

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус  
таълим вазирлиги

Андижон давлат университети

**А.Нурмонов**  
**СИСТЕМ ТИЛШУНОСЛИК АСОСЛАРИ**  
**(I КУРС МАГИСТРЛАРИ УЧУН**  
**МАЪРУЗАЛАР МАТНИ)**

АНДИЖОН-2007

**ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ**

**1. Система ҳақида маълумот**

Бизни қуршаб турган олам бир бутунлик, яъни системадир. Оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқ ҳолда мавжуд бўлади. Масалан, ер юзидаги инсоният, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини оладиган бўлсак, уларнинг ҳар бири ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган ички гуруҳларнинг бир бутунлигидан иборат бўлиши билан бирга, ҳар қайси бутунлик бошқа бутунлик билан узвий муносабатдадир. Инсоният олами ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар олами билан узвий боғлиқ. Ҳайвонот дунёси, ўз навбатида, ўсимликлар дунёси билан боғлиқ. Агар ўсимлик бўлмаса, ҳайвонот олами нормал яшай олмайди.

Ҳар қандай система ички бўлинувчанлик хусусиятига эга. Система муайян ички тузилишга эга бўлиб, икки ва ундан ортиқ қисмларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Масалан, бир туп дарахтни олсак, бу дарахт система сифатида ички тузилиш бирликларининг ўзаро муносабатидан иборат. Унинг ички тузилиш бирликлари илдиз, тана ва шох ҳамда уларнинг муносабатидан ташкил топади. Системанинг иккинчи жиҳати шундан иборатки, системани ташкил этган узвлар ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи кўп поғонали муносабатда бўлади. Масалан, илдизсиз тананинг, танасиз шохнинг бўлиши мумкин эмас. Уларнинг ҳар қайсиси бир-бирини тақозо этади, бир-бири билан шартланган муносабатда бўлади. Системанинг учинчи жиҳати шундаки, ҳар қандай система ички бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлганлиги туфайли системани ташкил этган қисмлар билан система ўртасида ҳам муносабат бўлади. Бу муносабатни “... дан ташкил топади”, “... нинг таркибига киради” ифодаси билан кўрсатиш мумкин. Бошқача айтганда, у бутун ва бўлак, тур ва жинс муносабатини ўз ичига олади. Масалан, дарахт ва унинг илдизи, танаси шохи, барглари ўртасида бутун ва бўлак муносабати бўлса, дарахт билан олма, ўрик, шафтоли ўртасида тур ва жинс муносабати мавжуд. Системанинг тўртинчи жиҳати унинг ички тузилишининг поғонавийлигидир, яъни бутун ва бўлаклик, тур ва жинслик муносабати нисбий характерга эга. Маълум жинсларга нисбатан тур, бўлакларга нисбатан бутун бўлган қисм бошқа бутун ёки тур таркибига кириб бўлак ёки жинс бўлиши мумкин. Масалан, олма бир неча навларнинг умумлашмаси сифатида навларга нисбатан тур, ҳар қайси нав эса жинс бўлиб келса, дарахтга нисбатан олма жинс ролини ўйнайди.

Системанинг яна бир жиҳати субстанционалликдир, яъни субстанция ва уни бевосита кузатишда тазоҳирлар орқали воқеланиши, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик диалектикасининг ўзида намоён қилишидир.

Унсурларнинг бир-бирини тақозо этиши, ўзаро шартланиши шундаки, бирининг йўқолиши иккинчисига албатта таъсир қилади. Масалан, светофор ранглари олайлик. Қизил, сариқ, кўк ранглар “Ўтма”, “Тайёрлан”, “Ўт” маъноларини беради. Агар сариқ ва кўк ранг ишламай қолса, қизил ранг “Ўтма” маъносини ифодалай олмай қолади.<sup>1</sup>

*Шундай қилиб, бир-бирини тақозо этувчи икки ва ундан ортиқ унсурларнинг ўзаро шартланган муносабатидан ташкил топган бутунлик система саналади.*

Бу жиҳатдан фан ҳам системадир. Фан система (бутунлик) сифатида ички бўлиниш хусусиятига, яъни ички тузилишга эга. Унинг ички тузилиши поғоналидир.

Бу бўлинишнинг ҳар бири бир поғонани ҳосил қилиб, кейинги бўлинишлар учун кичик система вазифасини ўтайди. Масалан, фан табиий фанлар, ижтимоий-гуманитар ва техника фанлари йўналишларига

<sup>1</sup> Баранникова Л.И. Основы сведения о языке. М., 1982, с. 52.

бўлинади. Табиий фанлар системасида ўзаро муносабатда бўлган бир неча бўлақларнинг биттаси сифатида система элементи саналса, кейинги босқичда табиий фанларнинг ўзи физика-математика, кимё, биология каби фан тармоқларини ўз ичига олиб, бу фанлар учун система ролини ўтайди. Физика-техника фанлари физика ва математика фанларига бўлинади. Улар яна ички бўлинишга эга. Масалан, математика ўз ичида математик таҳлил, геометрия, эхтимоллар назарияси, алгебра ва сонлар назарияси каби ихтисосликларга бўлинади.

Ҳаёт аёв аҳеёеёеёаа аҳеёеёоа÷е неёоаиа аҳеёна, аҳеёеиа оёеёа аўсёне ааҳеёоаёеёе ааааёаае. Неёоаиа оаёеёеёааае ҳаёт аёв аўсё оо неёоаиа аёеёаёеаа ҳсади оаёеёаааа, аёв-аёеёеёе оақёсё уооа÷е оёёнеёааооа аҳеёаае. Аёеёаааа, ааоааоёеёа оаёеёеёаа еёёоа÷е ааё÷а еёёеёнеёеёеао ҳсади ааа ооёаае оёёнеёааооааеё. Оёеёао неёоаиаёеёаа аауёоё оаё оаёёёе аёеёаа оёёнеёааооа аҳеёеёааа аёёёо оаёёёк аааёоа уаа. Аёв аауаёоо ҳёеёеёе оёёаа аёв аа÷а оаёеёаёеёа аёеёеёеёеёеёе еёсёе уае. Аааае, аауёоё аёв оаё аёёка ооооа оаёеёаёеёе оҳеёакёеёе ооааооақеёооа уёеёа еёеёеёе. Кейинги йилларда фалсафа ва табиатшунослик олдида ҳар қайси система бирликларини ўз ичида бошқа системалар билан муносабатда ўрганиш, системанинг моҳияти, унинг турлича кўринишларини очиш, умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, тасниф этиш ҳамда системанинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасини белгилашдек вазифалар кўйилаётганлигини таъкидлаган ҳолда, В.Г.Афанасьев “Ҳозирги замон фани ва тажрибаси тўла тасдиқлаптики, бизни қуршаб турган моддий ва маънавий муҳит алоҳида-алоҳида предмет, ходиса, жараёнлардан эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган объектлар йиғиндисидан ташкил топган ва у бир бутун, систем тузилманинг муайян бир тури” эканлигини кўрсатиб ўтади. Илмий адабиётларда системанинг 40 га яқин таърифи мавжуд. Жумладан, А.Берталанфи фикрича, ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунликдир.

В.М.Солнцев эса «Система ўзаро муносабатда бўлган элементлар мажмуасидан иборат бир бутун объектдир», - дейди. Барча таърифларда системага хос қуйидаги асосий белгилар кўрсатиб ўтилади:

- 1) система – бир бутун объект;
- 2) система – бир бутун объект элементлари;
- 3) элементлар ўртасида муносабат мавжуд.

Бироқ ҳар қандай ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунлик системани ташкил этавермаслиги, шунингдек, системани ташкил этган бир бутунлик ўзаро муносабатда бўлган элементларнинг оддий йиғиндиси эмаслиги бугунги кунда аниқ кўриниб қолди. Яъни системани ташкил этган бир бутунлик унинг элементларида мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади. Таъкидлаш жоизки, бир бутун система уни ташкил этган қисм (компонент) ларга ҳам таъсир этади, у табиатига мос тарзда уларни қайта шакллантиради ва бунинг натижасида қисмлар муайян ўзгаришга учрайди. Элементлар бир бутун системага киргунга қадар бўлган айрим хусусиятларини йўқотиши, айрим хусусиятларга эга бўлиши мумкин.

Жумладан, атом ядроси нейтрон ва протонлардан ҳосил бўлса-да, бу элементлар бир бутун таркибида янги сифатга эга бўлади, яъни эркин нейтрон беқарор бўлиб, нисбатан қисқа яшайди, аммо атом таркибида у барқарор белгига эга бўлади.

Системани ташкил этган элементлар хусусиятига кўра икки асосий системадан иборат бўлиб, биринчиси моддий система, иккинчиси идеал система саналади.

Моддий системанинг субстанциясини системани ташкил этган материал элементлар йиғиндиси ҳосил қилади. Бу системада уни ташкил этган элементлар ўзларининг физик хоссалари билан муайян аҳамият касб этадилар.

Идеал система эса маълум муносабатлар билан боғланган идеал объектлар бўлиб, улар инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Жумладан, илм-фандаги тушунчалар системаси идеал система ҳисобланади.

Инсоннинг тафаккур фаолияти ҳисобига юзага чиқадиган идеал система ташқи оламнинг намоён бўлиш шакли саналади.

## **2. Тилнинг моҳияти**

Тил мураккаб ходисадир. Қайси томондан ёндашишга мувофиқ, у турлича таърифланиши мумкин.

1) Вазифаси нуқтаи назаридан: а) тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси, фикрни шакллантирувчи, ифодаловчи; б) билимларни тўплаб, кейинги авлодларга етказувчи; в) тингловчига таъсир қилувчи воситадир. Булардан биринчиси тилнинг *коммуникатив*, иккинчиси *кумулятив*, учинчиси эса *экспрессив* функциясини эътиборга олади.

2) Қурилиш механизми нуқтаи назаридан: тил айрим бирликлар ва бу бирликлардан фойдаланиш қоидалари йиғиндиси.

3) Семиотик нуқтаи назаридан: тил белгилар системаси.

4) Ахборот узатиш назарияси нуқтаи назаридан: тил мазмуний ахборотни кодлаштириш учун хизмат қиладиган код саналади.

5) Гносеологик нуқтаи назардан: тил маънолар дунёси билан товушлар дунёси ўртасида воситачилик қилувчи мураккаб система (У.Чейф) ва бошқалар.

Бу кўрсатилган таърифлар тилнинг мураккаб қирраларидан фақат биттасига таянади ва ҳар қайсиси ўзи таянган қирраси нуқтаи назаридан бир томонлама тўғри акс эттиради.

В.М.Солнцев эса тилнинг бу белгиларининг барчасини жамлаган ҳолда унга қуйидагича таъриф беради: “Тил кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қилувчи семиотик (белгили) хусусиятига эга бўлган функционал моддий системадир”.<sup>2</sup>

### 3. Тилнинг система эканлиги

Ф.де Соссюр тилни субстанция эмас, балки шакл эканлигини эътироф этди ва бу билан тилшунослик тарихида тил-нутқ зидланишини биринчи планга олиб чиқди. Тилшунослар диққатини нутқий қуршовдан ҳоли бўлган моҳиятларни ўрганишга жалб қилди ва тилнинг система эканлигини эътироф этди.

Тил сўз, морфема ва фонемаларнинг оддий йиғиндиси эмас. У бир бутун системадир. Тилнинг системалилиги унинг ички тузилишида намоён бўлади. Чунки у ҳам ички тузилишига эга бўлиб, бу ички тузилиш поғонавийлик хусусиятига эга. Ҳар бир поғонага хос бирлик икки ва ундан ортиқ узвларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунликдир. Масалан, синтактик сатҳ бирлиги бўлган *gap* предикатив белгини ўзида ифода этувчи бутунлик саналиб, шахс (персоналлик), замон (темпораллик), модаллик ва тасдиқ-инкорлик маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи шаклларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топади. Сўз морфологик сатҳ бирлиги сифатида икки ва ундан ортиқ морфларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик, морфема эса икки ва ундан ортиқ фонларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади.

Кўринадики, тил бир бутун сифатида система бўлиб, у ички бўлинувчанлик хусусиятига эга. Тилнинг ички бўлиниши поғонавийлик касб этади. Тил ички бўлинишининг энг охириги нуқтаси шаклий томондан *фонема (фон)*, мазмуний томондан *сема* билан яқунланади. Масалан, жўналиш маъносини билдирувчи морфема икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик

<sup>2</sup> Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.; 1971, с.4.

ҳисобланади. Бу бутунлик шаклий томондан [г] ва [а] фонема (фон)ларининг худди шу тартибдаги синтагматик муносабатидан, мазмуний томондан эса *йўналиши (Тошкентга), аташ (акамга олдим), эваз (юз сўмга олдим)* сингари семалар муносабатидан ташкил топган.

Тилнинг ички тузилишининг поғонавийлик табиати бутунлик деб олинаётган бирликнинг нисбийлигини кўрсатади. Бутунлик деб қаралаётган объект фақат тилнинг маълум поғонасига нисбатан олинади. Бир поғонада бутунлик сифатида қаралаётган объект ўзидан юқори поғона учун катта бутунлик таркибига унинг элементи бўлиб киради. Масалан, морфема морфемик сатҳда икки ва ундан ортиқ фонема (фон)ларнинг муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида, морфологик сатҳда эса сўз (сўз шакл)нинг бир элементи сифатида қаралади.

Бу эса тилнинг системалар системаси эканлигидан далолат беради.

Тилнинг системавийлик табиатини ёритишга илк бор Ф. де Соссюр эътибор қаратди.

У тилда синхрон ва диахрон ҳолатларни фарқлар экан, тилнинг синхрон ҳолати учун система характерли эканлигини таъкидлайди.

Ф.де Соссюр системанинг икки муҳим хусусиятини кўрсатади: а) системанинг барча аъзолари тенгликка эга; б) система ёпиқ ҳисобланади. Лекин кейинчалик тил системасида очиқ системалар ҳам борлиги аниқланди.

Ф.де Соссюр концепциясида *система* атамаси билан биргаликда *структура* атамаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Структура атамаси остида система аъзоларининг муносабат типлари тушинилади.

Э.Бенвенист турли системаларни таҳлил қилиш натижасида тил шакллари маълум структурага эга, деган хулосага келади ва унинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатади:

1) у қисмлари устидан ҳукмронлик қиладиган маълум бутунликнинг бирлиги саналади;

2) бу бирликлар маълум барқарор тамойиллар асосида шаклий тартибга солингандир;

3) бутуннинг барча қисмлари у ёки бу вазифани бажарганлиги туфайлигина структура характерига эга бўлади;

4) бу қисмлар маълум сатҳнинг ҳар бир бирлиги бошқа юқорироқ сатҳнинг кичик бирлиги, яъни бутуннинг бўлаги бўлиши мумкин.

Муносабатлар йиғиндиси тилнинг алоқа воситаси сифатида амал қилишини белгилайди. Бу эса унинг социаллигини кўрсатади. Лекин тилнинг бошқа социал ҳодисалардан, хусусан, сиёсий, ҳуқуқий ҳодисалардан фарқи нимада, деган саволга Ф.де Соссюр: “*Тил гоаярни ифодаловчи белгилар системасидир*”, -деб жавоб беради. Шунинг учун Соссюр лингвистик таълимотида лингвистик белги масаласи марказий ўринни эгаллайди.

### 3. Тилнинг белгилар системаси эканлиги

#### 3.1. Лингвистик белги ҳақида

Тил кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситасидир. У объектив борлиқдаги маълум воқеа-ҳодиса ҳақида ахборот ташувчи асосий воситадир. Бундан ахборот ташишнинг бошқа йўллари ҳам борлиги маълум бўлади. Масалан, йўл ҳаракатидан маълумот берувчи воситалар, йўлдан ўтиш-ўтмаслик хабарини берувчи воситалар ва бошқалар. Бу жиҳатдан тил ҳам ахборот бериш учун хизмат қиладиган юқоридаги воситалар сирасида туради. Уларнинг ҳаммаси учун умумий нарса, аввало, ўзи ҳақида билан билан бирга борлиқдаги бошқа маълум нарса-ҳодисалар ҳақида маълумот беришдир. Бундай воситалар **б е л г и л а р** деб номланади.

Инсон ўзини қуршаб турган оламни билиш жараёнида олам унсурларини образлар орқали онгида акс эттиради ва бу онгда акс этган олам унсурлари белги орқали ифодаланади. *Социал ахборотнинг ҳар қандай моддий ифодаловчилари б е л г и ҳисобланади.*

Тилнинг белгилар системаси эканлиги унинг асосий хусусияти ва универсал томонидир.

XIX аср охирига қадар белги назарияси билан асосан файласуфлар шуғулландилар. Фақат XIX аср охиридан бошлаб бу масала рухшуносларнинг ҳам диққатини жалб қилди.

Белги ҳақидаги фалсафий назария ўзининг узоқ тарихига эга. Қадимги эллинлар нарсанинг моҳияти ва уларнинг номланиши юзасидан илмий баҳсларидаёқ яширин ҳолда белги тушунчасига асосланган эдилар.

Файласуфлар таъсирида XIX асрдан бошлаб тилнинг умумий назариясига бағишланган деярли барча лингвистик асарларда сўз икки томонлама характерга эга бўлган белги сифатида талқин қилина бошлади. В.Гумбольдт, Шлейхер, Штейнталь, Л.Бреал, А.Мейе, Ф.Фортунатов, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Н.Крушевский асарларида сўзга белги нуқтаи назаридан ёндашилади. Лекин Ф.де Соссюр тилнинг белгили табиатини аниқ-равшан ёритиб берди. Ҳатто белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан - **семиология** фани мавжуд бўлишини ва лингвистика ҳам семиология таркибига кириши лозимлигини таъкидлади.

Бир томондан, структурализмнинг муваффақияти, иккинчи томондан, семиотика фанининг ривожланиши туфайли 50-йиллардан бошлаб белги муаммосига қизиқиш янада ортди. Лингвистик муаммоларни семиотик аспектда ўрганиш лингвистиканинг ўзининг ҳам ўрнининг ўзгаришига олиб келди. У ҳам инсон билимлари системасида марказий ўрин олувчи фанга айланди.

Белгини аниқлашда, одатда, унинг икки хусусияти кўрсатилади: белгининг биринчи хусусияти идрок қилинишдир. Демак, у идрок қилиниши учун маълум моддий асосга эга бўлиши керак. Белгининг

моддий асоси турлича бўлиши мумкин; товуш (акустик), кўриш (оптик), маза (густатор) ва бошқалар.

Белгининг иккинчи хусусияти ўзи ҳақида ва бошқа объект ҳақида маълумот беришдир. Англашиладики, ҳар қандай белгида ўзаро маълум муносабатда бўлган икки объект мавжуд бўлади. Объектлар ўртасидаги муносабат икки хил: **сабаб – натижали** муносабат ва **шартли** муносабат. Сабаб-натижали муносабатда ўзаро муносабатда бўлган объектлар мотивланган, шартли муносабатда эса мотивланмаган бўлади.

Белгилар объектив реалликдаги ўзи акс эттирган объектга муносабатига кўра мотивланган ва мотивланмаган белгиларга бўлинади. Масалан, тутунни кўриб, ёнғин ёки олов ҳақида, ўрик гуллаганини кўриб, баҳор фасли ҳақида, сув жимирлаганини кўриб, балиқ ҳақида, тош сўзини эшитиб, қаттиқ жисм ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Биринчи объектлар (тутун, ўрик гули, сув жимирлаши, тош сўзи), иккинчи объектлар (олов ёки ёнғин, баҳор, балиқ, қаттиқ жисм) ҳақида ахборот бериш учун хизмат қиляпти. Булардан дастлабки уч объектлар ўртасида (тутун ва олов, ўрик гули ва баҳор, сув жимирлаши ва балиқ) табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати, яъни объектлар алоқасида мотивланиш (мотивация) бор. Охирги объектлар (тош сўзи ва қаттиқ жисм) муносабатида эса табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати (мотивация) йўқ. Улар ўртасидаги муносабат шартли.

Машҳур Америка олими К.Фон Фришнинг маълумотида кўра асаларилар ўйини ҳам белги вазифасини бажаради. Асалари ўйинининг шакли ва частотаси озуқа манбаининг масофаси ва йўналиши ҳақида маълумот беради. Доира шаклидаги ўйини озуқа манбаининг асалари уясидан узоқ эмаслигини, юз метр атрофида эканлигини, саккиз шаклидаги ўйини эса бирданига икки ахборот -озуқа манбаининг масофаси юз метрдан анча ортиқлиги ва йўналишини билдиради. Масофа маълум вақт ичида бажарилган ўйин шаклининг миқдорига боғлиқ. Масофа узунлиги асалари ўйини частотасига тескари пропорционалдир. Тўққиз-ўнта саккизлик бўлса, юз метр атрофидаги масофани, еттита саккизлик шакли 200 метр масофани, тўрт ярим саккизлик шакли бир километр масофани, икки саккизлик шакли эса олти километр масофани кўрсатади. Масофа қанча узоқ бўлса, ўйин шунча секин бўлади. Йўналиш эса «саккизлик» ўқининг нисбатига кўра белгиланади. Қуёшга нисбатан «саккизлик» ўқининг ўнгга ёки чапга бурилиш бурчаги йўналиш томонини аниқ кўрсатади.

Асалари ўйинининг шакли ва частотаси билан улар ифодалаган ахборот ўртасида ҳам шартли, мотивланмаган муносабат бор.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бири иккинчиси билан алмашилиб келадиган ҳар қандай икки объектнинг бири белги бўлавермайди. Фақат бири ўрнида иккинчиси муттасил алмашинадиган ва бу алмашинув (энг муҳими) инсон онгида акс этганидагина белгилашади. Масалан, тутун оловнинг белгисидир. Аммо унинг белгилиги объектлар ўртасидаги табиий сабаб-натижа (сабаб-олов, натижа-тутун) муносабати эмас, балки



бу муносабатнинг инсон онгида акс этганлиги, конвенционаллиги учундир. Акс ҳолда табиатдаги ҳар қандай сабаб-натижа муносабатида бўлган объектлар ўзларига табиий равишда белги яратиб олардилар.

Сабаб-натижа муносабатли (мотивланган) белгилар табиатдаги объектлар ўртасидаги муносабатни инсон онгида акс этишидан вужудга келади. Шартли муносабатли (мотивланмаган) белгиларда эса объектлар ўртасидаги муносабат инсон томонидан ҳосил қилинади. Унда шу субъектив ҳосил қилинган алоқа б е л г и м а з м у н и (концепт ёки сигнификат) ҳисобланади. Белги орқали ифодаланган объект эса **денотат** ёки **референт** терминлари билан номланади.

Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил белгилари ўз табиатига кўра гарчи психик бўлса ҳам, лекин у абстракция эмас, балки жамият аъзолари тил хотирасида жойлашган реалликдир. У айрим муаллифларнинг тил алоҳида нарсаларнинг номлари йиғиндиси (номенклатураси) деган қарашларига танқидий муносабатда бўлади.

Унинг фикрича, лингвистик белги **нарса** ва унинг **номи** ўртасидаги муносабатдан эмас, балки **тушунча** ва **акустик образ** ўртасидаги муносабатдан ташкил топади. Акустик образ деганда физик ҳолат, моддий товушлар ёрдамида ифодаланиш эмас, балки товушланишнинг психик муҳри, сезги аъзоларимиз томонидан товуш томони ҳақида тасаввур тушунилади.

Акустик образларнинг психик хусусиятини ўзимизнинг шахсий нутқий тажрибамизда аниқ кузатишимиз мумкин. Лабимизни ҳам, тилимизни ҳам қимирлатмасдан туриб, ичимизда ўз-ўзимизга гапиришимиз ёки маълум шеърӣ парчани фикран ўқишимиз мумкин. Тил бирлиги бўлган сўзнинг ташқи томони акустик образ бўлгани учун ҳам унинг ташқи томони таркибий қисмлари ҳақида фикр юритганда, “фонема” ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки бу атама фонация жараёнига, фақат реал талаффуз қилинган сўзга тааллуқлидир.

Ф.де Соссюр ўзигача бўлган олимлар *белги* деганда фақат акустик образни тушунганига танқидий ёндашгани ҳолда, лингвистик белги таркибий қисмларини ифодаловчи *тушунча* атамасини *ифодаланмиш* атамасига, акустик образ атамасини *ифодаловчи* атамасига ўзгартиришни тавсия этади. Бундай вақтда **лингвистик белги** атамаси бутунни, кейинги икки атама эса унинг икки таркибий қисмини ифодалайди. Кейинги икки атаманинг қулайлиги шундаки, аввало, бутун таркибидаги унсурларнинг ўзаро зидланишини, қолаверса, бутун ва бўлак зидланишини тўғри ифодалайди.

Лингвистик белги энг муҳим аҳамиятга молик икки хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди. Уларнинг биринчиси **эркинлик** (произвольность), иккинчиси эса ифодаловчининг **кетма –кетлигидир**.

Ф.де Соссюрнинг талқинига кўра, ҳар қандай лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади. Лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиши ўртасидаги муносабат эркиндир.

Масалан: *она* тушунчаси *о-п-а* товушлар кетма-кетлиги билан ҳеч қандай ички муносабатга эга эмас. Бу тушунча бошқа ҳар қандай товушлар кетма-кетлиги асосида ҳам ифодаланиши мумкин. Бу турли тилларда мазкур тушунчанинг турлича ифодаланиши ва турли тилларнинг мавжудлиги билан ҳам изоҳланади.

Бу ўринда э р к и н л и к атамасининг маъносига алоҳида аҳамият бериш лозим бўлади. Гарчи лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш томони ўртасидаги муносабат эркин бўлса ҳам, лекин бундан сўзловчи белгининг ифодаловчи томонини эркин танлайди, деган хулосага келмаслик лозим.

Сўзловчи лингвистик белгининг жамоатчилик томонидан қабул қилинган ифодаловчи томонига озгина бўлса-да ўзгариш кирита олмайди. У ўзининг тил хотирасида ўзигача бўлган ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган лингвистик белгини бир бутун ҳолда ўзлаштиради.

Лингвистик белгининг эркинлиги фақат унинг ифодаловчи томонининг ифодаланмиш томонига нисбатандир. Чунки бу икки томон ўртасида ҳеч қандай табиий алоқа йўқдир.

Шу билан бирга, тил системасида бу тамойилга истиснолар ҳам учрайди. Хусусан, Ф.де Соссюр товушга тақлид сўзлар билан ундов сўзларни ана шундай белгилар қаторига қўшади. Лекин уларнинг кам сонлиги ва тил системасининг “органик элементи” эмаслиги, шунинг учун бу ҳолатлар лингвистик белгининг эркинлиги тамойилини рад этолмаслигини таъкидлайди.

Ифодаловчи ўз табиатида кўра эшитиш сезгиси орқали қабул қилиниш хусусиятига эга бўлганлиги туфайли вақтда кенгайиб боради. Шунинг учун у вақт белигисига кўра тавсифланади: а) у чўзиқлик белигисига эга; б) бу чўзиқлик бир ўлчовга эга.

Лингвистик белгининг бошқа белгилардан, хусусан, денгиз сигналларидан асосий фарқи шундаки, у эшитиш орқали қабул қилинади ва эшитилган ифода томони товуш кетма-кетлигига эга. Бир вақтнинг ўзида иккита товушни талаффуз қилиб бўлмайди. Бир элемент талаффуз қилингандан сўнг, иккинчиси талаффуз қилинади. Айниқса, лингвистик белгининг ифодаловчиси ёзув орқали ифодаланганда унинг бу хусусияти ҳам равшан намоён бўлади.

### **3.2. Лингвистик белги тузилиши**

Немис файласуфи Кассирер инсоннинг рационал билишини эътироф этган ҳолда, тилнинг белги эканлигини қайд этади. Унинг фикрича, инсон руҳига рамзий (символик) шакллар хосдир. У белгиларда, тилда, умумлашган тушунчаларда намоён бўлади. Инсон ҳайвондан фикрлаш, ўз хулқини рамзий воситалар ёрдамида шакллантириш имкониятига эгалиги билан фарқланади.

Шундай қилиб, В.Фон Гумбольдт томонидан айтилган ва Ф.де Соссюр номи билан машхур бўлган тилнинг белгилар системаси экани ҳақидаги қараш илмий жамоатчилик ўртасида кенг тарқалди.

Белгиларнинг тузилиши ҳақидаги қараш бугунги кунда бир хил эмас, айрим тилшунослар белги деганда, фақат ифодаловчини эътиборга оладилар, белги маънога ишора қилишини таъкидлайдилар (Ф.де Соссюр, Л.О.Резников ва бошқалар). Бошқа гуруҳдаги олимлар (Ричардс-Огден, Г.П.Мельников ва бошқалар) белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан иборатлигини қайд этадилар. Бу икки йўналиш фанда монолитералистик ва билитералистик қараш номи билан юритилади.

Билитералистик қарашга мувофиқ, ҳар қандай лингвистик белги икки томонлама моҳият саналиб, ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан иборат. Ифодаланмишнинг ўзи ҳам мураккаб структура саналиб, унинг бир маъноси объектив реаллик билан боғланади. Шу сабабли ҳам лингвистик белгининг ифода ва маъно томонларининг диалектик муносабати ҳақида фикр юритилганда, уларни баъзан учбурчак (Ричардс-Огден), баъзан эса трапеция (Мельников) геометрик фигуралари орқали белгилайдилар.

Ҳар қандай сўз лингвистлар томонидан қандай талқин қилинишидан қатъий назар, семантик учбурчак ҳолидами, тўртбурчак ҳолидами, объектив борлиқни онг орқали – акс эттириш босқичи воситасида ифодалайди.

Объектив борлиқ умумлашган образлар орқали, тил белгилари орқали ўз ифодасини топади. Бугунги кунда тилнинг белгилар системаси эканлигини деярли барча тилшунослар эътироф этдилар. Ҳатто ўтган асрнинг ўрталарида тилнинг белгилар системаси эканлигини рад этувчи айрим олимлар ҳам (жумладан, Л.О.Резников ва бошқалар), кейинчалик тилнинг белгилик табиатини эътироф эта бошладилар.

Белги табиатига икки хил қарашнинг пайдо бўлишига маънони тилшунослар томонидан турли хил тушуниш сабаб бўлди. Хусусан, белгининг икки томонлама табиати мавжуд эканлигини эътироф этувчи тилшунослар таянган асос, бизнингча, тўғри, яъни белги маънога эга эканлиги билан белгидир. Бироқ бу фикрдан белги икки элементдан ташкил топган бир бутунлик (комбинация) дир”,- деган хулоса чиқариб бўлмайди.

Белгининг бир томонлама эканини маъқулловчилар маънони белги таркибига киритиш ёки киритмаслик ёхуд белгининг бирёқлама ва иккиёқлама моҳият эканлигини тан олиш кўп жиҳатдан маъно табиатини турлича тушуниш билан боғлиқлигини кўрсатадилар. Ҳозирги кунда маънони муносабат тури ва идеал акс эттириш сифатида икки хил тушуниш мавжуд.

Маънони муносабат тури сифатида тушунилганда, белгининг ифодаланмиш – предметга муносабати ҳамда тушунчага муносабати назарда тутилиб, унда белгига икки томонлама моҳият сифатида ёндашишга асос мавжуд бўлади.

Маънони тушунча билан бир хил тарзда инъикос категорияси сифатида, айти пайтда, онг факти сифатида тан олиш маънони белги таркибига киритишга монелик қилади ва белгини бир томонлама моҳият деб қарашга асос бўлиб хизмат қилади.

Белгининг икки томонламалиги тан олинган йўналишда маъно белгининг ифодаланаётган предметга муносабати сифатида талқин этилади, белгининг бир томонламалиги йўналишида эса маънога муносабат сифатида ёндашув тўғри эмаслиги таъкидланади.

И.П.Сусов “ифодаланмишнинг тилдаги зидланган аъзоси яхлит белгининг барча томонини ташкил этмай, балки унинг фақат субстанционал томонини ташкил этади”, - дейди. Бу хусусият белгининг ифодаланмиши ҳисобланади. Белгининг бошқа томони эса маъно саналади. Маъно тил ифодасининг тилдан ташқаридаги ифодаланмишга нисбатан муносабатини ифодалайди билан асосда маъно белгининг субстанционал ва функционал томонларини бир бутун тарзида шакллантиради. Лингвистик белги маъносини аниқлашнинг мураккаб эканини лингвистик белгининг бир вақтда бир неча вазифада келишини таъкидлаган А.А.Уфимцева белги шаклининг ифодаланмиш билан муносабати икки томонлама эканлигини қайд этади:

- 1) ифодаланмишнинг белги шаклига муносабати;
- 2) ифодаланмишнинг предметга муносабати.

Дастлабкиси маъно, иккинчиси ифода саналади. Белги маъносининг шаклланишида белги-предмет ҳақидаги тушунча-предмет ўзаро боғланган ҳолда маълум даражада акс этади.

Белги билан ифода предмети ўртасидаги алоҳида муносабат остида инсон онги орқали юзага чиқадиган алоқа тушунилади. Демак, белги маъноси ифодаланмиш билан тенг бўлмай, ифодаланмиш белгидан ва тилдан ташқарида қолади.

Белгининг бирёқламалиги ва икки ёқламалиги муаммоси маънога икки хил ёндашув билан боғлиқ. Белгига бирёқлама моҳият сифатида ёндашувчилар инъикос жараёнини уч босқичдан иборат деб ҳисоблайдилар:

- нарса;
- нарса белгиларининг умумлашмаси;
- нарса образи (тушунча)

Иккинчи ёндашув тарафдорлари инъикос жараёнини тўрт босқичдан иборат дейдилар:

- нарса;
- тушунча;
- муносабат (маъно);
- ифодаловчи.

Бу ёндашувга асосан ифодаловчи билан нарсанинг умумлашган образи, яъни тушунча ўртасидаги муносабат маъно ҳисобланади. Шунга кўра, маъно белги таркибига киритилади.

### 3.3. Муносабат ва унинг турлари

Тил системасидаги ҳар бир сатҳ бирлиги – фонема, морфема, лексема, сўз, синтаксема лингвистик бирликлар саналади.

Лингвистик бирликлар система таркибида маълум муносабатда бўлади. Уларни дастлаб икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) бир сатҳга мансуб бўлган бирликлар муносабати; 2) турли сатҳга мансуб бўлган бирликлар муносабати, яъни сатҳлараро муносабат.

Бир сатҳга мансуб бўлган бирликлар ўзаро икки хил муносабатга киришади: 1) парадигматик (уядошлик) муносабат; 2) синтагматик (кетма-кетлик) муносабат.

Бир сатҳга мансуб бўлган, қиммат жиҳатдан бир хил бирликларнинг маълум умумий белги асосида бир гуруҳга (уяга) бирлашуви парадигматик муносабат саналади. Парадигматик муносабатда бўлган бирликлар учун умумий белги сифатида шу бирликларнинг маъноси ҳам, шакли ҳам хизмат қилиши мумкин. Масалан, *ишчи, ишла* лексемалари ўзакнинг умумийлиги билан ўзаро бирлашса, қўшимчалари билан фарқланади. Ёки аксинча, *ишла, англа, сўзла* сингари лексемалар қўшимчанинг умумийлиги билан бирлашиб, ўзакнинг хилма-хиллиги билан фарқланади. Лексик сатҳда айрим лексемалар шаклий ўхшашлик умумий белгиси асосида бир уяни, синфни ташкил этади. Бундай лексемалар муносабати лексик омонимларни ҳосил қилади ёки баъзи лексемалар маъно умумийлиги асосида бир синфга бирлашади. Бундай муносабатда бўлган лексемалар лексик синонимларни ташкил этади. Худди шундай хусусият фонологик сатҳдан юқори бўлган барча сатҳ бирликлари учун хосдир. Масалан, умумий эгалик маъноси асосида барча эгалик шакллари бир уяга бирлашади. Замон маъноси асосида барча замон билдирувчи феъл шакллари бир парадигмага бирлашади. Замон маъноси асосида барча замон билдирувчи феъл шакллари бир парадигмани ҳосил қилади. Шу билан бирга, парадигма ичида худди шундай умумий маъно асосида яна кичик парадигмаларга бирлашиши мумкин. Жумладан, ўтган замон шакллари, келаси замон шакллари каби.

Шундай қилиб, маълум парадигма ўз ичида кичик уяларга бўлиниб, уялар даражаланишини ҳосил қилади. Масалан, *а, э, о, ў, у, и* унлилари муносабати унлилар системасини (парадигмасини) ташкил этиш билан бирга, бу унлиларнинг ҳар қайсиси бевосита кузатишда бир қанча вариантлар орқали юзага чиқади ва вариантлар парадигмасини (системасини) ташкил этади.

Лингвистик бирликларнинг уядошлик муносабатини белгилашда кўпроқ маъно умумийлиги белгиси хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, маълум умумий маъно асосида бир парадигмага бирлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилган умумий маъно такрорланиши лозим. Ана шу такрорланувчи маъно (сема) ҳар бир аъзони айна шу уяга (парадигмага) бирлаштириш учун хизмат қилади. Шу билан бирга, уянинг ҳар қайси аъзоси бошқа аъздан маълум белгиларига кўра

фарқланиш хусусиятига ҳам эга. Ана шу фарқланиш белгиси билан уянинг алоҳида бирлиги эканлигини сақлаб туради. Демак, ҳар бир аъзо бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар бирлигидан ташкил топади. Бирлаштирувчи сема ҳар бир аъзони маълум мазмуний уяга (парадигмага) бирлашишини, фарқловчи сема эса уя таркибидаги ҳар бир аъзонинг ўзига хослигини, алоҳидалигини кўрсатиб туради. Англашиладики, парадигманинг ҳар бир аъзосида умумийлик ва ўзига хослик диалектикаси амал қилади. Масалан, *-ган, -ди* шакллари ўтган замон семаси билан бир парадигмага киради. Шу билан бирга, уларнинг ҳар иккиси ўзига хос фарқланиш белгисига ҳам эга. Улар ўтган замоннинг нутқ жараёнига нисбатан узоқ ёки яқинлигини ифодалаш жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Биринчиси нисбатан узоқ ўтган замонни, иккинчиси эса яқин ўтган замонни билдиради.

Ҳар бир парадигма система саналади. Шундай экан, тил системаси ўзаро муносабатда бўлган бир қанча парадигмаларнинг бирлигидан иборатдир.

Ҳар бир парадигма аъзолари бир-бири билан зидланиш хусусиятига эга. Зидланиш ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг ички тараққиёт негизидир. Шундай экан, даврлар ўтиши билан парадигма аъзолари ўртасида миқдорий ўзгариш рўй бериши мумкин. Айрим аъзолар эскириб, истемолдан чиқиши, янгиси кириб келиши мумкин. Бу эса тил системасининг очиқ система эканлигини кўрсатади.

Парадигматик муносабат аъзолари имконият тарзида тил эгалари онгида мавжуд бўлади. Ҳар бир парадигма аъзоси бевосита кузатишда, яъни нутқ жараёнида турли нусхаларда, турли хил вариантларда намоён бўлади. Демак, ҳар бир парадигма аъзоси бевосита нутқ жараёнида намоён бўладиган турли хил вариантларнинг умумлашмаси – инварианти саналади.

Парадигма аъзолари нутқ жараёнида ҳар қайси тилнинг муайян қонун-қоидааси асосида ҳамда парадигма аъзосининг маъноси доирасида бошқа парадигма аъзосининг варианты билан синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатда муносабатга киришувчи лингвистик бирликлар танланиш хусусиятига эга бўлади, яъни ҳар қандай қиммат жиҳатидан бир хил бўлган лингвистик бирликлар эмас, балки мазмуний мувофиқлашган, маъно тақозо этган икки парадигма аъзоси вариантларигина синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатга парадигма таркибидаги инвариант ўзининг барча вариантлари орқали эмас, балки битта варианты орқали муносабатга киришади. Масалан, *гапирмоқ* лексемаси “бирон фикрни бошқасига товушлар мажмуаси орқали ифода қилмоқ” семаси орқали фақат “шахс” семасига эга бўлган предмет билангина синтагматик муносабатга киришади. *Чайнамоқ* лексемаси:

“маълум бир емишни тиш орқали майдалаш” ёки “резинани тиш орқали эзғилаш”;

“ёмонламоқ”;

“эзмаланмоқ”;

“муайян бир моддани ўрамоқ”

сингари лексик семантик вариантлар умумлашмаси – инварианти саналади. Бу лексик семантик вариантлар алоҳида-алоҳида тарзда синтагматик муносабатга киришадилар ва ҳар қайси лексик семантик вариантларнинг, бир неча парадигма аъзоларининг варианты бўлиб келиши мумкин.

Биринчи семаси билан *емоқ, гажимоқ, кавшанмоқ* лексемалари билан; иккинчи семаси билан *ёмонламоқ, гийбат қилмоқ* лексемалари билан; учинчи семаси билан *эзмаланмоқ, мингирламоқ* сингари лексемалар билан; тўртинчи семаси билан *бурамоқ, йўналмоқ* лексемалари билан бир парадигмани ҳосил қилади ва ҳар қайси вариант алоҳида-алоҳида субъект валентлигига эгадир.

Биринчиси, чайнаб озиқланувчи субъект – одам ёки ҳайвон; иккинчиси – одам; учинчиси – одам; тўртинчиси – машина каби субъект валентлигига эга.

Шундай қилиб, умумлашма, инвариант ҳолатидаги лингвистик бирликлар ҳар қайси семаси орқали бошқа парадигма аъзоси билан синтагматик муносабатга киришади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўзбек тили бирликларини система сифатида ўрганишда ҳар қайси парадигма аъзосининг вакабулада, яъни тил системасида, парадигмада ўзаро парадигматик муносабатини ўрганиш билан биргаликда, ҳар бир парадигма аъзосининг нутқ жараёнида қандай воқеланиши, яъни синтагматик муносабатини ҳам ўрганишга эътибор қаратилмоқда.

Бир сатҳга мансуб, мураккаблик даражасига кўра бир хил бўлган лингвистик бирликлар муносабатидан ташқари, турли сатҳга мансуб, турли мураккабликдаги бирликлар ҳам ўзаро муносабатга киришади. Мураккаблик даражаси турли хил бўлган, икки хил сатҳга мансуб лингвистик бирликлар муносабати поғонали муносабат саналади. Демак, қуйи сатҳ бирлиги ўзидан бир даража юқори сатҳ бирлиги учун қурилиш (конструктив) бирлиги бўлиб хизмат қилади. Юқори сатҳ бирлиги эса қурилма (конструктив) сифатида ўзидан бир даража қуйи сатҳ бирликларининг кетма-кетлик (синтагматик) муносабатидан ташкил топади. Масалан, *мактабга* сўз шаклининг морфологик сатҳ бирлиги сифатида морфемик сатҳ бирлигига нисбатан мураккаблик даражаси юқори, чунки у ўзидан бир даража қуйи морфемик сатҳнинг *мактаб* ва – *га* бирликлари ўртасидаги синтагматик муносабат ҳосиласи сифатида майдонга келган. Демак, морфологик сатҳ бирлиги бўлган сўз шакл морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфемаларнинг (морфема вариантларининг) ўзаро синтагматик муносабатидан ташкил топади. Морфема (морфема варианты) эса сўз шакл таркибига киради.

Лингвистик бирликларнинг мураккаблик даражаси нисбийдир. Унинг мураккаб деб ном олиши ўзидан бир даража қуйи сатҳ бирлигига нисбатандир. Масалан, морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфеманинг мураккаб (қурилма, система) деб ном олиши фонологик сатҳ бирлиги

бўлган фонемага нисбатандир. Морфема, ўз навбатида, морфологик сатҳ бирлиги бўлган лексема учун элемент, қурилиш (конструктив) аъзоси саналади. Сўз шакл морфемага нисбатан мураккаб, синтаксемага нисбатан эса элемент ҳисобланади.

Лингвистик бирликлар ўртасидаги поғонали муносабат тил системаси ички тузилишининг оддийдан мураккабга қараб тадрижий жойлашганлигидан далолат беради.

Юқорида таъкидланганидек, парадигматик муносабатда бўлган лингвистик бирликлар муайян бирлаштирувчи семага эга бўлиш билан бирга, ўзаро фарқловчи семага ҳам эга бўлади. Ана шу фарқловчи семалар парадигма аъзоларининг ўзаро зидланиши учун асос бўлади.

Системавий тилшуносликда парадигма аъзоларининг ана шундай фарқловчи семалар асосида зидланишини белгилаш марказий ўринни эгаллайди. Чунки лингвистик бирликларни маълум синфларга бирлаштириш қанчалик муҳим бўлса, синф аъзоларини бир-бирига зидлаш ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Синфларга бирлаштиришда лингвистик бирлик мазмуний мундарижасидаги бирлаштирувчи сема хизмат қилса, бир-биридан ажратишда фарқловчи сема асосий роль ўйнайди. Шунинг учун системавий тилшунослик асосчилари зидланиш тушунчасига катта эътибор бериб тилда зидланишдан бошқа ҳеч нарча йўқлигини таъкидлайдилар.

Фарқлаш тушунчаси зидланиш тушунчасини тақозо этади. Икки нарса бир-биридан фақат ўзаро зид қўйилгандагина фарқланади. Системавий тилшуносликнинг асосчиларидан бири Н.С.Трубецкой фонологик сатҳда зидланишларни қуйидагича белгиларга кўра тасниф этади.

А. Зидланиш системасига муносабатига кўра.

Б. Зидланувчи аъзолар ўртасидаги муносабатга кўра

В. Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқлаш кучига кўра.

Бу белгига кўра зидланишлар бир ўлчовли ва кўп ўлчовли ҳамда ажралган ва пропорционал зидланишларга бўлинади.

Зидланишлар зидланувчи аъзоларни фарқлаш учун хизмат қиладиган белгиларнигина эмас, балки ҳар икки зидланаётган аъзолар учун умумий бўлган белгини ҳам тақозо этади. Бундай белгилар қиёслаш учун асос бўлиб хизмат қиладди.

Қиёслаш учун асос белгига эга бўлмаган икки нарса ўзаро зидланиши мумкин эмас. Қиёслаш учун асос бўлган белгига кўра зидланишлар икки турли бўлади: 1) бир ўлчовли; 2) кўп ўлчовли.

Бир ўлчовли зидланишларда зидланувчи аъзоларнинг зидланишлари учун асос бўлган белги фақат шу зидланиш учунгина хос бўлиб, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайди. Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зидланишларнинг ажратилиши тилшуносликда жуда катта аҳамиятга эга. Бундай зидланишлар тилнинг барча сатҳларида учрайди.



Бундан ташқари, биринчи белгига кўра зидланишларнинг пропорционал ва ажралган турлари ҳам мавжуд.

Маълум бир зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат тил системасининг бошқа зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат билан бир хил бўлган зидланишлар пропорционал зидланиш ҳисобланади. Масалан, ўзбек тили фонологик системасидаги *к-г* фонемаларининг зидланиши пропорционалдир. Чунки бу зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабат, яъни жарангсизлик портловчилик белгиси асосида умумийликни ҳосил қилиши фақат шу жуфтлик учунгина эмас, балки *п-б*, *т-д* каби жуфтликлар учун ҳам ҳосилдир. Маълум бир зидланиш аъзолари ўртасидаги қиёс учун асос бўлган белги тил системасидаги зидланишларнинг ҳеч қайсисида учрамайдиган зидланиш ажралган зидланиш саналади. Масалан, *б* ва *л* жуфтликлари ўртасидаги зидланиш ажралгандир.

Зидланиш аъзолари ўртасидаги муносабатга кўра зидланишлар приватив (қиёсга асос бўлган белги бирида бор, иккинчисида йўқ бўлган зидланиш) даражали (градуал) ва тенг қимматли (эквиволент) зидланишларга бўлинади.

Зидланувчи аъзолардан бирида зидланиш учун асос бўлган белгининг мавжудлиги, иккинчисида эса йўқлигига асосланган зидланиш, приватив зидланиш ҳисобланади. Зидланувчиларнинг белгига эга бўлган аъзоси белгили (маркирланган), кучли белгига эга бўлмаган аъзосига эга белгисиз (маркирланмаган), кучсиз аъзо дейилади. Масалан, *т-д*, *к-г*, *п-б* ундошлари зидланишлари приватив зиддиятлар саналиб, зидланувчи жуфтликларнинг ҳар бирида биринчи аъзо «овоз» (жаранг) белгисининг йўқлиги, иккинчисида эса борлиги билан характерланади. Бундай зидланишларнинг график ифодаси учун кучсиз аъзога «-», кучли аъзога «+» белгиси қўлланилади. Масалан, сўз туркумлари системасида от билан феъл ўртасидаги қиёс учун белги «ҳаракат» саналиб, биринчи бу белгининг йўқлиги (-), иккинчиси эса борлигига (+) билан характерланади.

Зидланувчи аъзолар бир белгининг турли даражасини (градациясини) кўрсатувчи зидланиш даражали зидланиш ҳисобланади. Масалан, унлиларда оғиз очилишининг турли даражасини кўрсатувчи *у-ў-о*, *и-э-а* ўртасидаги зидланиш.

Даражали зидланиш кўп аъзоли бўлиб, даражаланиш силсиласидаги биринчи ва сўнгги аъзо чегара аъзолар, улар ўртасидаги аъзолар эса оралиқ аъзолар саналади.

Чегара аъзолар зидланишнинг икки қутбини ташкил этади ва максимал зидланиш ҳосил қилади.

Зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккиси мантиқан тенг бўлган, яъни белгининг икки даражасини ҳам, бор ёки йўқлигини ҳам билдирмайдиган зидланишлар тенг қимматли (эквиволент) зидланиш ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишларнинг юқоридаги турини ажратиш тил системасининг конкрет шарт-шароити билан боғлиқ. Бу системанинг конкрет шарт-шароитидан ажратиб олинган айти бир зидланиши приватив ҳам, даражали ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *у-о*

ўртасидаги оғизнинг очилиши даражаси сифатида олинса, приватив зиддият бўлади. Зидланувчилардан бири оғиз очилишининг «ноль» даражаси сифатида қабул қилинади. Бу вақтда *у* очик эмас, *о* эса «очик», ёки *у* «ёпик», *о* эса «ёпик эмас» тарзида зидланади. Худди шу белгига кўра тил системасидаги *у* га нисбатан очикроқ унли *о* эътиборга олинса, *у* билан *о* ўртасидаги зидланиш даражали зидланишга айланади. Бу вақтда *у* ва *о* зидланишнинг чегара аъзолари, *ў* эса оралик аъзо бўлиб қолади. Шундай қилиб, *у* ёки бу зидланишни приватив, даражали ва тенг қимматли зидланиш сифатида баҳоланиши бизнинг қандай нуқтаи назардан ёндашувимизга боғлиқ. Лекин бундан *у* ёки бу зидланишни белгилаш соф субъектив характерга эга деган хулосага келмаслик керак.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишнинг ўзида унинг маълум билан турга киритиш учун асос бўладиган қандайдир бир белги мавжуд бўлади. Тилнинг системавий тузилишининг ўзи ва функциялашуви кўп ҳолларда зидланишнинг объектив ва аниқ турини ажратишга имкон беради. Юқорида кўриб ўтган фонемалар ўртасидаги муносабатлар приватив зидланиш сифатида ҳам, даражали зидланиш сифатида ҳам тасаввур этилиши мумкин. Лекин амалда уларнинг қайсиси реаллашаётгани шу фонологик системанинг тузилиши ва қўлланиши билан боғлиқ бўлади.

Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарқланишига кўра зидланишларни доимий ва мўътадил турларга ажратиш мумкин. Зидланишларнинг бундай таснифи учун тил системасининг конкрет шароитда юзага чиқишида уларнинг функциялашувига асосланади ва “система-функция” тамойилига амал қилади.

Тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян семантик муносабатга киришганда ҳам зидланишга асос бўлган белгини сақлаб қолса, доимий зидланиш, аксинча, сақлаб қолмаса мўътадиллашган зидланиш саналади. Масалан, ўзбек тилида сўз охири жарангли ва жарангсиз ундошлар зидланиши учун кучсиз вазият саналади. Ана шу вазиятда зидланувчи аъзолар зидланиш белгисини йўқотади, мўътадиллашади: масалан, *асир* – *аср*.

Мўътадиллашган зиддият ҳам барча зиддиятлар каби фақат фонологик сатҳ учунгина хос эмас. Уларнинг барчаси тилнинг ҳамма сатҳларида учрайди. Жумладан, бирлик ва кўплик фонемалари ўртасидаги зидланиш хурмат маъносини ифодалаганда мўътадиллашади.

## **5. Тил структурасининг иерархик тузилиши**

### **5.1. Тил ва нутқ**

XX аср тилшунослигининг катта ютуқларидан бири тил ва нутқнинг бир-биридан фарқланишидир. Бу фарқланиш тилшунослик тарихида Ф.де Соссюр номи билан боғлиқдир.

Ф.де Соссюр нутқий фаолият (Languege) нинг индивидуаллик ва социаллик белгиларини ўзида мужассам этган бутунлик эканлиги ва унинг тил (Langue) – нутқ (parole) муносабати бирлигидан ташкил топишини таъкидлайди.

Нутқий фаолият доирасида икки асосий тушунчани-тил (lingua) ва **нутқ** (parole) ни ажратди. Шу асосда лингвистикани ҳам икки турга-*тил лингвистикаси* ва *нутқ лингвистикасига* бўлди. Лекин амалда асосан тил лингвистикасига эътиборини қаратди.

Гарчи тил-нутқ дихотомияси Ф.де Соссюргача В.Гумбольдт, ёш грамматикачилар мактаби ва Бодуэн томонидан баён қилинган бўлса ҳам, лекин Ф.де Соссюр уни лингвистик системасининг марказига айлантирди.

Соссюрнинг фикрича, нутқий фаолиятнинг икки томони мавжуд: индивидуал ва социал. Уларни бир-бирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. “Тил” нима? Деган саволга жавоб берар экан, у *“тил” тушунчасига “нутқий фаолият” тушунчаси тенг келмаслиги, “тил” “нутқий фаолият”нинг бир қисми, лекин энг муҳим қисми эканлигини, у социал маҳсулот эканлиги, у ёки бу тил эгаларининг ҳар бири хотирасида мавжуд бўлган нутқий фаолиятга киришиши имконияти эканлигини таъкидлайди.*

Ф.де Соссюр тилнинг белгилар системаси эканлигини эътироф этиш билан бирга, унинг тузилиши ҳақида ҳам қимматли фикр баён қилади. У тилни муносабатлар йиғиндиси сифатида ижтимоий ҳодисалар қаторида ўрганар экан, унинг бошқа ижтимоий ҳодисалардан фарқи белгили характери эканлигини, *“тил зояларни ифодаловчи белгилар системаси”* эканлигини баён қилади.

Бугунги кунда бундай фарқланиш, дарҳақиқат, ҳар қандай лингвистик тадқиқот учун таянч нуқтага айланиб қолди. Ҳозирги даврда бу фарқланишни эътироф этмаган бирор-бир тилшунос топилмаса керак.

Шундай бўлишига қарамасдан, тил-нутқ дихотомияси олға сурилгандан буён бу фарқланишга ёндашув, унинг талқини тилшунослар ўртасида бир хил бўлган эмас.

Хусусан, О.Есперсеннинг 1925 йил Ослода нашр этилган “Инсоният, миллат ва индивид лингвистик нуқтаи назаридан” мавзусидаги маъруза текстларидаёқ “тил” ва “нутқ” ҳақидаги қарашлари Ф.де Соссюр қарашларидан анчагина фарқ қилишининг гувоҳи бўламиз.

О.Есперсеннинг фикрича, тил ва нутқ ўртасидаги фарқланиш индивид ва жамият ўртасидаги лингвистик одат фарқланишнинг гавдаланишидир. Хусусан, у нашр этилган маъруза матнининг 16-саҳифасида “тил” ва “нутқ” ўртасидаги фарқланишида мен индивидуал «онг»га қарама-қарши қўйилган “халқ онги” “жамоа онги” ёки “тўда онги” назариясининг вариантдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайман, деб ёзади. Ана шу фикрлар асосида муаллиф шундай хулоса қилади: ҳар бир индивид ўзининг нутқи учун ташқаридан бериладиган меъёрга эга бўлади. Амалда у бошқаларнинг индивидуал нутқларини кузатиш йўли билан қўлга киритилади. Шу асосда айтишимиз мумкинки, тил (la langue) гўё нутқнинг

(la parole) кўплигидир. Бу худди “кўп отлар” “бир неча” олардан ташкил топганига ўхшайди. Яъни  $от_1 + от_2 + от_3$  муносабатида  $от_2$   $от_1$  дан,  $от_3$  эса  $от_2$  дан маълум белгилари билан фарқ қилади. Худди шунга ўхшаш барча индивидуал тиллар жамланиб миллий тилни ҳосил қилади.

Ана шу асосда О.Есперсен Соссюрнинг тил ва нутқ фарқланиши ҳақидаги назариясини ўзича изоҳлайди. Унинг таъкидлашича, индивиднинг оний лингвистик функция бажариши нутқдир. Ёки нутқ индивиднинг лингвистик одатлари йиғиндисидир.

Алан Гардинер индивидуал “тил” ва индивидуал “нутқ” ҳақидаги олимлар фикрларига тўхталар экан, бунга Соссюрнинг муносабати ҳақида шундай ёзади: “Мен шунга аминманки, у индивидуал “тил” ва “нутқ” ўртасида ила жамият тили ва унинг ҳар бир аъзоси нутқи ўртасида ила фарқланиш мавжуд бўлгани каби фарқли томонни ажратади”.<sup>1</sup>

А.Гардинернинг фикрича, *ҳар қандай лугат ва ҳар қандай синтактик моделлар йиғиндисидир тилдир. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор сўздан фойдаланиш фаолияти нутқдир.* Нутқ конкрет замон ва макон билан боғлиқ. У бетакрорлик хусусиятига эга. Бир синтактик модел асосида юзага чиққан ҳар бир жумла конкрет бир макон ва замонда муайян шахс томонидан юзага чиқарилади. Бошқа вақтда, бошқа маконда айтилган ила шу жумла олдингисига айнан ўхшамайди. Шунинг учун у бетакрорлик хусусиятига эга бўлади.

Кўпчилик анъанавий тилшунослик тарафдорлари ўртасида тил ва нутқни фарқлашнинг лингвистика учун нима аҳамияти бор? Деган савол туғилиши мумкин. Алан Гардинер бу саволга биринчи даражали аҳамиятга эга деб жавоб беради.<sup>2</sup>

Унинг фикрича, ҳар қандай реал гапда икки қатордаги ҳодиса мавжуд бўлади. Улардан биринчи қатордагиси сўзловчи шахсга қадар унинг тил хотирасида мавжуд бўлган лексик бирликлар ва грамматик схемалардир. Булар “тил” факти ҳисобланади. Айни пайтда ҳар бир реал гап маълум сўзловчи субъектнинг ижод маҳсули ва у маълум мақсадда муайян бир маконда ва замонда баён қилинади. Гапда ўз ифодасини топган ила шу белгилар “нутқ” факти саналади.

Шундай қилиб, “тил” ва “нутқ” зидланиши ўзида моҳият-ҳодиса диалектикасини намоён этади илан системасининг барча сатҳларини қамраб олади.

Алан Гардинер “тил” ва “нутқ” ўзаро фарқланиши илан бирга, уларнинг бир-бирисиз мавжуд бўлмаслигини, улар ўзаро узвий боғлиқ эканлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Нутқ тилсиз юзага чиқмаслиги, тил нутқ орқали функциялашуви, тилнинг ила шу мақсадни амалга ошириш учунгина мавжуд бўлиши баён қилинади. “Агар мен муайян матндаги маълум ҳодисани тилга эмас, нутққа хос, десам. У ҳолда матндан тил элементи деб ҳисобланган барча анъанавий элементлар чиқариб

<sup>1</sup> Аҳдаеіаџ А. јџа аһаџ, п.14.

<sup>2</sup> Аҳдаеіаџ А. јџа аһаџ, п.15.

ташлангандан сўнг, сўзловчининг ўзи \_илан боғлиқ бўлган қолдиқ нутқ элементи саналади”.

У тил ва нутқни ўзаро изчиллик \_илан фарқлаган ҳолда лингвистик атамаларни ҳам \_ила шунга мос ҳолда зидлаш зарурлигини баён қилади. Хусусан, у тилшуносларнинг “гап” терминини бир вақтнинг ўзида ҳам тил, ҳам нутқ факти учун қўллашларини танқид қилади. Унинг фикрича, тил ва нутқ атамалари бир-бирини рад қилади. У ёки бу термин ё тилга, ёки нутққа хос бўлиши лозим. Бир вақтнинг ўзида икки йўлдан кетиш мумкин эмас.

Л.Ельмслев ҳам Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомиясига юқори баҳо беради. Унинг фикрича, Соссюр таълимотининг моҳияти тил ва нутқни фарқлашдир. Бошқа барча назариялар мантиқан \_ила шу асосий тезисдан келтириб чиқарилади.

Соссюргача бўлган лингвистика индивидуум хулқига таянди; нутқий фаолият индивидуал актлар йиғиндиси сифатида тасаввур қилинди.

\_ила \_илан шу ерда \_ила лингвистик назария \_илан анъанавий нуқтаи назарнинг принципиал фарқланиши ва \_ила пайтда, туташ нуқтаси кузатилади. Ф.де Соссюр сўзлашиш жараёнидаги индивиднинг аҳамияти ва лингвистик ўзгаришларда унинг ролига \_ила эътибор берди. Ана шу йўл \_илан анъанавий тилшунослик \_илан структур тилшунослик ўртасига кўприк ўрнатди. Шу \_илан бир вақтда анъанавий тилшуносликдан жиддий фарқ қиладиган тамойилни-анъанавий тилшуносликни ўзгартириш ёки тўлдириш лозим бўлган структур лингвистикани яратиш тамойилини шакллантирди.

Л.Ельмслевнинг фикрига кўра, лингвистикага структурлик тамойили киритилган ҳозирги кунда бу тамойилдан ҳар хил мантиқий натижалар олиш учун \_ила ҳажмдаги ишларни амалга ошириш лозим.<sup>1</sup>

## **5.2. Тил сатҳлари ва сатҳларга ажратиш тамойиллари**

Тилнинг ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо этувчи бир неча қатламлардан иборат эканлиги ҳақидаги қараш ўзининг узоқ тарихига эга. Хусусан, тил тузилишининг анъанавий тилшуносликда уч қисмга, лексик ва грамматик қисмларга бўлиниши ва бу қисмларни ўрганадиган тилшуносликнинг учта бўлимга ажратилиши тилни ана шундай қатламлар бутунлиги сифатида тушунишнинг ёрқин намунасидир.

Лекин системавий-структур тилшунослик шакллангунга қадар тилнинг бундай ички тузилишини қатлам сифатида тушуниш амалий кузатишнинг илк натижалари бўлиб, тил стратификацияси илмий жиҳатдан асосланмаган эди. Системавий-структур тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланиши тил ички тузилишининг ўзига хос

<sup>1</sup> Ельмслев Л. Язык и речь-Звегинцев В.А. «История языкознания». китоби, с.58.

хусусиятини, ички тузилиш бирликларининг оддийдан мураккабга қараб босқичма-босқич ривожланиб бориши, қуйи босқич бирлиги ўзидан юқорироқ босқич бирлиги таркибида ўз функциясини кўрсатишини илмий асослаб берди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб тил сатҳи (лингвистик сатҳ) тушунчаси майдонга келди. Бу тушунчанинг шаклланиши ва илмий асосланишида Л. Ельмслев ҳамда бир қатор Америка дескриптив тилшунослари, хусусан, Дж. Трейжер, К. Пайк, Ч. Хоккет, З. Харрис сингари олимларнинг хизмати катта бўлди.

Лингвистик сатҳ тушунчасининг пайдо бўлишига тилнинг икки томонлама моҳият эканлигининг эътироф этилиши, шаклий ва мазмуний томонларнинг ҳар бири ўзига хос ички тузилишга эга эканлиги, уларнинг ҳар қайсиси ўз ички узвлари муносабатидан ташкил топган кичик система эканлиги, шундай қилиб, тилнинг тузилиши системалар системаси тартибида бўлиши, улар ўртасидаги муносабат тил механизмини ҳаракатга келтириши ҳақидаги қарашларнинг майдонга келиши туртки бўлди. Гарчи лингвистик сатҳ тушунчаси кейинчалик бир қатор тилшунослар томонидан эътироф этилган бўлса ҳам, лекин бу атама жуда кенг маънода қўлланила бошланди.

Шундай бўлишига қарамадан, тилнинг онтологик табиатини нисбий автоном системалар (кичик системалар) мажмуаси сифатида тасаввур қилиш лингвистик сатҳ концепцияси тарафдорларини бирлаштириб турган умумий жиҳатлардан саналади. Ҳар бир кичик система чегараланган микдордаги элементлардан ташкил топади ва бу элементлар шу кичик система нуктаи назаридан майда бўлақларга бўлинувчанлик хусусиятига эга деб эътироф этиш, шунингдек, ҳар бир кичик система ўз ички элементларининг бир-бири билан боғланиш қонун-қоидаларига эга эканлигини эътиборга олишдир.

Кўринадик, сатҳ тушунчаси тил онтологиясига ҳамда тилнинг системалаштириш ва тавсифлаш усулига мансубдир.

Онтологик маънода тил сатҳи деганда нима тушунилади? Тилшуносларнинг кўпчилиги тил сатҳи тушунчасини тил бирликларининг муайян йиғиндиси \_илан боғлайдилар. Масалан, В.В. Лопатин ва И.С.Улухановлар тил сатҳларини белгилашнинг таянч нуктаси сифатида тил системасида ажратиладиган асосий тил бирликлари бўлиниши, тил сатҳи \_илан тил бирликларининг муайян йиғиндиси ўртасида мувофиқлик бўлиши лозимлигини баён қиладилар. Бундай қарашга мувофиқ, тил системасида муайян тил бирлигининг ажратилиши, ўз-ўзидан, шу бирликка мувофиқ келадиган тил сатҳининг ҳам ажратилишига олиб келади. Уларнинг фикрича, фонеманинг тил бирлиги сифатида эътироф этилиши фонологик сатҳнинг ажратилишига сабаб бўлганидек, сўз ясалиши бирлигининг ажратилиши сўз ясалиш сатҳининг ажратилишига асос бўлади.

Сатҳ тушунчасининг маълум тил бирликлари йиғиндиси тушунчаси билан алоқаси борлиги шубҳасиз. Лекин сатҳни белгилашда

қандай лингвистик белгиларга таяниш масаласини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

В.М.Солнцев фикрича, тилда ясама сўзлар йиғиндиси қўшма сўзлар ёрдамида ҳосил бўлган birlikлар йиғиндисидан фарқ қиладиган birlikлар йиғиндисини ҳосил қилади. Шунингдек, ўзак морфемалар ёрдамида ҳосил бўлган birlikлар йиғиндиси аффикс морфемалар ёрдамида ҳосил бўлган birlikлардан фарқ қилади. Ана шу бир-биридан фарқ қиладиган birlikлар йиғиндисига асосланиб, «ясама сўзлар сатҳи», «қўшма сўзлар сатҳи», ўзак морфемалар сатҳи», «аффикс морфемалар сатҳи» ва бошқа сатҳларни ажратиш сатҳ тушунчасини чегарасиз бир тушунчага айлантириб юборади. Тилда нечта тил birlikлари гуруҳланиши мавжуд бўлса, шунча тил сатҳини ажратишга олиб келади. Хусусан, Н.А. Слюсареванинг ҳам ёрдамчи сўзлар гуруҳини мустақил сўзлар гуруҳидан ажратган ҳолда *сервологик* сатҳни, шунингдек, Э.Бенвенистнинг фонемаларнинг фарқловчи белгилари учун *меризматик* сатҳни ажратганини эслаш кифоя.

Тил birlikларини муайян гуруҳларга турли белгилар асосида бирлаштириш мумкин. Шунга мувофиқ равишда сатҳ тушунчаси нисбий бўлиб қолади ва бу тушунча айрим birlikларнинг маълум белги асосида бирлашган гуруҳининг оддий номига айланиб қолади.

Тилнинг ички тузилишини сатҳларга ажратишда ана шундай бошбошдоқликни бартараф қилиш учун тил birlikларининг доимий, барқарор сатҳларини ажратишга имкон берадиган белгиларига таяниш лозим. Ана шундай белги тил birlikларининг поғонавийлик белгисидир. Худди ана шу белги дескриптив тилшунослик вакиллари томонидан тилни сатҳларга ажратишнинг асосий белгиси сифатида эътироф этилган эди. Лингвистик birlikнинг ана шу поғонавийлик белгиси лингвистик сатҳни белгилашнинг асосий тамойили сифатида эътироф этилганда, тил ички тузилишининг поғонавийлик табиати тўғри очилган бўлади.

Бунга мувофиқ, лингвистик сатҳ тушунчаси остида ўзаро поғонавий муносабатда бўлмаган нисбий бир хил birlikлар муносабати англашилади. Бир сатҳ birlikлари бошқа сатҳга мансуб (ўзидан катта ёки ўзидан кичик) бўлган birlikлар билан поғонавий муносабатда бўлади. Бунда қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлигидан ташкил топади, қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлиги таркибига кириш хусусияти акс этади.

Ана шундай birlikлар мажмуаси нисбий бир хил бўлган birlikлар устпарадигмасини ташкил этади. Устпарадигма аъзолари ўзаро парадигматик ва синтагматик муносабатга киришади. Улар маълум синфга бирлашади (фонеманинг турли синфлари, морфеманинг турли синфлари ва бошқалар) ва бир-бири билан ўзаро кетма-кет боғланади, синтагматик занжирни ҳосил қилади.

Шундай қилиб, тилнинг кўп сатҳлилиги концепцияси тарафдорларининг кўпчилиги учун умумий томон тилни чегараланган миқдордаги birlikлардан ташкил топган нисбий автоном кичик

системаларнинг интегротив муносабатидан ташкил топган яхлитлик сифатида эътироф этишдир.

Турли сатҳ ва устпарадигма бирликлари ўзаро парадигматик муносабатга ҳам, синтагматик муносабатга ҳам киришмайди, яъни фонема ва морфемалардан ёки морфема ва сўзлардан ташкил топган синфларнинг бўлиши мумкин бўлмаганидек, фонема билан морфеманинг, морфема билан сўзнинг кетма-кет муносабатга киришиб, синтагматик занжирни ҳосил қилиши ҳам мумкин эмас.

Шундай қилиб, тил сатҳларини эътироф этувчи тилшунослар фикрича, турли сатҳ бирликлари ўртасида интеграцион муносабат мавжуд бўлади. Бу концепция тарафдорлари тил сатҳлари ўртасидаги алоқани эътиборга олган ҳолда, тилга ягона иерархик шаклланган сатҳлар системаси сифатида қарайдилар.

Турли сатҳ бирликлари ўртасида интеграцион муносабат мавжуд бўлишини эътироф этувчи концепция тарафдорлари тил сатҳлари ўртасидаги алоқани эътиборга олган ҳолда, тилга ягона иерархик шаклланган сатҳлар системаси сифатида қарайдилар.

Тилнинг ички тузилишига бундай ёндашув композицион концепция деб юритилади. Композицион концепцияга мувофиқ, тилнинг ички тузилиши бир хил йўналишдаги поғоналанишдан (иерархиядан) иборат. Бу шундан иборатки, фонема, морфема ва ундан катта бирликлар ўртасида бир хил йўналишдаги поғонали муносабат мавжуд. Қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлиги учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади. Қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлиги таркибида унинг таркибий қисми (конституенти) сифатида вазифа бажаради. Шунинг учун тил сатҳлари ўртасида қуйидан юқorigа йўналган муносабат эътироф этилади ва бу муносабат бир хил турдаги, конституентив муносабат саналади ҳамда «..га киради» схемасини ўзида намоён этади.

Тил ва нутқ ҳодисалари умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, инвариант-вариантлик тушунчалари билан узвий боғланади. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси тўғрисида гапирганда, Гегелнинг бир иборасини эслаш ўринлидир. Биз гилос, олма, ўрикни еймиз, ҳеч қачон мевани ея олмаймиз. Ёки В.М.Солнцев таъкидлаганидек, йилқи ичидаги қайси отни бошқа отга нисбатан инвариант деб ҳисоблаш мумкин. Табиийки, ҳеч қайсисини, фақат уларнинг биттасини «намуна» деб эътироф этиш мумкин.

Бундан шу нарса маълум бўладики, бир синфга мансуб бўлган моддий бирликларнинг ҳеч қайси бири \_ила шундай моддий бирликка нисбатан инвариант бўла олмайди. Ҳар қайси моддий бирлик бир синф (парадигма) доирасида бошқа моддий бирликка нисбатан вариант саналади. \_ила шу маънода инвариант-вариант гомоген бўлмаган объектдир. Конкрет отлар учун инвариант қандайдир мавҳум от - умуман отдир. У моддий бирликлари қаторида турмайди. Бундай от ақлий предметлардир. Уни боқиш, миниш мумкин эмас. Лекин у ҳар бир алоҳида отда умумийлик ва хусусийлик диалектикасини намоён этган



ҳолда умумийликнинг белгиси сифатида мавжуд бўлади<sup>3</sup>. Фонологик сатҳда умумийлик ва хусусийлик диалектикаси фонема ва унинг вариантлари (оттенкалари) орқали намоён бўлади<sup>4</sup>.

Л.Шчерба фонема ва унинг оттенкаларини бир-биридан фарқлар экан: «Фонема конкрет вазиятда оттенкалар сифатида намоён бўладиган умумлашмадир», - дейди<sup>5</sup>. Унинг фикрича, умумийнинг (фонеманинг) талаффуз қилинган реал кўриниши оттенкалардир. Бошқача айтганда, нутқдаги барча реал талаффуз қилинувчи товушлар оттенка ҳисобланади. Фонема ва унинг оттенкалари ўртасидаги муносабат икки босқич муносабатидир: абстракт босқич (фонема), конкрет босқич (оттенка). Л.Шчербанинг таъкидлашича, фонеманинг оттенкалари ичида биттаси маълум сабабга кўра типик ёки намуна бўлади.

Айрим тилшунослар инвариант ва вариантликни гомоген ҳодисалар деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фарқлиниши позиция, эталон билан бўлади, дейдилар. Уларнинг фикрича, гомоген бирликларнинг биттаси бошқалари учун намуна, эталон деб қабул қилинади. Ана шу намуна ёки эталон инвариант, бошқалари вариант ҳисобланади. Хусусан С.И.Шаумян товушлар учун инвариант – бу эксплозив талаффузга эга бўлган ва шу белгиси билан ипловив талаффуз қилинувчи бошқа худди шундай товушлардан фарқланиб турувчи моддий субстратдир. Чунки моддий томондан эксплозив талаффуз мустақилроқ позицияга эга бўлади. Бошқача айтганда, қиёсланаётган икки товушдан мустақил позициядаги товуш инвариант, тобе позициядаги товуш эса инвариант варианты ҳисобланади. Шундай қилиб, бир синфга мансуб реал предметлардан биттаси бошқаларига нисбатан намуна, эталон деб қаралади ва шунинг учун ҳам у инвариант саналади.

Лекин инвариант ва вариантлар турли сатҳга мансуб тушунчалар экан, эксплозив талаффуз ҳам, «намуна» ҳам инвариант бўла олмайди. Чунки улар ҳам муайян умумий birlikнинг бевосита кузатишда берилган турли моддий кўринишларидан биттаси саналади.

Айрим муаллифлар вариантлик остида бир умумий маъно билдирувчи маълум лисоний birlikлар моддий тузилишидаги турли ўзгаришларни тушунадилар. Масалан, *стенать-стонять, спасенье-спасение*<sup>6</sup>, *улан\_в\_гадой* сингарилар. Бундай вақтда уларнинг биттаси меъёр сифатида баҳоланади ва инвариант саналади. Вариантлар меъёрдан четланиш сифатида қабул қилинади ва улар адабий меъёрга қарама-қарши қўйилади. Бундай қарашга мувофиқ, вариантлик тилнинг муайян давридаги ортиқчалик деб баҳоланади. Тарихий нуқтаи назардан, вариантлик тил эволюциясининг, тиллар ва диалектлар алоқасининг қонуний натижаси ҳисобланади. Уларнинг кўрсатишича, вариантлар доимо ортиқчаликни ҳосил қила бермайди, вариантлар ўртасида ҳеч

<sup>3</sup> Солнцев В.М. Ўша асар, 214-бет

<sup>4</sup> Бу ҳақда қаранг: Торсуев Г.П. Константность и вариантность в фонетической системе. М. 1977.

<sup>5</sup> Щерба Л. Фонетика французского языка. М. 1963, с. 14-20. Бу ҳақда қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1990, 10-бет.

<sup>6</sup> Литературная норма и вариантность. М., 1981, с.5.

қандай маъно фарқланиши бўлмасагина, улар ортиқчаликни вужудга келтиради.

Юқоридаги ўзгаришларнинг ҳаммаси бир умумийликнинг турли хил моддийлашуви, бир нарсанинг моддий томондан турли кўринишлари экан, уларнинг ҳеч бири бир-бирига вариант бўла олмайди. Адабий меъёр сифатида қабул қилинаётган моддий шакл ва аслида вариантлар сирасида турадиган бир вариантдир.

Морфема – тилнинг энг кичик бўлақларга бўлинмайдиган маъноли қисмидир<sup>7</sup>. Морфема инвариант саналиб, нутқда турли вариантлар орқали моддийлашади. Морфемани моддийлаштирувчи вариантлар учун морф, алломорф ёки морфема вариантлари атамаларидан фойдаланилади.

Баъзи муаллифлар эса морфеманинг маъно ва шакл томонларини фарқлаш мақсадида маъно томони учун семема, шакл томони учун монема атамаларини тавсия этадилар<sup>8</sup>.

Масалан, жўналиш келишиги морфемаси *-га, -ка, -за, -а* каби вариантлари орқали намоён бўлади. Лекин бу моддий шаклларнинг ҳеч бири бошқасига нисбатан инвариант бўла олмайди.

Лексик сатҳда инвариант лексемадир. Ҳар қандай лексема, бевосита кузатишда лексик-семантик вариантлар (ЛСВ) ҳолида намоён бўлади. Ҳар қайси лексик-семантик вариант лексеманинг барча шакл (моддий кўриниши) ва маъноларини (семаларини) эмас, балки шакл ва маъноларидан (семаларидан) биттасини гавдалантиради.

Айрим муаллифлар маъноли бирликлардан инвариант ва вариантлик ҳақида фикр юритар экан, бундай бирликларнинг икки томонлама табиатини (шакл ва маъно томонини) ҳисобга олган ҳолда, инвариант ва вариантлик ифода ва маъно планлари учун алоҳида-алоҳида кўрилиши кераклигини таъкидлайди<sup>9</sup>.

Бундай фикр ўзбек тилшунослигида Ш.Раҳматуллаев томонидан ҳам баён қилинади. Ҳар икки томон учун алоҳида-алоҳида атамаларни ҳам тавсия қилади: мазмуний вариант учун семема, шаклий инвариант учун лексема. Шундай экан, вариантларни ҳам маъно ва шакл жиҳатидан фарқлаш керак бўлади.

Лексемани мазмуний вариантлари учун тилшуносликда ЛСВ қўлланилар экан, лексеманинг *обод-овот* типдаги шаклий вариантлари учун лексик-шаклий вариант (ЛШВ) атамасини қўллаш маъқул кўринади.

Э.Д.Головина ҳам сўз ва унинг вариантлари ҳақида баҳс юритар экан, сўз вариантларини дастлаб мазмуний ва шаклий вариантларга ажратади. Шаклий вариантларни эса грамматик ва грамматик бўлмаган вариантларга бўлади. Грамматик вариантларни акцент вариантлар (*творог-творог*), фонетик вариантлар (*халиф-халиф*)га ажратади<sup>10</sup>.

<sup>7</sup> Морфемага турли хил ёндашувлар ҳақида қаранг: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1961, С. 245; Мирзакулов. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспекти ва уларнинг муносабатлари. Хўжанд, 1991, 12-бет.

<sup>8</sup> Қаранг: Солнцев В.М. Ўша асар, 225-бет.

<sup>9</sup> Арутонова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы. – Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., 1961, с.38; Головина Э.Д. К типологии языковой вариантности. «ВЯ». 1983, №2, с.58.

<sup>10</sup> Головина Э.Д. Ўша асар, 59-бет.

Лексик вариантлик бир лексеманинг турли моддий кўринишларидир. Вариантликни фонологик сатҳда чуқур ўрганган Прага лингвистик мактабининг вакиллари уни мажбурий, факультатив ва индивидуал вариантларга ажратган эдилар.

Фонологик сатҳдаги фонема вариантларининг бундай таснифи тилнинг бошқа сатҳ бирликлари учун хосдир. Хусусан, муайян лексеманинг ҳудудий фарқланиши факультатив (*пичан-бичан, ўшхамок-ўшхамок*), сўзловчининг индивидуал варианты саналади. Мажбурий вариант, ўз навбатида, позицион, комбинатор ва услубий вариантларга бўлинади. Лисоний бирликларнинг позицион варианты унинг қандай позицияда (кучли ё кучсиз позицияда) жойлашишига кўра вужудга келади. Комбинатор вариантлар эса лисоний бирликларнинг синтагматик муносабатида намоён бўлади. Услубий вариантлар лисоний бирликларнинг услублараро фарқланиши асосида пайдо бўлади. Масалан, *кабутар* – бадий услуб учун хосланган вариант бўлса, *каптар* – сўзлашув услубига мансуб вариантдир.

Қаерда вариантлар сони кўп бўлса, шу ерда, албатта, меъёр тушунчасига эҳтиёж туғилади. Меъёр тушунчаси инвариант – вариант зидланиши учун эмас, балки вариантлар зидланиши учун хосдир. Муайян инвариантнинг турли вариантлари ичида биттаси маълум сабабга кўра бошқаларига нисбатан намуна сифатида қабул қилинади. \_ила шу намуна сифатида қабул қилинган вариант тилнинг маълум даври учун меъёр саналади. Меъёр белгилашда вариантларнинг нутқ занжиридаги позицияси, тил ареалидаги тарқалиш географияси ва бошқалар роль ўйнайди.

Лексемаларнинг ЛШВи ичида аббревиатуралар алоҳида ўрин эгаллайди. Аббревиатуралар сўз ясаши ҳосиласи бўлган ясама сўзлар эмас. Унинг сўз ясашига ҳеч қандай алоқаси йўқ<sup>11</sup>. Аббревиатура \_илан тўлиқ кўриниш бир инвариантнинг икки хил варианты – бири тўлиқ намуна, иккинчиси эса қисқарган вариантдир.

Синтактик бирликларнинг модели инвариант, бу моделнинг конкрет лексик бирликлар \_илан тўлдирилиши эса вариантлар саналади. Шундай қилиб, тилнинг ҳамма сатҳлари учун умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси амал қилади. Умумийлик, моҳият – инвариант, хусусийликлар вариантлар орқали намоён бўлади. Инвариант ва вариантлар бир қатордаги ҳодисалар эмас, балки турли қатордаги икки босқичга мансуб ҳодисалардир. Инвариантнинг намоён бўлиш шакллари вариантлар экан, демак, инвариантлар-вариантлар умумлашмасидир. Бевосита кузатишда вариантлар намоён бўлади. Вариантлар қаторида ҳеч бири бошқасига инвариант бўлолмайди. Лекин биттаси бошқалари учун меъёр бўлиши мумкин. Меъёр ва инвариант тушунчалари бошқа-бошқа тушунчалардир.

<sup>11</sup>Қаранг: Хаджиев А., Нурмонов А., Махмудов Н. Спорные вопросы словообразования тюркских языков. – «Советская тюркология», 1989, №3.

### 5.3. Тил сатҳлари ўртасидаги изоморфлик

Изоморфизм (лотинча *изо* – ўхшаш, *морфо* – шакл) атамаси тилшуносликка илк бор Е.Курилович томонидан киритилган бўлиб, тилнинг турли сатҳ бирликларининг ички тузилиши ўртасидаги ўхшашлик маъносини ифодалайди.<sup>1</sup>

Унинг фикрича, товуш комплекслари (масалан, бўғин) ва семантик комплекслар (масалан, гап), функционал муносабатларидан қатъи назар, чуқур структур параллелизмга эга. Улар ўртасида изоморфизм деб номланиши мумкин бўлган ажойиб ўхшашлик бор.

Лексик система тартибидаги лексемалар таҳлилида қийинчилик туғилганда, уни бошқа системага солиштириш ва улар ўртасидаги ўхшашлик асосида маълум хулосага келиш мумкинлиги ҳақида Л.А.Новиков ҳам ўз фикрини баён қилади.

Лексик системани тузишда фонология \_илан семантика ўртасидаги ўхшашликни (аналогияни) эътибор олиш \_ила аҳамиятга эга. 1964 йилда Магдебургда бўлиб ўтган халқаро симпозиумда фонология \_илан семантика ўртасидаги \_ила шундай ўхшашликни ёритиш ҳақида фикр юритилди. Фонология товушлар системасини белгилаши каби семантика маънолар системасини белгилаши лозимлиги таъкидланди. У ерда таъкидланишича, фонологик сатҳда анча мустаҳкам ишланган тадқиқот \_илан\_ва\_ва тушунчалар системасини \_илан\_в *mutandus* лексик системасига олиб ўтилиши лексик-семантик таҳлилни бирмунча мукаммаллаштиради.<sup>2</sup>

Шунинг учун ҳам «бирлик», «инвариант», «вариант», «оппозиция», «позиция» (кучли ва кучсиз), «дифференциал белги», «нейтрализация», «дифференциация», «парадигматика», «синтагматика» каби тушунчалар лексиканинг мазмуний таҳлилида мустаҳкам ўрин олди.

Структур тилшунослик методларининг асосий тамойилларидан бири унификация тамойилидир. Бунга мувофиқ, ҳар қандай назария ягона тамойилга таянган ҳолда ўзи ўрганаётган объектнинг алоҳида соҳаларини бирлаштиришга интилмоғи зарур.<sup>1</sup> Алоҳида соҳаларни бирлаштириш учун эса улар ўртасидаги изоморфизмни, яъни умумий қонуният мавжудлигини белгилаш лозим.<sup>2</sup>

Ана шундай изоморфизм тилнинг турли хил сатҳлариаро муносабатида кузатилади. Шунинг учун қуйи сатҳда белгиланган ва тажрибада аниқлиги, соддалиги, изчиллиги билан эътибор қозонган тадқиқ методлари асосида юқори сатҳ бирликларини ўрганиш анча қулайлик туғдиради.

<sup>1</sup> Курилович Е. Понятие изоморфизма -Очерки по лингвистике, М., 1962, с.21.

<sup>2</sup> Новиков Л.А. Семантика русского языка М., 1982. с. 63

<sup>1</sup> Шаумян С.К. О сущности структурой лингвистики-ВЯ, 1956, №5, с 47

<sup>2</sup> Шаумян С.К. Ўша асар, с. 47

Машҳур тилшунос А.Мартине ҳам жумланинг монемаларга бўлиниши билан ифодаловчининг фонемаларга бўлиниши ўртасида аналогияни белгилашнинг мумкинлигини таъкидлайди.<sup>3</sup> Унинг таъкидлашича, ҳар икки ҳолда ҳам эътибор бутунни сегментларга ажратишга қаратилади.

Тилшунослик тарихида тилнинг фонологик, морфемик, лексик, грамматик сатҳ бирликлари кўп ҳолларда автоном ҳолда, уларнинг ҳамкорлиги ва ўхшаш нукталарининг мавжудлиги эътиборга олинмаган ҳолда ўрганилди. Натижада изоморфлик ҳолатлар назардан четда қолди.

Системавий тилшуносликнинг майдонга келиши, унинг тилни ўрганишда аниқ методларга таянишга интилиши тил сатҳлари ўртасидаги изоморфизмга жиддий эътибор қаратилишига сабабчи бўлди. Хусусан, Прага тилшунослик мактаби вакиллари фонологияда қўлланилган оппозитив методни тилнинг бошқа сатҳларини ўрганишда ҳам муваффақият билан қўлладилар.

Машҳур поляк тилшуноси Е.Курилович ҳам бўғин ва гап тузилиши ўртасида изоморфлик мавжуд эканлигини, шунинг учун гапга хос бўлган кўпгина қонуниятларни фонетик қонуниятларни очишда муваффақиятли қўлланилган методлар асосида очиш қулай эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бўғин ва гап ўртасидаги изоморфизм куйидагиларда кўринади:

1. Бўғинни бўғин қилиб турувчи минимал бирлик мавжуд бўлгани каби, гапни гап қилиб турувчи минимал бирлик ҳам мавжуддир. Бўғин ҳосил қилувчи восита унли бўлса, гапни гап қилиб шакллантирувчи восита феълдир.

2. Бўғиннинг марказий элементи унли бўлиб, у қўшимча элементлар билан, яъни ундошлар билан кенгайиш имконияти бўлгани каби, гапнинг ҳам марказий элементи феъл кесим бўлиб, у факультатив бўлақлар билан кенгайиш имкониятига эга.

3. Баъзан бўғин (айрим тилларда) унлисиз ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Лекин у чегара ҳолатлар саналади. \_ила шунингдек, гап ҳам баъзан феълсиз бўлиши мумкин. Масалан, *Ҳа. Йўқ. Албатта* каби, лекин бу ҳам гапнинг чегара ҳолатлари саналади.<sup>1</sup>

Шундай қилиб, тилнинг турли сатҳларида изоморфизм қонунияти амал қилар экан, \_ила шу қонуниятни \_илан\_ва юқори сатҳ бирликларини ўрганишда куйи сатҳда қўлланилган ва муваффақият қозонган текшириш методларини қўллаш юқори сатҳ бирликлари \_илан куйи сатҳ бирликларини изоморф ҳолда ўрганишга қулай имконият яратади.

Куйи сатҳ бирликларида қўлланилган текшириш методининг юқори сатҳ бирликларига қўллашнинг қулайлиги шундаки, куйи сатҳ бирликлари юқори сатҳ бирликларига нисбатан соддароқ бўлади. Юқори сатҳга кўтарилган сайин тил бирликларининг белгилари мураккаблашиб

<sup>3</sup> Мартине А. Основы общей лингвистики. - В кн. Новое в лингвистике М, 1963, с 453

<sup>6</sup> Каранг. Курилович Е. Ўша асар, Ўша бет

боради. Шунинг учун қуйи сатҳ бирликлари белгиларини аниқлаш бошқа сатҳларга нисбатан осонроқ кечади. \_ила шуни эътиборга олган ҳолда, Е.Курилович ҳам фонетик бирликларга хос белгини синтактик бирликни текшириш учун қиёсга асос қилиб олади.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги кунда бир-бири \_илан аралаштириб юборилаётган трансформация ва деривация ҳодисаларига ёндашадиган бўлсак, морфологик ўзгариш \_илан синтактик ўзгариш ўртасида ва лексик ясаиш \_илан синтактик ясаиш ўртасидаги изоморфликка таянган ҳолда бу ҳодисаларни текшириш лисоний бирликларнинг ўзгариши (трансформацияси) ва ясаиши (деривацияси) ўртасидаги ўхшаш ва ўзига хос белгиларни ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

### **Тил ва нутқ бирликлари**

Тилнинг ички тузилишини тил бирликларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тил бирликлари ҳар қандай тилнинг таянчи, у орқали иккинчи сигнал системаси ҳисобланувчи тил мавжуд бўлади. Тил бирликларисиз тил тузилишининг мавжуд бўлиши мумкин эмас.<sup>12</sup> Тилнинг функцияланиш жараёнида тил бирликларидан нутқий ҳосилалар вужудга келади.

Шу кунга қадар тилшуносликда тил бирликларини деярли барча тилшунослар эътироф этса ҳам, лекин қайси бирликлар тил бирликлари ҳисобланиши юзасидан турли-туман фикрлар юритилади.

Хусусан, америка дескриптив тилшунослигида тил бирликлари сифатида фонема, морфема ва конструкциялар эътироф этилади.<sup>13</sup> Морфема атамасисўзнинг қисмлари(ўзак ва қўшимчани) ҳам маъноли қисмларга бўлинмайдиган мустақил сўзларни ҳам, ёрдамчи сўзларни ҳам қамраб олади.<sup>14</sup>

Фонема тилнинг ифода системасининг минимал бирлиги, морфема эса тилнинг ифода системасининг маъно билан боғланган асосий бирлиги сифатида баҳоланади. Уларнинг фикрича, тилнинг қолган бирликлари морфемалар қўшиливидан (аранжировкасида) ҳосил бўлади. Шунинг учун улар тил сатҳида қўшилиш моделларига эга бўлади. Ана шу қўшилиш моделлари конструкция ҳисобланади.

Бошқа тилшунослар эса фонема, морфема, лексема, сўз ва гап (гапнинг структур схемалари)ларни тил бирликлари қаторига қўшадилар ва тил бирликларини икки гуруҳга ажратадилар: а) тилнинг асосий бирликлари (фонема, морфема), б) тилнинг конструктив бирликлари (сўз, гап).

Ш.Раҳматуллаев тил бирликлари юзасидан баён қилинган фикрларга ўзининг муносабатини билдирган ҳолда, фонема, лексема,

<sup>12</sup> Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, с.140.

<sup>13</sup> Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, с. 40-43. Яна қаранг. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1993,12-б.

<sup>14</sup> Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. Тошкент. “Университет” 2002, 16-б.

морфема, лексемашакл, бирикма шакл (сўз бирикмаси қолипи), гап шакл (гап қолипи), фраземаларни ажратади. Булардан фонема тил бирликларининг курилиш бирлиги, лексема ва морфема тилнинг бирламчи (асосий) бирликлари, лексемашакл, бирикма шакл, гап шакл (тузма) бирликлар, фразема эса йирик тил бирлиги ҳисобланади. Муаллиф фонемани тил бирлигининг ифода жиҳати бўлиб келувчи ва шу жиҳати билан тил бирликларини ўзаро фарқлашга хизмат қилувчи бирлик сифатида тушунилади. Ш.Раҳматуллаевнинг бу бирликларни ажратиши учун тил сатҳлари асос бўлади. Муаллиф *лексема* атамаси остида лексик маъно ифодаловчи морфемани, *морфема* атамаси остида эса фақат грамматик маъно ифодаловчи ва сўз ясовчи морфемаларни тушунади.<sup>15</sup> *Морфема* атамасини ана шундай тор маънода қўллашни А.Мартине ҳам таклиф қилган эди<sup>16</sup>.

Ҳар қандай тил бирлиги нутқ жараёнида бир қанча нутқ бирликлари (вариантлар) орқали намоён бўлади: фонема фонлар (аллофон, товуш) орқали, лексема лекс (аллолекс, лексема варианты), морфема морф (алломорф, морфема варианты), сўз сўз шакли, гап жумла, аллофразема орқали намоён бўлади.

## 6. Фонологик сатҳ

### 6.1. Фонология ва унинг бирлиги

Фонологиянинг бирлиги фонемалардир. Фонема грек тилидаги *товуш*, *овоз* маъносини англатувчи тил товуш қаторининг бирлиги. Фонема - сўз ва морфемаларни шакллантирадиган ва уларнинг маъноларини фарқлаш учун хизмат этувчи, бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган тилнинг энг кичик товуш бирлиги. Фонемалар ҳақидаги таълимот фонологиядир. Фонология маълум бир тилдаги фонемалар системасини, уларни фарқлаш белгиларини ўрганади.

Фонеманинг мақоми масаласида хилма-хил қарашлар бор. Фонема тилнинг энг кичик бирлиги эканлиги ҳақидаги дастлабки маълумот И.А.Бодуэн де Куртенэга мансубдир. Лекин бунгача шарқ тилшунослигида гарчи фонема термини билан номланмаган бўлса ҳам, лекин маъно фарқлаш учун хизмат қиладиган энг кичик товуш типи ҳақидаги тушунча мавжуд эди. Ҳинд тилшунослари, туркийшунослар бу тушунчага алоҳида аҳамият берганлар. Хусусан, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар товушнинг маъно фарқлари томонига катта аҳамият берганлар.

<sup>15</sup> Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. Тошкент, 2002, 16-бет.

<sup>16</sup> Мартине А. Основы общей лингвистики. Новое в лингвистике. Ш, М., 1969, с.379.

*Фонема* термини тилшуносликка Бодуэн де Куртенэ томонидан киритилди. Бодуэн де Куртенэ 1870 йилдаги «XIX асргача бўлган қадимги поляк тили ҳақида» номли магистрлик диссертациясида фонема ҳақида фикр юритади ва уни этимологик – морфологик бирлик сифатида талқин этади. Бодуэн де Куртенэнинг фонема ҳақидаги бу концепцияси унинг шогирди Н.В.Крушевский томонидан ривожлантирилди. Натижада Бодуэн де Куртенэнинг фонема ҳақидаги тушунчаси ўзгариб борди. Хусусан, «Славян тиллари қиёсий грамматикасининг айрим бўлимлари» (1981й) асарида фонемани, бир томондан, «сўзнинг фонетик бўлинмас қисми» ҳисобласа, иккинчи томондан, морфемалар таркибидаги товуш ўзгариш қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган товушларгина эмас, балки морфема ёки сўзнинг таркибида бўлакка ажралмайдиган бир бутун ҳолдаги икки ва ундан ортиқ товушлар ҳам фонема бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Бу билан у фонемага фонетик бирлик сифатида эмас, балки этимологик бирлик сифатида қарашини намоиш этди. Шу билан бирга худди шу ернинг ўзида фонеманинг қуйидаги икки фарқли томони борлигини ҳам кўрсатади:

1) антропофоник (яъни акустик- артикуляция) хусусиятларнинг оддий умумлашмаси, морфеманинг ҳаракатланувчи компоненти;

2) маълум морфологик категория белгиси.

Шундай қилиб, Бодуэн де Куртенэ фонеманинг морфологик аспектдан фарқ қиладиган антропофоник аспекти ҳам борлигини эътироф этди. Кейинчалик эса у ўзининг фонема ҳақидаги тушунчасини ўзгартирди ва унга психологик нуқтаи назардан ёндашди.

## 5.2. Фонологик назариялар

Қозон лингвистик мактабида фонема назарияси. Қозон тилшунослик мактабининг асосчиси Бодуэн де Куртенэ бўлиб, унинг тилшунослик олдидagi хизматларидан бири шуки, у тилшуносликка **фонема** назариясини олиб кирди. Бодуэн биринчилардан бўлиб товушдан фарқ қиладиган фонетик бирликни ажратиш зарурлигини англади.

Унинг илмий фаолияти давомида фонема ҳақидаги қарашлари ўзгариб борди. Шунинг учун Бодуэн асарларида фонеманинг хилма-хил талқини кўзга ташланади.

1881 йилда “Словян тиллари қиёсий грамматикасининг айрим бўлимлари” номли асаридаёқ фонеманинг икки хил талқини намоён бўлади. Бир ўринда фонема сўзнинг товуш томони антропофоник хусусиятлар умумлашмаси деб қаралса, бошқа бир ўринда “антропофоник белгилар умумлашмаси”, “товуш типи”, бевосита сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи реал товушларнинг “қўшимча белгиларидан тозаланган умумлашмаси” сифатида баҳоланади.

Бодуэн де Куртенэнинг фонема ҳақидаги қарашларида унинг қуйидаги муҳим белгиларига эътибор қаратганлиги маълум бўлади: 1) фонеманинг мураккаб бирлик эканлиги; 2) унинг энг кичик бирликлардан



(хусусиятлардан) ташкил топиши; 3) энг кичик бирликлардан ташкил топган бутунлик сифатида тилда яхлит ҳолда функциялашиши; 4) энг кичик бирликлардан ташкил топган фонеманинг тил системасида муносабатлар (корреляция) аъзоси сифатида яшаши; 5) фонеманинг бевосита кузатишда берилган товушларнинг лингвистик умумлашмаси, абстракцияси эканлиги; 6) фонеманинг реал кўриниши унинг антропофоник (артикуляцион-физиологик) табиатининг намоён бўлиши эканлиги.

Шундай қилиб, Бодуэн де Куртенэ илмий фаолиятининг Қозон даврида фонема реал талаффуз қилинувчи товушларнинг абстракцияси, модели, инварианти, қурилма (конструкт) сифатида баҳоланади.

ХІХ асрнинг 90-йилларида у фонеманинг бевосита кузатишда товушлар орқали намоён бўлувчи, лекин ўзи кузатишда берилмаган мавҳум бирлик эканлигини яна ҳам аниқроқ баён қилади. “Фонема” деб номланган мақоласида унинг “товушнинг психик эквиваленти” эканлигини таъкидлайди. 1917 йилда нашр этилган “Тилшуносликка кириш” асарида фонема *инсон психикасида барқарор мавжуд бўлган товуш тасаввури, сўзловчи онгида яшовчи модел сифатида изоҳланади.*<sup>1</sup>

Шуниси характерилик, Бодуэн асарларида фонема гоҳ сўзловчи онгида товушларни умумлаштириш натижасида ҳосил бўлган идеал моҳият сифатида, гоҳ илмий мавҳумлаштириш (абстракция), лингвистик моделлаштириш натижаси сифатида изоҳланади.

Бодуэн фонологик назариясининг яна бир муҳим жиҳати фонеманинг морфологизацияси ва семасиологизациясидир. Яъни фонемани морфологик қурилишдаги ва маъно фарқлашдаги вазифаси нуқтаи назардан ўрганишдир.

Бодуэн де Куртенэ тил бирлиги сифатида фонемани ажратиш билан бирга, уни ўрганувчи тилшуносликнинг алоҳида бўлими бўлган фонологиянинг ажратилиши лозимлигини баён қилди. Унинг фикрича, фонология фонемаларнинг маъноли бирликлар ҳосил қилишдаги вазифаларини ўрганади.

Бодуэн де Куртенэ фонемаларнинг морфемаларни моддий томондан шакллантириш функциясига эътибор берар экан, фонетик қуршовда уларнинг ўзаро таъсири масаласи диққатини жалб этди. Натижада ёндош товушлар ўртасида сабабий боғланиш мавжудлиги, шунинг учун улар ўзаро тобеланиш ва фарқланиш муносабатида бўлишини таъкидлайди. Натижада у, бир томондан, *когерент* ва *дивергент*, иккинчи томондан *коррелятив* ва *корреспондент* атамалари билан номланувчи ҳодисаларни ажратади.

Олимнинг таъкидлашича, товушларнинг ўзаро ёки бирининг иккинчисига комбинацион тобелиги **когеренция** ҳисобланади. Хусусан, туркий тилларда товушларнинг қаттиқ-юмшоқлигига кўра бирининг

<sup>1</sup> Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I, -М., 1963. с. 253.

иккинчисига тобеланиши *когерент муносабат* саналади. Масалан: *илик, қўлўқ* сўзларидаги и ва ў муносабати.

Комбинацион тобелик муносабати натижасида ҳосил бўлган комбинацион ўзгаришга **девергенция**, девергенция ҳодисаси асосида ҳосил бўлган товушлар эса **дивергентлар** ҳисобланади.

Унинг фикрига кўра, дивергентлар комбинацион ўзгаришга учраган, келиб чиқишига кўра бир хил (гомоген) бўлган товушлардир. Масалан, рус тилида *лодка-лодочка, год-годовой*, ўзбек тилида *ёд-ёди, зид-зидла* сўзларидаги *т-д*, шунингдек, *год-года* сўзларидаги *о-а* товушлари **дивергентлар**, яъни ўзаро деверенция муносабатидаги товушлар саналади.

*Коррелятивлар* дивергентлардан тарихан бир манбадан келиб чиқса ҳам, ҳозирги кунда бир-биридан фарқ қилувчи турли товушлар эканлиги билан ажралиб туради. Масалан: рус тилида *бегу-бежат, леч-лежать* сўзларидаги *г-ж, ч-ж* товушлари коррелятивлардир.

*Коррелятив* ва *дивергентлар* **корреспондентларга** карама-қарши қўйилади. Тарихан бир манбадан келиб чиқиб, ҳозирги қардош тилларда фарқли талаффуз қилинувчи товушлар ўзаро корреспондент муносабатидаги товушлар ёки **корреспондентлар** саналади. Масалан, юнонча *pater, root*, ингл. *father, foot* сўзларидаги *р* ва *f* товушлари ўзаро корреспондент муносабатидаги товушлар ҳисобланади.

*Коррелятив* ва *корреспондент* сингари товушларга ўхшатиб бўлмайдиган фонетик бирикни Бодуэн *ф о н е м а* ҳисоблайди. Кўринадики, бу ўринда *у* фонемани сўзнинг маълум фонетик қисмининг антропофоник хусусиятларининг умумлашган йиғиндиси сифатида баҳолайди.

Хуллас, Бодуэн жаҳон тилшунослиги тарихида статика-динамика, тил-нутқ зидланиши тўғрисидаги тушунчанинг пайдо бўлишида, тилнинг система эканлиги, унинг белгили табиати тўғрисидаги қарашларининг шаклланишида ҳамда фонема назариясининг вужудга келишида хизмати каттадир.

Ленинград фонологик мактабида фонема назарияси. Ленинград фонологик мактабининг асосчиси Бодуэн де Куртенэнинг шогирди Л.В.Шчербадир. у Бодуэн де Куртенэнинг фонема сўз ва морфемаларни фарқловчи белги эканлиги ҳақидаги таълимотини ривожлантирди. Л.В.Шчерба «Сифат ва миқдор нуқтаи назаридан рус унлилари» (1912) асарида фонемага берган таърифидан психологизмдан ҳоли бўлмаса ҳам, аммо унда фонеманинг функционал томонига эътибор сезилиб туради. Унинг фикрича, фонема сўзнинг фонетик таркибини бузмаган ҳолда ажратиш мумкин бўлган, сўзни фарқлаш ва маъно тасаввури билан ассоциацияланиш имкониятига эга бўлган маълум бир тилнинг умумий товуш тасаввуридир.

Л.В.Шчерба кейинчалик фонеманинг функционал томонига, яъни маъно фарқлаш хусусиятига асосий эътиборини қаратди ва психологик талқиндан халос бўлди. Жумладан, «Француз тили фонетикаси» асарида

фонемага соф функционал томондан сўз ва унинг шакллари фарқлаш учун хизмат қиладиган товушлар типи сифатида ёндашади. У фонемани ажратиш учун товушнинг артикуляцион – акустик хусусияти эмас, балки маъно фарқлаш хусусияти муҳим белги эканлигини таъкидлайди. Масалан, сўроқ юкламаси бўлган – *a* турлича акустик – артикуляцион хусусиятга эга бўлиши (баланд, паст, чўзиқ ёки тез ва ҳ.к.) мумкин. Аммо лингвистик нуқтаи назардан улар бир юклама, бир товуш типидир. Шундай қилиб, акустик-артикуляцион жиҳатдан турлича товушлар бир умумий белгиси билан типларга бирлашади ва шу умумий белгиси билан бошқа шундай товуш типларидан ажралиб туради. Л.В.Шчерба фикрича, ана шундай умумий белги унинг маъно фарқлаш хусусиятидир. Демак, ҳар бир фонема бошқа фонемадан маъно фарқлаш хусусияти орқали ажратилади. Натижада ҳар бир тилнинг барча фонемалари қарама-қаршилиқлар системасини ҳосил қилади. кўриниб турибдики, Л.В.Шчербанинг фонологик концепциясида фонеманинг сўз ёки морфемаларнинг маъносини фарқлаш учун хизмат қиладиган фарқловчи белгиси асосий ўрин эгаллайди.

А.В.Шчербак фонологик назариясининг икки энг муҳим томони фонема оттенкалари ҳақидаги таълимотидир. Унинг фикрича, умумий (фонема)нинг талаффуз қилинган реал кўринишлари оттенкалардир. Бошқача қилиб айтганда, нутқдаги барча реал талаффуз қилинувчи товушлар оттенка ҳисобланади. Демак, фонема ва унинг оттенкалари ўртасидаги муносабат икки босқич муносабати: абстракт босқич (фонема), конкрет босқич (оттенка).

Шчерба оттенкаларни ҳам тасниф қилади. Фонеманинг оттенкалари ичида биттаси турли сабабларга кўра шу фонема учун типик бўлади. Алоҳида талаффуз қилинган оттенка ана шундай типик оттенка ҳисобланади ва фақат шу оттенка реал нутқий элемент сифатида тилга олинади. Бошқа оттенкалар эса типик оттенкага нисбатан турлича талаффуз қилинади. Уларни ўрганиш учун эса махсус «эшитиш кўникмаси» керак бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги *и* фонемаси тил орқа товушларидан кейин келиб (қил, ғир-ғир), тил орқа *и* ҳолида лаб унлиларидан кейин келиб (тугил), *и* ҳолида, биринчи бўғинда келиб (бирок, сира), билинар-билинемас талаффуз қилинади. Аммо бу оттенкалар бир *и* фонемасининг маълум шароитга мувофиқлашган турли вакиллари. Бошқа оттенкалар акустик ва артикуляцион томондан тубдан фарқ қилиши мумкин. Бу вақтда уларни бирлаштириб турадиган белгини Л.В.Шчерба бир шароитда бири ўрнида иккинчиси келмаслик белгиси ҳисоблайди. Бу белги Америка тилшунослиги мактабида кўшимча дистрибуция деб юритилади. Масалан, юқорида келтирилган *қил*, *ғир-ғир*, *бирок*, *сира* каби сўзлар таркибидаги *и* фонемасининг вакиллари ўрнида бошқасини қўллаш мумкин бўлса, улар бошқа-бошқа фонеманинг вакиллари ҳисобланади. Масалан, *қил*, *кул*, *қўл*, *қол*, *кал*, *кел* ва бошқалар. Булардан дастлабки тўрттасида унлилар бири ортидан иккинчиси келиб, маъно фарқлаш функциясини бажарса, кейинги иккитасида кўшимча

дистрибуция муносабатларидаги унли маъносиз товуш бирикмасини ҳосил қиляпти. Маъносиз товуш бирикмасида ҳам э бошқа барча унлиларга ва *a* бошқа барча унлиларга қарама-қарши қўйилганлиги учун мустақил фонема ҳисобланади. Агар *қил* сўзи таркибидаги *ининг* фонетик шароитини ўзгартирсак: ё бир ундошни ёки охирги ундошни бошқасига алмаштирсак (бил, тил, сил, чил, хил, қил, шил; қис, қир, қиш, қил, қиз ва х.к.) акустик - артикуляцион томонидан турли сифатга эга бўлса ҳам, аммо бир фонемасининг вакиллари сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, фонема – бу, бир томондан, барча оттенкаларнинг умулашмаси, иккинчи томондан, ҳар қайсиси конкрет ҳолларда шу фонеманинг вакили ҳисобланади. Фонема оттенкалари бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Оттенкалар гуруҳи (фонема) эса бошқа оттенкалар гуруҳи (фонема)га қарама-қарши қўйилади. Натижада Л.В.Шчерба фонемани қисқача қилиб «конкрет вазиятда оттенкалар сифатида намоён бўладиган умулашмадир» деб изоҳлайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, фонема қарама-қарши қўйиш асосида аниқланади. Қарама-қарши муносабатда бўлувчи икки минимал бирлик қарама-қарши аъзолар ҳисобланади. ўзаро қарама-қарши муносабатда бўлган фонемалар бир қатор белгиларга эга бўлиб, шу белгилардан биттаси қарама-қарши муносабатга кирувчи фонемаларнинг бири учун фарқловчи (дифференциал), бошқалари фарқламайдиган (нодифференциал) белги ҳисобланади. Масалан, ўзбек тилидаги *m* ундоши тил олдилик, жарангсизлик, портловчилик, бурун товуши эмаслик, лаблашмаганлик каби белгиларга эга бўлиб, булардаги дастлабки уч белгиси фарқловчи, кейинги икки белгиси фарқловчи бўлмаган белгилар ҳисобланади. Чунки ўзбек тилида *m* ундоши ўрнида шу кейинги икки белгига кўра оппозицияга киришадиган ундош қўлланилмайди.

Тилнинг барча фонемалари маълум фарқловчи белгиларга кўра гуруҳланади ва шу тилнинг фонемалари системасини ташкил этадиган коррелятив қаторларни ҳосил қилади. Масалан, ўзбек тилида овознинг иштирок этиш-эмаслигига кўра жарангли ва жарангсиз ундошлар коррелятив қаторларни ҳосил қилади. Масалан, *n-б, m-д, c-з, k-г, ч-ж* ва бошқалар. Шу билан бирга, коррелятив қаторни ҳосил этмайдиган алоҳида қарама-қарши қўйиш, яъни ажратилган оппозиция ҳам учраши мумкин. Масалан, ўзбек тилида *x, җ* ундошларининг жарангли-жарангсизликка кўра коррелятив қатори йўқ, чунки уларнинг жарангли зидди йўқ.

Москва фонологик мактабида фонема назарияси. Москва фонологик мактаби ўтган асрнинг 30-йилларида А.А.Реформатский таъбири билан айтганда, ДАРС илмий маркази асосида шаклланди (ДАРС номи бу илмий марказ асосчилари Дмитриев, Аванесов, Реформатский, Сидоровларнинг бош ҳарфларидан олинган) Ленинград фонологик мактабидан фарқли равишда МФМ да фонема маълум автономликка эга бўлган, сўз ва морфеманинг товуш қобиғига боғлиқ бўлмаган мустақил бирлик эмас, балки сўз ва морфеманинг таркибий элементи ҳисобланади. МФМ ва МФМ да фонемага бундай икки хил нуқтаи назар бир фонетик

қуршовдаги айрим товуш бирликларини икки хил талқин қилишга олиб келади. Масалан, англа сўзидаги биринчи товуш А.Шчерба концепцияси бўйича *a* фонемасининг варианты, чунки фонетик қуршовда *a* фонемасидан бошқа барча фонемалар оттенкаси билан карама-қарши муносабатда бўла олади. Москва фонология мактаби концепциясига кўра бу фонема *o* фонемасининг варианты, чунки ўзак таркибида кучли позицияда (урғу остида) *o* ҳолида талаффуз қилинади.

Москва фонологик мактаби концепциясининг катта ютуғи шундаки, улар сўз шаклнинг товуш томонини фарқлаш даражасига кўра унинг икки позицияси - максимал фарқлаш позицияси (кучли позиция) ва минимал фарқлаш позицияси (кучсиз позиция)га ажратади.

Қуршовдаги товушларнинг таъсирига кам берилган перцептив томондан максимал дифференциал позиция фонемаларнинг кучли позицияси ҳисобланади. Ўзбек тили унлилари учун фақат бир унлидан ташкил топган сўзнинг биринчи бўғини позицияси кучли позициядир.

Р.А.Аванесов фонемалар позициясини тасниф қилар экан, маълум бир фонеманинг бир белгиси учун кучли позиция шу фонеманинг бошқа белгиси учун кучсиз позиция бўлиши мумкинлигини айтади. Шунинг учун у позицияларни қуйидаги тўрт гуруҳга бўлади:

7. Жарангли-жарангсизлик белгиси учун ҳам, қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун ҳам кучли позиция.

8. Жарангли-жарангсизлик белгиси учун кучли, қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун кучсиз позиция.

III. Қаттиқлик-юмшоқлик белгиси учун кучли, жарангли-жарангсизлик белгиси учун кучсиз позиция.

IV. Ҳар икки белги учун абсолют кучсиз позиция.

Позиция тушунчаси асосида МФМ фонема вариантлари ва вариацияларини ҳам ажратади. Жумладан, А.А.Реформатский кучсиз позицияларни иккига - перцептив кучсиз (билиш томонидан) ва сигнификатив кучсиз (фарқлаш томонидан) позицияларга ажратгани ҳолда, биринчи фонема вариацияларини, иккинчи эса вариантларини ҳосил қилишини айтади. Биринчисига «а»нинг турли оттенкалари «мат», «мать», «мят», «мять»; иккинчисига сўзнинг охириги позицияси – пруд ва прут киритилади.

МФМнинг яна бир ютуғи бир белги асосида оппозицияга киришган фонемаларнинг шу белги учун кучсиз позицияда оппозициянинг йўқолиши, яъни икки фонеманинг бир вариантга мувофиқлашуви – нейтрализацияси ҳақидаги таълимотдир. Масалан, *ёд* ва *ёт*. МФМ фонемани автоном ҳолда эмас балки морфема ва сўзнинг ичида унинг элементи сифатида ўрганди.

Прага лингвистик мактабида фонема назарияси. Жаҳон тилшунослиги олдида Прага тилшунослик тўғарагининг катта хизмати шундаки, бу мактаб фонологияни илмий предмет сифатида шакллантирди. Прага тилшунослик тўғарагининг фонологик концепцияси Н.С.Трубецкойнинг «Фонология асослари» китобида мужассамлашган.

Н.С.Трубецкой концепцияси бўйича фонологик система лексик ва грамматик маъноларни фарқлаш учун хизмат қиладиган фонологик оппозициялар (ЛФМ бўйича фонологик қарама-қаршилиқлар) мажмуаси сифатида талқин қилинади. У фонологияда асосий ролни фонемалар эмас, балки уларнинг маъно фарқлаш функцияси ўйнашини таъкидлайди.

Ҳар қандай фонема фонологик оппозиция системаси маълум таркибга ёки структурага эга бўлганлиги учун ҳам маълум фонологик мазмунга эга бўлади. Фонема абстракт бирлик сифатида қаралади. Конкрет товушлар фонеманинг моддий символлари ҳисобланади. Фонема моддий жиҳатдан бир қанча товушлар орқали реаллашиши мумкин. Бундай реаллашган ҳар хил товушлар шу фонеманинг вариантлари саналади.

Прага тилшунослари вариантларни таснифлаб, уларни мажбурий, факультатив ва индивидуал вариантларга бўладилар. Мажбурий вариантлар, ўз навбатида позицион, комбинатор ва услубий вариантларга бўлинади.

Фонеманинг урғуга, сўз характериға, нутқ мелодикасига хосланган вариантлари позицион; нутқ оқимида ёндош фонемалар таъсиридаги вариантлар комбинатор; талаффуз услуби билан хосланган вариантлар саналади (тўлиқ услуб, оғзаки услуб ва бошқ.) Бир позициянинг ўзида сўз маъносини ўзгартирмаган ҳолда ўзаро алмашилиб келган вариантлар факультатив вариантлардир. Факультатив вариантлар кўпинча диалектал фарқланишлар натижасида вужудга келади.

Масалан, *боринг-борин*, айрим кишиларнинг нукт хусусияти билан боғлиқ вариантлар индивидуал вариант ҳисобланади.

## 6. Морфемик сатҳ

### 6.1. Морфема ҳақида тушунча

Морфема грекча *morphe* – *шакл* маъносини билдирувчи тилнинг асосий бирликларидан бири. Маълум фонетик шаклга (ифодаловчига) аниқ маъно (ифодаланмиш) тенг келадиган минимал бирлик сифатида бошқа шу турдаги бирликларга ажралмайди. Морфема нутқий матнни икки томонлама – тилни белгиларига ажратувчи биринчи бўлинишнинг (А.Мартине) маҳсули сифатида ўзи билан муайян бир иерархик қаторга жойлашган ва бир томонлама формал бўлиниш саналган иккинчи турдаги бўлинишнинг маҳсули бўғиндан фарқ қилиши билан характерланади.<sup>17</sup>

Л.В.Шчербанинг таъкидлашича, тилшуносликка “морфема” атамасини И.А.Бодуэн-Куртенэ олиб кирган. У бу атама орқали сўзнинг энг кичик маъноли қисмини белгилаган. Унинг фикрича, узвий боғлиқ

<sup>17</sup> ЛЭС. М.: СЭ, с.312.

муайян нутқ гапларга ёки ибораларга, гаплар сўзларга, сўзлар морфологик бўғинлар ёки морфемаларга, морфемалар фонемаларга бўлинади. У Н.Крушевский илмий қарашлари таҳлилига бағишланган асарида “Нутқни гапларга, гапларни сўзларга, сўзларнинг морфологик бирликларга бўлинишига қарши фикр юритиш мумкиндир... Аммо морфологик бирликда (Куртенэ уни “морфема” деб номлайди) бу бўлиниш тугайди”.

Тилшуносликда дескриптивистларнинг қарашлари билан боғлиқ морфеманинг яна бир талқини учрайди. Ушбу кенг тарқалган талқин бўлиб, уларнинг таълимотларида “морфема” атамаси фақат сўз қисмларинигина эмас, балки сўзларни ҳам белгилайди. У сўзларнинг таҳлилидагина эмас, балки морфемаларнинг турлича бирикувлари сифатидаги сўз бирикмалари ва гапларнинг таҳлилида ҳам ишлатилади. Бунинг натижасида сўз тушунчасини грамматик таҳлилдан чиқариб ташлаш ва морфемани тилнинг асосий бирлиги сифатида белгилаш тенденцияси вужудга келди.

Морфемани бундай тушуниш Ф.де Соссюрдан бошланган. Унинг таъкидлашича, туб ва бўлинмас бирлик бўлган ҳар қандай сўз ибора аъзоси, яъни синтактик фактдан фарқ қилмайди: уни ташкил этувчи сатҳ бирликларининг тартиби сўз бирикмалари ҳосил қилишнинг асосий тамойилларига бўйсунди.

Шунга асосланиб тил бирликларининг систем хусусиятларини кўриб чиқишда “морфема” атамасини у белгилаган бирликларни тилнинг бошқа бирликларидан фарқлаш мумкин бўлган нуктаи назардан қўллаш керак.

В.М.Солнцев морфема атамасини турли манбаларда бир-бирдан фарқ қилувчи муайян белгилар асосида ажратилишини ҳисобга олиб, уларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича изоҳлашни таклиф қилади:

1) Вандериес морфемаси учун асосий характерли жиҳат ёрдамчиликдир, яъни морфема сифатида тилнинг оҳанг, урғу ва бирликларнинг жойлашиш имкониятини эътиборга олувчи воситалар тушунилади;

2) Блумфилд морфемаси учун асосий хусусият минималликдир: морфемалар тил системасидаги ўрни ва бошқа бирликларга бўлган муносабатидан қатъий назар, энг қисқа, маъноли қисмлардир;

3) Бодуэн морфемалари учун энг характерли томон уларнинг тил системасидаги ўрни ва бошқа бирликларга муносабати асосидаги минималликдир: морфемалар сўзнинг минимал маъноли қисмларидир.

Г.Пауль маъноли сўзлар фақат морфемаларнинггина эмас, балки барча турдаги ёрдамчи сўзларнинг ривожланиши учун асосдир. Унингча, предлог ва боғловчилар мустақил сўзлар асосида юзага келади.

Турк ва фин-угор тилларининг структурасини тадқиқ қилиб, Б.А.Серебряков муайян хулосага келади ва сўз ҳамда сўз бирикмаларининг тарихий ўзгаришини таҳлил қилиш асосида уч хил категорияни ажратади:

а) лексик маъноли сўзлар;

б) сўз-қурилмалар (конструктлар);

в) морфемалар.

У морфемаларнинг тарихан тўла лексик маъноли сўзлар бўлганлигини, ҳозирда бу имкониятини йўқотганини кўрсатиб ўтади.

Морфемага нисбатан сўзнинг бирламчилиги замонавий тилларда ҳам эътироф этилади, ўз таркибидан морфемаларга ажратилмаган сўзларнинг мавжудлиги ҳақидаги муаммони ўртага ташлаш имконини беради. Сўз ва морфема муносабатларини юқоридаги ҳолда диахрон аспектда ўрганиш улар ўртасидаги муносабатларни синхрон планда текширилганда ҳам етарлича самара беради.

Тил муайян ички тузилишга эга бўлган бутунлик саналиб, унинг сатҳлари ўзаро узвий алоқада эканлиги эътироф этилса, морфемиканинг бирлиги бўлган морфеманинг бошқа сатҳ бирликлари билан чамбарчас муносабатини ҳисобга олиш зарур. Яъни фонетика морфемика билан, морфемика морфология билан узвий боғланади.

Ҳар қайси қуйи сатҳ бирликлари ўзидан бир поғона юқори бўлган сатҳ бирлиги учун материал сифатида хизмат қилади. Ҳар қандай бирлик ўзининг ҳақиқий функциясини юқори сатҳ бирлиги доирасида намоён қилади. Ушбу ҳолат тил тузилишининг кўп сатҳлилиги натижасидир.

Морфемаларнинг синтагматик муносабатга киришуви ижтимоий-руҳий, умумий бирликни – инвариантни реал талаффуз қилувчи, бевосита кузатишда намоён бўлувчи, сезги аъзоларимизга таъсир этувчи маълум вариантлар ҳолида ифодаланишини кўрсатади. Морфемалар ҳам бевосита кузатишда ёндош алломорфларнинг фонетик тузилишига мослашган ҳолда қатор вариантларига эга бўлади. Жумладан, ўзбек тилидаги жўналиш келишигининг тил системасидаги инвариант ҳолати фақат битта морфема (-га) билан белгиланса-да, -га, -ка, -қа, -а сингари вариантлари мавжуд. Бу вариантларнинг ҳар бири ўзига хос қўлланиш имкониятига эга эканлиги турлича қуршовларда юзага чиқади. Бу вариантларнинг барчаси тилнинг система – функция муносабатидаги бутунлик эканлигини, инвариант-вариантлик, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикасининг тилда намоён бўлишини кўрсатади.

Д.Набиева илмий манбаларда тил ички тузилишини сатҳларга ажратишнинг икки тамойили асосида лексик сатҳ ва унинг бирлигига икки хил нуқтаи назардан қаралишини, тил бирлигига қараб сатҳларга ажратиш тамойилига кўра морфемик сатҳдан сўнг унинг бирлиги лексема ҳисобга олинишини таъкидлайди. Унинг фикрича, лексема алоҳида тил бирлиги сифатида қараладими ёки морфеманинг бир тури сифатида қараладими, бундан қатъий назар, у тил системасида мавжуд ва барча тил бирликлари сингари ўзининг функциялашиш жараёнида имконият ва воқелик, умумийлик-хусусийлик диалектикасини ўзида намоён этади.

## 6.2. Морфеманинг турлари



Морфема, аввало, бинар тамойилга кўра, лексик морфема ва грамматик морфемаларга (граммемаларга) бўлинади<sup>18</sup>. Бу икки морфема ўзаро приватив зидланиш муносабатида бўлади. Бири белгига эга, иккинчиси бу белгига эга эмас. Грамматик морфеманинг ўзи лексик морфемага кўшилиши ва грамматикализация даражасига кўра иккига бўлинади: 1) аффикс морфемалар; 2) ёрдамчи морфемалар.

Айрим муаллифлар ёрдамчи морфемаларнинг лексик морфемага кўшилиш табиатига кўра иккига бўладилар; 1) сегмент морфемалар; 2) устсегмент морфемалар. Маъно фарқлаш учун хизмат қилувчи урғу, оҳанг каби фонетик воситалар устсегмент морфемалар саналади<sup>19</sup>.

Морфемаларнинг юқоридаги кўрсатилган икки тури лексик морфемага кўшилиб, грамматик маъно ифодалаш ва лексик морфемани сўз шакл сифатида шакллантириш хусусиятига кўра умумийликни ҳосил қилади: *Сенга, сен учун, сен билан* сўз шакллари таркибидаги – *га, учун, билан* кабилар сўзни фонетик шакллантириш, яхлитлик нуқтаи назаридан бир хил; масалан, сўз урғуси келишик кўшимчаси ва кўмакчиларни ўзакка яхлитлаш учун келишик, кўмакчиларга кўчади. Натижада, урғу сўзнинг фонетик чегараси келишик ва кўмакчилар эканлигини, бу морфемалар ҳам сўз шакл таркибига киришини кўрсатади.

Бу жиҳатдан юклама ва боғловчилар келишик ва кўмакчилардан фарқ қилади. Юклама морфемалар урғусиз бўлиб, лексик морфемага энклиза ҳолида кўшилади. Урғу лексик морфеманинг охириги бўғинида қолиб, юклама морфемага ўтмайди. Боғловчилар эса бир сўз шаклини иккинчи сўз шакли билан муносабатини ҳам билдиради ва ўзаро боғланиб келаётган лисоний бирликлар билан фонетик яхлитликни ташкил этмайди. Бу эса ёрдамчи морфемаларнинг юклама ва боғловчи турлари билан аффикс морфемалар зидланишининг икки чегара кутбида эканлигини, кўмакчилар эса бу икки кутбнинг оралиғида эканлигини кўрсатади. Лекин юклама ва боғловчилар сўз шакл синфига (морфологик сўзга) кирмайди. Чунки юклама ва боғловчилар қурилмалик хусусиятига, таркиби морфемаларга бўлиниш хусусиятига эга эмас.

Аффикс морфемалар ҳам лексик морфемага кўшилиб қандай ҳосила пайдо қилишига кўра икки гуруҳга бўлинади: 1) янги лексема ясовчилар (деривацион морфемалар); 2) янги сўз шаклини ясовчилар (реляцион морфемалар). Анъанага кўра, биринчиси сўз ясовчилар, иккинчиси шакл ясовчилар ҳисобланади (шакл ясовчилар ўз ичида яна бўлиниш хусусиятига эга). Бу икки морфема ҳам ўзаро приватив оппозицияга киришади.

Лексик морфема билан грамматик морфемалар аташ маъносининг борлиги ёки йўқлиги жиҳатидан приватив оппозицияга киришиб, зидланишнинг икки чегара кутбида турса, ундов, модал ва мимемалар бу зидланувчи аъзолар ўртасида оралиқ бўғинни ҳосил қилади. Ундов, модал

<sup>18</sup> Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка//Морфология. М., 1979, С.9; Дегтаров В.И. основы общей грамматики. Ростов на-Дону, 1973, С.9.

<sup>19</sup> Степанов Ю.С. Ўша асар, ўша бет.

бирлик, мимемалар ички маъноли бирликлар муносабатидан ташкил топган ва бўлиниш хусусиятига эга бўлган қурилма эмас. Демак, уларни сўз шакл сирасига киритиб бўлмайди. Шунинг учун у алоҳида маъноли бирлик сифатида морфемик сатҳ бирлигидир. Лексик морфема билан грамматик морфема ўртасидаги оралиқ типдир. Нутқ таркибида янги сифатга эга бўлиб шаклсиз сўз сифатига муайян синтактик вазифа бажариши, баъзан гап бўлиб келиши ҳам мумкин.

## 7. Сўз ясалиши

Тил луғат таркибининг бойиб боришида сўз ясалиши муҳим факторлардан бири. Сўз ясалиши ва сўз яшаш усуллари масаласи узоқ вақтлардан буён тилшуносларнинг диққат-эътиборини тортиб келди ва ҳозирда ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Ҳозирги кунда сўз ясалиши масаласи тилшу-носликнинг алоҳида бўлими сифатида деярли барча тилшунослар томонидан эътироф этилди<sup>20</sup>. Тилдаги сўз ясалиши жараёни ва унинг барча умумий ҳамда хусусий кўринишлари, қонуниятлари тилшуносликдаги ана шу бўлимнинг ўрганиш объектидир. Ўзбек тилшунослигида, туркологияда, рус тилшунослиги ва бошқа тилшуносликларда бу соҳа бўйича жиддий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Маълумки, ҳар қандай сўз ясалиши мотивловчи база (ясалиш асоси) ва мотивланувчи сўзларнинг муайян мотивация воситаси (формант) орқали мотивация муносабатига киришуви натижасидир. Демак, ҳар қандай сўз ясалиши уч элементнинг муносабатидан ташкил топади: ясалиш асоси + ясовчи восита = ясалма. Бу ерда биринчи ва учинчи элементлар маълум бир тилнинг муайян бир (синхрон) даврида мустақил лексик бирликлар сифатида намоён бўлади. Айни чоғда, бу лексик бирликлар ўзаро мотивация муносабатида бўлади. Агар сўз яшаш форманти бирдан ортиқ бўлса, у вақтда сўз яшаш занжирини ҳосил қилади. Бундай сўз яшаш занжирида мотивация даражаси намоён бўлади. Сўз яшаш занжири узоқлашган (чўзилган) сари мотивловчи база билан мотивация муносабати кучсизлана боради. Мотивация даражасига эга бўлган сўзларда бевосита ва билвосита мотивация муносабатини фарқлаш мумкин. Албатта, ясовчи формант мотивация базасидан қанчалик узоқлашса, шунчалик юқори даражадаги мотивация рўй беради<sup>21</sup>. Икки элементнинг фақат бир формант орқали мотивация муносабатида бўлиши бевосита, формантлар йиғиндиси орқали шундай муносабатда бўлиши эса билвосита мотивацион муносабат саналади.

Шубҳасиз, мотивловчи база (ясалиш асоси) ҳам, мотивланувчи (ясалма) ҳам ўзларининг алоҳида-алоҳида, бир-биридан фарқ қиладиган,

<sup>20</sup> Айрим туркологлар бундай эътироф у қадар ҳам асосли эмаслигини айтадилар. *Қаранг:* Баскаков Н. А. О границах словообразования и словоизменения в тюркских языках.— «Советская тюркология», 1986, 2-сон, 3-бет.

<sup>21</sup> *Қаранг:* Русская грамматика. Ч. I. М., 1980, с. 133.

аммо бири иккинчиси билан боғлиқ объектив реалликдаги денотатларига ва онгдаги сигнификатларига эга бўлади. Масалан, *темирчи* сўзи (экспоненти)нинг денотати металл билан шуғулланувчи шахс, сигнификати шундай шахслар ҳақидаги тушунча бўлиб, бу сўз *-чи* мотивация воситаси орқали объектив реалликдаги қаттиқ жисм-металлнинг бир тури (денотат) ва у ҳақдаги тушунча (сигнификат)ни ифода этувчи *темир* (экспонент) мотивловчи базасидан ҳосил бўлган. Ана шунинг учун ҳам сўз ясаши муайян тилнинг луғат таркибида мавжуд бўлган маълум бир сўздан маълум восита (ёки усул) орқали янги сўзнинг ҳосил қилиниши. яъни икки сўз муносабатидир. Демак, ўзаро мотивация муносабатида бўлган ҳар қандай элемент (ясаши асоси ҳам, ясалма ҳам) сўз учун хос бўлган ҳар учала элемент (денотат, сигнификат, экспонент)ни ўзида акс эттириши ва бу уч элемент, ҳар икки сўзда бошқа-бошқа, алоҳида ифодаланиши шарт.

Сўз ясашида ясалма яшага асос бўлган бирликдан нафақат лексик-семантик жиҳатдан, балки грамматик семантика жиҳатидан ҳам фарқ қилиши мумкин. Бу ўринда бир туркумдаги сўздан бошқа туркумга оид сўзнинг ясаши эса олишнинг ўзи кифоя (*иш* — от, *ишла* — феъл).

Шу нарса ҳам муҳимки, ҳар бир тилда шу тилга хос бўлган регуляр сўз яшаш типлари (моделлари) мавжуд. Шунинг учун ҳам муайян сўз яшаш типи асосида ҳосил бўлган сўзлар (масалан, аффиксация усули билан ҳосил бўлган сўзлар) ё мотивловчи база асосида ёки ясовчи формант асосида ўзаро парадигматик муносабатга киришиб, сўз ясаши системасини ҳосил қилади.

Сўз ясаши дунё тилларининг барчаси учун ҳам хос бўлган универсал ҳодисадир. Албатта, дунё тилларининг барчасида сўз ясаши усуллари ёки етакчи сўз яшаш усули айнан бир хил эмас, сўз яшаш усулларидан қайси бирининг етакчи бўлиши айна тилнинг фонетик-грамматик хусусияти билан боғлиқ. Масалан, хитой тилининг ўзига хос ана шундай хусусиятига мутлақо мувофиқ равишда бу тилда сўз асосан композиция усули билан ясалади. Ўзбек тилида эса, маълумки, композиция усули ҳам, аффиксация усули ҳам мавжуд, аммо ўзбек тилининг табиатига кўра бу тилда сўз яшашнинг етакчи усули аффиксациядир.

В.М.Солнцевнинг кўрсатишича, ажратувчи тилларда (вьетнам, хитой ва бошқа) бўғин морфологик қимматга эга — морфема ёки содда сўзнинг товуш қобиғи сифатида алоҳида товуш эмас, балки фақат тонга эга бўғин қаралади, «ана шунинг оқибатида бундай типологиядаги тилларда айрим товушлардан тузилган аббревиатуралар мавжуд бўлмайдилар»<sup>22</sup>. Демак, умуман, қисқартма сўзларни ҳосил қилиш имкониятлари ҳам дунё тилларида бир хил эмас, бу имкониятлар маълум тилларда жуда чегараланган.

<sup>22</sup> Солнцев В.М. Язык и письмо.— В кн.: Амирова Б.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. М., 1985, с. 13-14.

Сўз ясалиши ҳосил бўлиш нуқтаи назаридан ижтимоий характерга эга ва жуда қадим замонлардан маълум. Шунинг учун ҳам муайян ясалма сўз, гарчи яқинда ясалган янги сўз бўлса ҳам, шу тилда гаплашувчиларнинг ҳаммаси учун тушунарли бўлаверади, қўшимча изоҳ талаб қилмайди, чунки мотивловчи база шу тилнинг умумий луғат фондидан қатъий ўрин олган бўлади ва натижада бу тилнинг сўз яшаш модели асосида бошқа сўзларнинг вужудга келишида асос ролини бажаради.

Турғун бирикма тегишли қисқартма сўзнинг фонидида туради. Қисқартма сўзнинг қайси маънода қўлланаётганлиги шу фонга қиёслаш йўли билан белгиланади. Масалан, *ГУМ* бир ўринда «главный универсальный магазин», иккинчи ўринда «городское управление милиции» турғун бирикмалари билан ассоциатив боғланади.

Даврлар ўтиши билан қисқартма сўз шу тилнинг актив лексик бирлигига айланиши натижасида унинг турғун бирикма билан бўлган муносабати хираланиши мумкин. Бундай сўзнинг маъносини билиш учун фонга қиёслашга эҳтиёж сезилмайди. Бундай сўзлар шу тилнинг луғат фондидан мустақкам ўрин олгандан сўнг бошқа сўзларнинг ҳосил бўлиши учун мотивловчи база ҳам бўлиши мумкин. Фақат шундай ҳолатлардагина том маънодаги сўз ясалиши ҳақида гапириш мумкин. Турғун бирикмани одатдаги қисқартириш билан қисқартириш орқали ном шакллантиришни мутлақо фарқлаш лозим. Масалан: *лавсан* (материал номи) айни материал дастлаб яратилган лаборатория номи (Лаборатория Высокомолекулярных Соединений Академии наук)нинг қисқартирилиши асосида юзага келган, аммо бу сўз қисқартма сўз эмас (этимологик жиҳатдангина қисқартириш билан боғланади), балки янги яратилган одатдаги содда сўз, шунинг учун ҳам лаборатория номидан иборат турғун бирикма билан ассоциатив алоқага эга эмас, денотатлари ҳар хил (тола, лаборатория). Бундай ҳолатлар (яқинда Фарғонада яратилган сунъий толага «нейлон», «паралон» кабиларга аналогия тарзида *фергалон* деб берилган ном ва бошқа шу кабилар) қисқартма сўзлар билан алоқадор эмас.

Юқоридаги айтилганлардан кўринадики, қисқартма сўзлар том маънодаги сўз ясалишидан тубдан фарқ қилади, улар сўз ясалиши натижаси эмас. Қисқартма сўзларнинг пайдо бўлиши муайян денотат ва сигнификат ифодачиси бўлган турғун бирикманинг формал ихчамлашуви натижасидир, бунда моҳият, семантика мутлақо ўзгаришсиз қолаверади. Фақат формагина ихчамлашиб, коммуникатив алоқа тезлиги учун қулайлашади. Бу спортчининг машғулот олдидан кундалик кийими (костюм, туфли ва ҳоказо)ни ихчам ва қулай спорт формасига алмаштирганидай гап. Шунинг учун қисқартма сўзларнинг ҳосил бўлишини функционал форма ясалиши, сўз ясалиши ва бошқа ҳодисалардан фарқлаган ҳолда «вариацион форма ясалиши» деб қараш назарий жиҳатдан тўлиқ асосга эга.

Сўз ясалиши билан боғлиқ мунозарали масалалардан яна бири сонларнинг маъно турлари ва бу турларнинг ясалиши билан алоқадордир.

Ҳозирги пайтда ўзбек ва бошқа туркий тилларга оид адабиётларнинг деярли ҳаммасида сон семантик жиҳатдан, аввало, 2 группага — санок (ёки миқдор) ва тартиб сонларга, санок сонлар эса, ўз навбатида, 5 та группага: дона, жамловчи, чама, тақсим ва каср сонларга ажратилади, айна пайтда, соннинг ҳар бир семантик турининг ясалиши ва бундаги ясовчи қўшимчалар тасвирига кенг ўрин берилади. Бу ҳол рус тили грамматикаларида ҳам кўзга ташланади.<sup>23</sup> Аммо рус тили грамматикасига бағишланган кейинги илмий-назарий ишларда сонларнинг бундай семантик классификацияси у қадар назарий асосга эга эмаслиги айтилади ва бирмунча янгича қараш илгари сурилади. Хусусан, И.Г.Милославский сонларни семантик жиҳатдан санок (количественное) ва жамловчи (собирательное) сонларга ажра-тади, тартиб сонларни эса сифат туркумига киритиб, «порядковые прилагательные» деб номлайди<sup>24</sup>.

Ўзбек тили фактларининг таҳлили шуни кўрсатадики, сон туркуми доирасида сўз ясалиши йўқ ва кўрсатилган «сон турлари»ни ҳосил қилувчи қўшимчалар сўз ясовчилар эмас. Масалан: *беш + инчи — бешинчи* ясалишида мотивловчи база (беш) билан ясалма (*бешинчи*) алоҳидадан денотат ва сигнификатга эга эмас.

Бу ерда ҳам худдн *оқ+ар-оқар* (сув) типидagi каби функционал форма ясалишидан бошқа нарса йўқ. *Бешинчи* шаклидаги ясалишда ҳам сон сифатга яқин семантик-грамматик хусусият касб этади, тартибли миқдор нуқтаи назаридан белги ифодаланади. Соннинг бошқа «тур»ларининг ясалишида ҳам моҳиятан ана шундай ҳодиса намоён бўлади. Ҳеч кимга қоронғи эмаски, сон турларини ясовчи қўшимчалар деб қаралган аффикслар (*-та, -ала, -тача* ва ҳоказо) семантик жиҳатдан янги сон (сўз) ясамайди, ўзакда ифодаланган миқдорни мутлақо ўзгартрмайди, балки ана шу миқдорга қўшимча маъно оттенкаси беради. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, сонларнинг «семантик турлари» деб аталаётган сонлар (тартиб, чама, тақсим ва бошқа) феъл доирасидаги (сифатдош, равишдош каби) ва от туркуми доирасидаги (чегара формаси, қарашлилик формаси каби) функционал формалардан мутлақо фарқ қилмайди.

Юқорида айтилганларнинг ўзи кўрсатиб турибдики, сон туркумида ҳақиқий маънодаги сўз ясалиши йўқ. Бу туркум доирасида фақат функционал форма ясалишигина мавжуд. Бу формалар қуйидагилар: 1) донали миқдор формаси, 2) тартибли миқдор формаси, 3) жамловчи миқдор формаси, 4) тахминий миқдор формаси, 5) тақсимли миқдор формаси, 6) касрли миқдор формаси.

Демак, функционал форма ясалиши, шунингдек, вариацион форма ясалиши ўз моҳиятига кўра сўз ясалишидан мутлақо фарқ қилади, уларни қориштириш жуда кўп бошқа назарий янглишишларга олиб келиши табиий. Тил ҳодисалари ўрганилар экан, шу тил фактларининг объектив ва жиддий таҳлили биринчи планда турмоғи лозим. Б.А.Серебренников таъкидлаганидай, «тил ҳодисаларига материалистик ёндашув тилни

<sup>23</sup> Қаранг: Голанов И. Г. Морфология современного русского языка, с. 126—135.

<sup>24</sup> Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. М., 1981, с. 123.

қандай бўлса, худди ўшандайлигича, унинг моҳиятини нотўғри акс эттирувчи ҳар қандай идеалистик кўшимчаларсиз ўрганишни назарда тутуди»<sup>25</sup>.

## 9. Лексик сатҳ

### 9.1. Лексема ва сўз

Лексик сатҳ бирлиги лексемадир.

Сўз ва лексема атамалари кўп ҳолларда аралаш ҳолда қўлланади. Лекин улар бир-биридан фарқ қилади. **Лексема** *семема* ва *номемаларнинг* ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналиб, унинг мазмуний мундарижаси аташ, ифода ва вазифавий семалар муносабатидан иборат бўлади. Ҳар қандай лексемада бу семалардан “аташ” семаси албатта иштирок этади. Шунинг учун бу сема лексеманинг марказий семаси, қолган семалар эса чегара семалар ҳисобланади. Масалан, *гапирмоқ*, *дўнгилламоқ* лексемалари бир хил аташ семасига эга бўлиб, ифода семаси билан бир-биридан фарқ қилади.

Бу жиҳатдан сўз атамаси лексемалардан бошқа birlikларни ҳам, яъни аташ семасига эга бўлмаган birlikларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, *аммо*, *учун* сўз, лекин лексема эмас. Чунки уларнинг аташ семаси мавжуд эмас. Факт грамматик маънога эга. Демак, сўз грамматик маънога эга бўлган лексемаларни ва ёрдамчи, ундов, модал номлари билан юритилувчи birlikларни ўз ичига олади.

Лексема лексик сатҳ бирлиги саналади. У грамматик маъно ва бу маънони ифодаловчи шаклга эга бўлиб, сўзга, яъни морфологик birlikка айланади. Масалан, *дарахт* “танадан шохланувчи кўп йиллик ўсимлик” аташ семасига эга бўлиши билан лексема. Бу лексема отлик, бош келишиклик, birlik семаларига ва бу семаларни ифодаловчи шаклларга эга бўлиши билан сўзга, морфологик birlikка айланади.

Кўринадикки, **лексема** ва **сўз** тилнинг икки сатҳ бирлигини ифодалайди.

### 9.1. Лексик маъно

Лексик маъно ҳақида илмий адабиётларда хилма-хил ва баъзан бир-бирига зид фикрлар юритилади. Лексик маънога бундай турлича ёндашув ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топади. Бироқ улар маълум даражада бир-бирини тўлдирди. Жумладан, "Ҳозирги ўзбек адабий тили" дарслигида "Сўзнинг объектив борлиқдаги нарса, белги, ҳаракат кабилар ҳақидаги маълумоти лексик маъно дейилади... Бу маълумот шу сўзнинг маъноси бўлади"<sup>26</sup>, - дейилса, "Ўзбек тили лексикологияси" да "Сўзнинг

<sup>25</sup> Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, с. 35.

<sup>26</sup> Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980.-Б.104.

объектив борлиқдаги нарса, ходиса, ҳаракат, белги ва шу кабилар ҳақида маълумот берувчи (тасаввур берувчи) мазмуни лексик маъно дейилади", - деб таъкидланади.<sup>27</sup>

Профессор А.Ҳожиевнинг "Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати" китобида "Сўзнинг материал қисми (лексема) билдирадиган маъно: маълум товуш комплексини маълум объектив воқеликка боғлаш билан киши онгида юзага келадиган мазмун-мундарижа" нинг лексик маъно дейилиши қайд этилади.<sup>28</sup>

Берилган таърифлар ифодаси жиҳатидан, қанчалик турлича бўлишига қарамай, уларда "предмет, воқеа-ходиса ёки муайян муносабатнинг онгда акс этиши лексик маъно" эканлиги изоҳланади.<sup>29</sup>

Лексик маънони онгда предмет, ходиса, хусусият, муайян жараён ва шу кабилар ҳақидаги тушунчаларни акс эттирувчи ва унга боғловчи ҳамда сўзловчининг субъектив муносабатини ифодаловчи сўз мазмуни (мундарижаси) деб ҳисоблаш мумкин.

## 9.2. Лексик маъно тузилиши

Лексик маъно мураккаб структурали бутунлик саналади. Лексик маъно тўғрисида гапирганда, борлиқ элементининг умумлашган образини онгда акс эттириш ҳамда акс этган борлиқ элементининг акустик сигналлар орқали ифоланиши ҳақида фикр юритишга тўғри келади. Бу элементлар, юқорида таъкидланганидек, айрим адабиётларда тўртбурчак шаклида ҳам ифодаланади. Бунда тушунча билан сўзнинг маъноси бири-бирдан фарқланади. Айрим адабиётларда сўз орқали ифодаланган тушунча лексик маъно ҳисобланади. Бундай таъриф натижасида қонуний савол туғилади: сўзнинг лексик маъноси билан тушунча тенгми?

Бир қатор мантиқшунослар ва тилшунослар лексик маъно билан тушунчанинг тенг эмаслигини эътироф этадилар<sup>30</sup>. Дарҳақиқат, лексик маъно тушунчага нисбатан кенгроқ саналади, тушунча лексик маънонинг марказий элементи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам лексик маънони тушунча билан тенглаштириш илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Тушунчалар фаннинг ва ижтимоий ҳаётнинг маълум босқичида нисбий ҳақиқатни акс эттиради. Лекин ана шу нисбий ҳақиқатда келажакда рад этиб бўлмайдиган абсолют ҳақиқатнинг зарраси ётади. Объектив олам ҳақидаги билимларимиз кенгайиши билан тушунча ҳақидаги билимларимиз ҳам кенгайиб, мукаммаллашиб боради. Бу эса лексема орқали ифоланадиган тушунчанинг диалектик табиатини кўрсатади.

<sup>27</sup> Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981.-Б.199.

<sup>28</sup> Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. - Б.57.

<sup>29</sup> Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.: ВШ, 1982.-С.86.

<sup>30</sup> Горский Д.П. Роль языка в познании.// Мышление и язык.- М., 1957.- С. 86; Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.: ВШ, 1982 ва бошқалар.

Айрим лингвистик адабиётларда лексик маъно ҳақида фикр юритилаётганда, объектив борлиқнинг онгда акс этган, умумлашган образи билан лексик маънонинг ифодаланмиш қисми ва маъно ўртасида фарқ мавжудлигини кўрсатадилар ҳамда лексик маънони семантик тўртбурчак орқали ифодалядилар.<sup>31</sup>

Лексеманинг моддий қобиғи остидаги ифодаланмиш маъно ҳисобланади. Маъно билан тушунчанинг бир-бирига тенг келмаслик ҳолатлари кўрсатилади. Дарҳақиқат, маъно тушунчанинг ўзи эмас. Маъно таркибида нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образи марказий ўринни эгалласа ҳам, лекин бу икки ҳодиса бир-бирига тенг эмас. Маъно тушунчага нисбатан кенгроқдир. Шу билан биргаликда, тушунча билдирмайдиган лингвистик бирликлар ҳам маълум маънога эга бўлади.

Бу хусусда фикр юритиб, Е.М.Галькина-Федорук тушунча ва маънони турлича категориялар эканини, яъни мантиқ категорияси (тушунча) ва лингвистик категория (маъно) ҳисобланишини қайд қилади.<sup>32</sup> Шунга қарамай, нутқда бир вақтнинг ўзида икки хил акс эттириш усули мавжуд эканлигини тушунтириб бериш учун бу икки ҳодисани юқоридаги фарқланиши етарли эмас. Чунки Е.М.Галькина-Федорук томонидан сўзнинг лексик маъноси сўзлашувчи жамоа томонидан борлиқнинг у ёки бу ҳодисаси билан боғланиши тарзида талқин этилади.

Аввало, реалликдаги предмет ва товушлар бирикмаси ўртасида муайян алоқа бўлмади, бундай алоқа инсон томонидан ўрнатилиши кузатилади. Товушлар бирикмаси билан предметлар орасида бу каби шартли муносабат бўлганда, товушлар бирикмаси ишора қилиш, кўрсатиш вазифасини бажаради. Тушунчадан фарқли ҳолда, маъно табиий асосда келиб чиқади.

Б.А.Серебренниковнинг таъкидича, шартли ва сунъий равишда танланган алоқага ҳеч қачон акс эттириш сифатида қараб бўлмади. У маъно ва тушунчани ўзаро фарқлаган ҳолда, маънони инъикос категорияси эканини инкор этади.<sup>33</sup>

Маъно лингвистиканинг ўрганиш объекти, тушунча эса мантиқнинг ўрганиш объекти саналади, маъно лингвистик белги тузилишига кирса, тушунча ҳукм узв(компонент)идир.

Тушунчалар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образини акс эттирибгина қолмасдан, балки борлиқда мавжуд бўлмаган, инсоннинг тафаккур олами томонидан ҳосил қилинган нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образини ҳам акс эттириши мумкин.

Сўз орқали инсон катта ютуқни қўлга киритди, бу восита натижасида унинг олами иккиланди. Сўзга эга бўлгунга қадар фақат бевосита кўриб турган нарса билан иш кўрган мавжудот тилга эга бўлиши

<sup>31</sup> Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. –М.: РЯ, 1987; Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.: ВШ, 1982.

<sup>32</sup> Галькина-Федорук Е.М. Слова и понятие в свете ученые классиков.// Вестник МГУ, 1951, №9. -С.86.

<sup>33</sup> Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлению языка. –М.: Наука, 1983.-С.71.



билан фақат борлиқ элементлари билангина эмас, балки бевосита кузатмаган нарса ва ҳодисалар билан ҳам иш кўра оладиган бўлди. Сўз инсонга бевосита кузатишда берилмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳам ахборот бера олади. Шунинг учун ҳам ҳайвонот фақат бир оламга - сезги орқали ҳис қилиш мумкин бўлган предметлар оламига эга бўлса, инсон икки оламга - сезги орқали ҳис қиладиган олам билан бирга, сўз орқали ифодаланадиган образлар, муносабат, сифатлар дунёсига эга бўлди.<sup>34</sup>

Шунга мувофиқ, сўзларнинг борлиқ (денотатив) маъноси реал ва афсонавий тушунчалар бўлиши ҳам мумкин. Қандай тушунчани ифодалашига мувофиқ, сўзлар ҳам борлиқдаги инсон онгидан ташқарида бўлган нарса ва ҳодисаларни номловчи сўзлар ҳамда инсон томонидан яратилган афсонавий нарса ва ҳодисаларнинг номларини ифодаловчи сўзлар сифатида ажратилади.

"Ўзбек тили лексикологияси" китобида "айрим сўзлар билдирадиган нарса-ҳодисалар объектив ҳолда бўлмаслиги мумкин... Лекин бу нарса-ҳодисалар бор деб тушунилгани учун уларни ифодаловчи сўзлар юзага келган", - дейилади.<sup>35</sup>

Бизнинг онгимиздан ташқарида моддий борлиқдаги предметларни ифодаловчи сўзларни афсонавий тушунчаларни ифодаловчи абстракт сўзлардан фарқлаш лозим. Лексемалар орқали ифодаланган аниқ предметлар инсондан ташқарида мавжуд бўлса, абстракт предметларни инсон яратади ва инсондан ташқарида мавжуд бўлмайди.

Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар умумлашган образларининг онгда акс этиши тушунча ҳисобланар экан, бу тушунчалар объектив борлиқни номлаш жараёнининг иккинчи босқичини ташкил этади. Бу тушунчалар муайян моддий қобикқа, акустик хоссаларга эга бўлиб юзага чиқади, яъни тил бирлиги орқали ўз ифодасини топади. Борлиқнинг акси бўлган тушунчалар турли хил моддий воситалар ёрдамида ифодаланиши нуқтаи назаридан тиллар бир-биридан фарқланади. Ҳатто, бир тилнинг ўзида ҳам муайян тушунча бир қанча моддий воситаларга эга бўлиши мумкин ва аксинча, бир неча тушунча моддийлашишига кўра бир-бирига ўхшаб қолиши мумкин.

Шундай қилиб, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образи турли хил моддий қобиклар ёрдамида ўз ифодасини топади. Объектив олам элементлари билан унинг умумлашган образлари ўртасида қандай чамбарчас муносабат бўлса, умумлашган образлар билан унинг моддий қобикқа эга бўлиши ўртасида ҳам шундай барқарор муносабат мавжуддир. Биринчи муносабатни акс этиш жараёни, иккинчи муносабатни эса ифодалаш жараёни дейилади.

Бундан кўринадики, ҳар қандай маъноли бирликларнинг моддий томони объектив оламни акс эттириш жараёни орқали номлайди. Демак, тил борлиқни бевосита эмас, балки билвосита ифодалайди. Нарса ва

<sup>34</sup> Лурья А.Р. Язык и сознание. – М.: МГУ, 1979.- С.37.

<sup>35</sup> Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981.-Б.199.

ҳодисаларнинг умумлашган образи саналувчи тушунчалар қанчалик динамик хусусиятга эга бўлса, унинг моддий қобиғи ҳам шундай ўзгариш, ривожланиш хусусиятига эга бўлади. Даврлар ўтиши билан моддий қобиқнинг товуш тузилишида турли хил ўзгаришлар бўлиши ёки маълум сабабларга кўра, бир моддий қобиқ эскириб, ўрнига бошқаси қўлланилиши мумкин.

Шундай қилиб, акс эттириш жараёнида ҳам, ифода жараёнида ҳам акс этувчи билан аксланма ҳамда ифодаланмиш билан ифодаловчи ўртасида зиддиятли, динамик, шу билан бирга, барқарор муносабат мавжуд бўлади. Ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасидаги ана шундай барқарорлик муайян тил эгалари ўртасида коммуникация жараёнида бир-бирини осон тушунишларига имконият яратади ва ана шу барқарорлик тилнинг авлоддан авлодга ўтишини таъминлайди.

Объектив олам элементларининг умумлашган образи айрим адабиётларда семантик-предмет, реалема атамалари билан ҳам юритилади. Семантик-предмет муайян лингвистик белги орқали ифодаланган борликдаги реал предметларнинг белгилар мажмуасидир. Бу белгилар борликдаги реал предметларни маълум синфларга бирлаштириш, шу билан бирга, муайян синфга бирлашган предметларни ўзаро фарқлаш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу белгилар муайян лексеманинг семантик тузилишида семантик иштирокчилар вазифасини бажаради. Шу маънода тил борлиқнинг умумлашган шакли дейиш мумкин. Тил аниқ вазиятни тил бирликлари орқали умумлаштирган ҳолда ифодалайди. Тил бирликларининг умумлашган маънога эга бўлиши унинг энг муҳим хусусиятидир. Ана шу умумлаштирувчилик хусусияти воситасида тил белгиси турли шахслар томонидан турли вақтда ва турли шароитда хилма-хил предметларга нисбатан қўлланила олади. Агар предметларнинг ҳар қайсиси учун алоҳида-алоҳида номлар қўлланганда эди, тил алоқа воситаси вазифасини бажаришга яроқсиз бўлиб қоларди.<sup>36</sup>

Ҳар қандай умумийлик алоҳидаликлар орқали намоён бўлади. Ҳар қандай алоҳидалик умумийликларнинг у ёки бу томонини намоёиш этади. Ҳар бир умумийлик бир қанча алоҳида предметларни фақат тахминан қамраб олади.

Ҳар қайси алоҳидалик қисман умумийликка киради. Аниқ предметга нисбатан маълум сўзни қўллар эканмиз, бу предметнинг тасодифий белгиларидан умумий белгини ажратамиз. Ана шу умумий ажратилган предмет реалема ва семантик предмет саналади. Семантик предмет белгининг маъносини ташкил этади. Реал предмет семантик предметга ёки Т.П.Ломтев атамаси билан айтганда, идеал референтга қарама-қарши қўйилади. Семантик предмет ҳам, реал предмет ҳам белгининг ифодаланмиши ҳисобланади. Уларнинг фарқи шундаки, семантик предмет

---

<sup>36</sup> Новиков Л.А. Семантика русского языка. –М.: ВШ, 1982.-С.75.

идеал моҳият - тазоҳир, реал предметлар эса денотатнинг ўзи - борлик элементи саналади.<sup>37</sup>

Инсон нутқий фаолият орқали фақат объектив борлик ҳақида ахборот берибгина қолмайди, шу билан биргаликда, объектив оламни ички нутқ орқали муайян элементларга ҳам ажратади. Бу ҳақда Н.И.Жинкин шундай фикр билдиради: "Борлик ҳақидаги фикрий мазмун бевосита предмет коди - нутқий белги воситасида қайта шаклланади. Бундай фикрни белгига айлантириш ички нутқда амалга ошади. Ички нутқсиз эса ташқи нутқнинг бўлиши мумкин эмас. Агар менга "Ана, ит югуриб келяпти", - деб айтсалар, мен бу гапнинг қандай сўзлар (олмош, от, феъл)дан ташкил топганлиги ҳақида мутлақо ўйламайман. Балки ит ҳақида, нима қилишим зарурлиги ҳақида ўйлаб, дарров атрофга қарайман".<sup>38</sup>

А.Фитрат ўзининг "Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф" асарида шундай ёзади: "Ўзингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан бирини ўйласангиз (отни), бизга у ҳайвон устига ерлашмоқ учун бўлгон тебранишингизни ўйласангиз, уч маънони ўйлаган бўлурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизни отга минганингизни ўйлаганда, миянгизда "ўй" тукқандир. Шу ўйни бир кишига билдирмақчи бўлғоч, "Мен от миндим" деб кўясизким, бу айтқанингиз бир "гап"дир.

Кўриладирким, юқоридаги ўйда уч маъно бўлгани каби у ўйни билдиргучи "гап"да ҳам уч сўз бор: "Мен от миндим". Демак, сўз маъно билдирган товушлар тўдасидир".<sup>39</sup>

Бундан товуш сигналлари орқали, бошқача айтганда, белгилар орқали инсон объектив оламга боришини ва аксинча объектив оламдан семантик предметлар орқали белгилаштириш жараёни мавжуд эканлиги кўринади. Белги орқали объектив олам ҳақида ахборот олишимиз, яъни муайян шакл борликда нимани ифодалайди, деган саволга жавоб бериш тилшуносликда бир йўналишни, аксинча, борликдаги нарса ва ходисалар семантик предметлар орқали қандай номланади, деган саволга жавоб бериш иккинчи йўналишни ташкил қилади. Биринчиси семасиологик план, иккинчиси эса ономасиологик план деб юритилади.

Ономасиологик планда йўналиш маънодан, семантик предметлардан шаклга қараб боради. Ички нутқ орқали инсон объектив оламни муайян предметларга ажратар экан, унинг мана шу хусусиятига алоҳида этиборни қаратган айрим олимлар тилнинг тузилишини шу тил эгаси бўлган жамиятнинг онг даражасини кўрсатади, деб ўйлайдилар.

Кўпчилик тилшунослар муайян моддий воситалар ёрдамида ифодаланган объектив оламнинг онгдаги умумлашган образини лексик маъно таркибига киритадилар. Бундай қарашда объектив олам

<sup>37</sup> Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание.- М.: Наука,1976.- С. 261; Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: ВШ, 1982.-С.78.

<sup>38</sup> Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. –М.: Наука, 1982.- С.65.

<sup>39</sup> Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. 1-китоб. –Самарқанд-Тошкент: Ўздавнашр. 1930.- Б.9-10.

элементлари экстралингвистик омил сифатида лингвистик белгидан ташқарида қолади.

Лекин ҳар қандай тил муайян белгилар системасидан иборат экан, бу белгилар орқали ҳар қандай ахборотни ифодалаш мумкинлиги бугунги кунда сир эмас.

Юқорида баён қилганимиздек, ҳар қандай лексеманинг семантик тузилиши уч элементни тақозо этади: 1) объектив олам элементлари; 2) унинг онгдаги акси; 3) моддий воситалар билан ифодаланиш.

Буларнинг қайсилари лексик маъно таркибига киради? Бу саволга ҳам мавжуд лингвистик адабиётларда турлича жавоб берилади.<sup>40</sup>

### 9.3. Лексик-семантик гуруҳ

Кейинги йилларда анъанавий лексик семантика билан бир қаторда янги йўналишлар ҳам ривожланмоқда. Булар қаторига структур семантика, генератив семантика, концептуал семантика, коммуникатив семантика, психоллингвистик семантика кабиларни киритиш мумкин. Анъанавий семантика асосан алоҳида сўз ёки гуруҳларининг ишлатилиши ва ривожланиш босқичларидаги маъноларини ўрганса, структур семантика (у М.М.Покровский, Ф.де Соссюр, Л.Ельмслев, И.Трир, В.Порциг, Л.Вайсгербер, Л.Теньер ва уларнинг издошлари томонидан ишлаб чиқилди) ўз олдига лингвистик маънолар, лексик-семантик парадигма ва бошқа турдаги семантик майдонларнинг систем алоқаларини ўрганишни мақсад қилиб қўяди.

Жаҳон тилшунослигида структур семантика формализм ва релятивизмдан халос бўлиб, систем тилшуносликнинг муҳим қисмларидан бири сифатида қаралувчи систем семантикага айланиб қолмоқда. Коммуникатив семантика эса нутқий жараёнларни ўрганиш билан характерланади, чунки лингвистик (систем) ва лингвистик бўлмаган маънолардан ифода (кенг маънодаги дискурс ва матн) ларнинг аниқ мазмуни келиб чиқади.

Кўпчилик лингвистлар томонидан тил (нутқ) бирликларининг лексик-семантик жиҳатдан бир-бири билан боғланган эканлиги қайд этилган. Хусусан, Ф.де Соссюр лингвистик бирликлар ўртасидаги бир неча муносабат турларини кўрсатган бўлса, М.Покровский сўзлар бир-бири билан онгимиздан ташқарида маъноларининг маълум томонлари билан алоқадорлигини таъкидлаганди. Унингча, ҳар қандай тилда сўзларнинг ўзига хос бўлган семантик гуруҳлари бўлиб, уларнинг хусусий белгилари бошқа тиллар билан қиёсан очилади. Аммо М.Покровский томонидан қўйилган муаммо грамматик планда ўрганилди. Ана шу йўлдан бориб В.Виноградов сўзларнинг лексик маънолари турларига "предикатив" маъноларни ҳамда грамматикадаги айрим категорияларни қўшди.

<sup>40</sup> Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: ВШ, 1982; Калинин А.В. Лексика русского языка. – М.: МГУ, 1971; Виноградов В.В. Русский язык. – М.: ВШ, 1972 ва бошқ.

А.Р.Лурия ҳар бир сўз муносабатларининг бутун бир мураккаб системасини юзага келтиришни қайд этади. Унинг фикрича, сўз бутун семантик тўрнинг (сетканинг) маркази бўлиб, сўз структурасининг муҳим психологик аспекти бўлган муайян семантик майдонни фаоллаштиради.<sup>41</sup>

Ғарбий Европа тилшунослигида Й.Трирнинг мазмуний майдон назарияси сўзларнинг лексик-семантик алоқалари ҳақидаги қарашларда муҳим ўрин тутди.

Сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ўз ичига икки ёки ундан ортиқ сўзларни уларнинг лексик маънолари бўйича бирлаштиради.

Тил ҳодисаси сифатида сўзларнинг лексик-семантик гуруҳларига аниқлик киритиш учун унга яқин бошқа категориялардан фарқловчи чегарани белгилаш керак. Аввало, сўзларнинг луғат таркибини мавзуй таснифлаш билан сўзларнинг лексик-семантик гуруҳи уртасидаги чегарани аниқлаш лозим.

Мавзуй луғатлар тузиш фақат методик жиҳатдан аҳамиятга эга эмас. Мавзуй луғатлар тузишда сўзларнинг ўзаро боғловчи алоқалари - яқинликларига эътибор қаратмай, сўзнинг ички лексик маъноларига ҳам эътибор қилиш зарур.

Мавзуй гуруҳ луғатлари баъзан маълум соҳа лексикасига мувофиқ келиб қолиши табиий. Маълум ЛСГ мавзуй гуруҳларга таққосланса, улар ўртасидаги фарқлар кўринади. ЛСГ таркибидаги бирликлар ҳар доим ҳам мавзуй жиҳатдан битта гуруҳга бирлашавермайди. Бошқача қилиб айтганда, мавзуй гуруҳ бирликлари борликни мазмуний жиҳатдан бир хил ифодалаш билан бирлаштирамайди, бироқ мавзуй гуруҳ таркибидаги бирликлар мазмуний алоқаларни ҳам кўрсатиши мумкин:

*Қўлсиз, оёқсиз эшик очар.*

*Кўз - қулоқ бўлиб тур ва бошқалар.*

Бу гуруҳларнинг умумийлиги уларнинг ўрганилган объектив борликни акс эттиришидир. Лексик-семантик гуруҳлар ҳам аслида қандайдир "мавзу"сига эга бўлади. ЛСГ тилнинг ривожланиш қонуниятлари асосида келиб чиқса, мавзуй гуруҳлар халқ билимларининг, қарашларининг натижаси демакдир.

Мавзуй гуруҳлар ичида сўзлар ўртасидаги муносабатлар фақат тушунчалар ўртасидаги ташқи муносабатлар асосида қурилади. Бунда турлича тарздаги таснифлаш натижасида сўзлар маъносига таъсир қилмайдиган даражада бир-бирлари билан қўшилиш ва ажралишлари мумкин. ЛСГ ларда тилнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ бўлган тилнинг ички ҳодисалари (жумладан, сўзларнинг синонимик қаторлари) кузатилади. Сўзлар ўртасидаги мазмуний муносабатларни антонимлар орқали ҳам кўриш мумкин, антонимлар доимо бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди.

<sup>41</sup>Лурия А.Р. Язык и сознание. М.: МГУ, 1979.- С.91.

Синонимик ва антонимик муносабатлар у ёки бу ЛСГ сўзлари ўртасидаги мазмуний алоқаларнинг икки энг муҳим турлари саналади, яъни зидловчи ва бирлаштирувчи белгилар синонимик ва антонимик муносабатларда кўринади.

Профессор Э.Бегматов лексикада системалилик хусусида фикр юритиб, тилшуносликда тилнинг лексик бойлигини ҳам муайян система сифатида тасаввур қилиш ва илмий таснифлашлари сифатида қуйидагиларни келтиради:

1) сўзларни сўз туркумларига ажратиш усули, яъни сўз туркумлари системаси;

2) сўзларни ясалиш моделларига кўра тасниф қилиш усули, яъни сўз яшаш усуллари ;

3) сўзларни функционал-стилистик гуруҳларга ажратиш усули, яъни сўзларнинг стилистик-дифференциал гуруҳлари;

4) сўзларни маълум мавзу гуруҳларига ажратиш усули, яъни сўзларнинг мавзу гуруҳлари ва бошқалар.<sup>42</sup>

"Бир сўз туркумига хос сўзларнинг мазмуний синфлари бу, аъзолари умумий маъно (инвариант маъно-идентификатор) билан боғланган маълум даражада мураккаб гуруҳлардан иборат бўлган парадигматик турдаги лексик майдонлардир".<sup>43</sup>

Уларга сўзларнинг синонимик ва антонимик бирлашмалари, лексик семантик гуруҳлари киради. Аъзолари доимий (регуляр) оппозициялари билан боғланган сўзларнинг семантик синфларини "мазмуний парадигмалар" деб аташ ҳам учрайди, унда маълум парадигматик майдонларнинг турли микромайдонлари эътиборга олинади.

Лексик-семантик парадигмаларнинг тузилишини, асосан, бинар оппозициялар - икки томонлама зидланишлар шакллантиради. Аммо борлиқ ҳодисаларининг кўп томонли алоқалари билан боғлиқ бўлган кўп аъзоли зидланишлар ҳам бўлиши мумкин: масалан, ранг ифодаловчи сўзлар фақат иккитаси (оқ ва қора) эмас, деярли ҳаммаси зидланиши мумкин: *яшил, сариқ, кўк, қизил...* .

Парадигматик тузилиш характерига сўзларнинг барча лексик гуруҳлари, атамалар системаси, ҳатто мавзуй гуруҳлар ҳам эга. Бироқ уларнинг системалилигига хос ифодаланиш даражаси, яъни системалилик асосида ётувчи қарама-қаршиликларнинг доимийлик даражаси бир хил эмас. Бу фарқлар кўп жиҳатдан экстралингвистик омиллар билан боғлиқ. Экстралингвистик омиллар маълум даражада сўзларнинг синонимик қаторлари структураси, кўпроқ мавзуй қаторлари билан боғлиқ бўлади.

#### 9.4. Лингвистикада майдон назарияси

<sup>42</sup> Бегматов Э, Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1985.- Б. 116.

<sup>43</sup> Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. М.: ВШ, 1990.- С.126.

Структур тилшуносликнинг асосчиси ҳисобланган Ф.де Соссюр тилшунослар диққатини лингвистик бирликлар орасидаги муносабатни очишга қаратиб, муносабатнинг парадигматик ва синтагматик турлари мавжудлигини кўрсатган эди.

Лингвистик бирликларнинг муайян бирлаштирувчи маъно асосида маълум парадигмаларга бирлашуви кейинчалик тилшуносликда майдон назариясини вужудга келтирди.

Лингвистикада "маъно" (мазмун) умумийлиги билан бирлашган ва белгиланаётган ҳодисаларнинг тушунчавий, предметлик ёки вазилавий (функционал) ўқшашлигини акс эттирувчи тил бирликлари (асосан, лексик бирликлар) йиғиндиси майдон сифатида белгиланади.<sup>44</sup>

Лингвистик бирликларнинг маълум маъно асосида бирлашуви, маълум бир тилдаги лексик бирликларни ана шундай мазмуний уяларга бирлаштириш шарқ тилшунослигида ривожланган. Кейинчалик XIX асрда лингвистик бирликларни мазмуний гуруҳларга бирлаштириш ёки бутунни маълум мазмуний гуруҳларга ажратиш ғояси Европада авж олди. Шунга кўра, бу назария Европа тилшунослиги билан узвий боғланиб қолди.

XIX асрда лексик (умуман, тил) бирликлар(и) умумийлигига М.Покровский томонидан эътибор қаратилди. Майдон тушунчасининг назарий талқини И.Трир, Г.Ипсен, В.Порциг, Л.Вайсгербер, А.Йоллес ишларида кўзга ташланади, кейинроқ А.А.Уфимцева, Н.И.Филичева, Ю.Н.Караулов, Г.С.Шчур кабилар ишлари билан бу назария ривожлантирилди.

Ушбу назариянинг пайдо бўлиши ўтган асрнинг 20-30-йилларига тўғри келиб, у В.Гумбольдтнинг "тилнинг ички шакли" хусусидаги таълимотини қайта - янги йўналишда кўриб чиқилиши билан боғланади. Бу даврда узоқ давом этган лингвистик тадқиқотларнинг асосий объекти бўлган "тилнинг ички шакли" сифатидаги илмий баҳслар ушбу назариянинг дунёга келиши учун асос бўлди.

"Мазмуний майдон" термини ўша пайтда тадқиқотчилар томонидан турлича изоҳланди. И.Трир мазмуний майдон сифатида "тушунчалар майдони", "тушунчалар доираси"ни назарда тутди. Л.Вайсгербер "тил мазмунининг маълум қисми", "таркибининг бўлаги", В.Порциг "маъноларнинг моҳиятан боғлиқлиги", Г.Ипсен мазмуний ва грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар гуруҳини семантик майдон тарзида талқин этади. А.Йоллес эса уни "семантик бирлашиш" деб номлаб, унинг доирасида антонимик жуфтликларни белгилайди. Ф.Дорнзайф ва В.Вартбурглар тил лексик таркиби - ажратилиш мумкин бўлган семантик гуруҳларида мазмуний майдонни кўрадилар.

Юқоридаги тадқиқотчилар мазмуний майдон атамасини ҳар хил тарзда изоҳлашларига қарамай, уларни семасиологик тадқиқотлар асоси

<sup>44</sup> Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.380.

бўлган "тилнинг ички шакли"ни тушунишда тилни ҳар томонлама ва турлича муносабатларда ўрганишлари билан бирлаштириш мумкин.<sup>45</sup>

В.Гумбольдтнинг "ички шакл" таълимотини Л.Вайсгербер ва И.Трир тушунчавий моҳияти жиҳатидан, Г.Ипсен ва В.Порциг сўзларнинг мазмуний гуруҳи ҳамда системаси томонидан, Ф.Дорнзайф ва Вартбург эса тилнинг луғат таркибига хос предметлилик ва тушунчалар гуруҳи нуқтаи назаридан ривожлантирдилар.

Семасиологиядаги янгигумбольдтчилик йўналишининг назарий асоси тилнинг лексик бўлиниш қонуни ҳисобланади, тил структурасининг бўлиниш қонуниятлари "тилнинг ички шакли"дан келиб чиқади. В.Гумбольдт "тилнинг ички шакли" сифатида, аввало, чиқаётган товушнинг фикр ифодалаш даражасига кўтарувчи ақл фаолиятининг доимий элементини тушунади. Унинг кейинги даврдаги издошлари тил ўрганишнинг асосий вазифаси "турли тиллар семантик структурасида янги-янги кўринишда, жумбоқли тарзда намоён бўлувчи ўзига хос тушунчавий ғоя"ни излашга олиб келади, деб таъкидлайдилар.<sup>46</sup>

Ф.де Соссюр юқоридаги масалани ойдинлаштиришда янгигумбольдтчиларга йўналиш яратиб берди, дейиш мумкин. Маълумки, Ф.Соссюрнинг фикрича, тилнинг ўз системаси мавжуд бўлиб, у ўзаро шартланган ишоралар системасидир.<sup>47</sup> Соссюр тилни бир-бирига қарама-қарши қўйилгандагина аҳамиятли бўлган шартли белгиларнинг ёпик системаси сифатида тадқиқ этиб, тилнинг бўлиниш қонунини янгидан кўрсатиб берди. Тилнинг маълум тузилма сифатидаги бўлиниш механизмини тушунтириб, у шундай ёзади: "лотинчада artikulus - нарсалар қаторининг аъзоси, қисми, бўлаги деган маънони англатади, ҳар қайси тил элементи ўз ичида ғоянинг товуш билан бирлаштирган кичик бир бўлак - artikulus дир, товуш эса ғоя учун белгидир."<sup>48</sup>

Ҳар бир сўз ортида товуш, вазият ва тушунчавий алоқалар системаси ётади. Сўз кўп ўлчамли алоқаларнинг тўри (сеткаси) ҳисобланади. Нормал ҳолатда баъзи услубий алоқалар (масалан, образлилик) эътиборга олинмайди, маъновий алоқалар етакчилик қилади.

"Тилнинг фикрга бўлган муносабати характерли вазифаси ғояни ифодалаш учун моддий товуш воситасини ҳосил қилишда эмас, балки унинг тафаккур ва товуш орасидаги воситачилигидадир. Бунда уларнинг бирлашуви бирликларнинг икки томонлама чегараланишига олиб келади. Табиатан айқаш-уйқаш (хаотик) бўлган тафаккур бўлини туриб бирор эҳтиёж натижасида ойдинлашади",- деб Соссюр тилнинг бўлиниш қонуниятларини фалсафий асослайди.<sup>49</sup>

В.Гумбольдт ва унинг кейинги даврдаги издошларини Ф.де Соссюр билан тил структураси характерини ўз қонунлари билан ташкил этилган

<sup>45</sup> Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент: Фан, 2007. – 44-45-бетлар.

<sup>46</sup> Звегенцев В.А. Семасиология. М.: МГУ, 1957.- С.266.

<sup>47</sup> Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1972.- Б.92.

<sup>48</sup> Соссюр Ф. Курс общей лингвистике. М.: 1977.- С.-112.

<sup>49</sup> Соссюр Ф. Курс общей лингвистике. М.: 1977.- С.-113.



ёпиқ система сифатида тушуниш бирлаштиради. "Ҳар бир тил объектив реаллик устида турувчи ва унга қарама-қарши қўйилувчи танловлар системасидир", - деб таъкидлайди И.Трир.

Тилшуносликда "майдон" тушунчасининг узил-кесил шаклланишига ёрдам берган ҳал қилувчи тадқиқотлардан бири Л.Вайсгербернинг ишлари бўлди. Л.Вайсгербернинг фикрича, тилни руҳий мазмуннинг оддий воситаси сифатида эмас, балки дунёни интеллектуал шакли сифатида ўрганиш зарур, унингча, семасиология маънолар хусусидаги фан бўлмай, тушунчалар ҳақидаги таълимот бўлиши керак.

И.Трир ва Л.Вайсгербер талқинидан фарқли ҳолда янгигумбольдтчиликнинг кейинги гуруҳ олимлари Г.Ипсен, В.Порциг, А.Йоллес, Ф.Дорнзайф, Ф.фон Вартбург сингарилар лингвистик тадқиқотлар объекти қилиб сўзлар гуруҳи ёки тилнинг бутун лексик таркибини оладилар.

Г.Ипсен қадимги ҳинд-европа тиллари лексикасини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганиш давомида "мазмуний майдон" терминини биринчи марта шарқ тилларидаги металл номларини белгиловчи сўзлар гуруҳига нисбатан қўллаган бўлиб, у бу сўзларнинг ҳинд-европа тилларида функционал жиҳатдан чегараланиб, алоҳида гуруҳни ташкил этишига асосланган.

В.Порциг эса семасиология фанига мазмуний майдоннинг ўзига хос тушунчасини олиб кирди, у майдон назариясини нутқни ўрганиш асосида очиб беришга интилди. Унингча, мазмуний майдон маълум тилдаги сўзлар орасида ўрнатилувчи асосий муносабатлар билан боғланади ҳамда предикатив вазифани бажарувчи феъл, сифат ва отлар орасидаги боғлиқликдан келиб чиқади.

В.Порциг билан бир вақтда Ф.Йоллес ҳам тилшуносликка мазмуний майдоннинг янгича талқинини киритди. У маълум бутунликка мансуб бирликлар шу бутунликнинг бирор жиҳатини ифодалаши билан шу гуруҳга хосланишини кўрсатди.

Майдон назарияси муаммолари бўйича кейинги йилларда қатор тадқиқотлар олиб борилди. Г.С.Шчур майдон муаммолари юзасидан мингдан ортиқ мақолалар эълон қилинганини таъкидлайди<sup>50</sup>. Бундай назарий тадқиқотларни атрофлича ўрганиб, уларни умумий тарзда тарихийлиги нуқтаи назаридан ва қўйилган муаммолар жиҳатидан маълум гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунда асосан назариянинг алоҳида тушунчаларини хронологик йўналишда кўриб чиқиб, уларнинг исбот қилиниши, назариянинг қўйилаётган муаммолари жиҳатидан ўрганилиши, шунингдек, майдон назариясини тарихийлик ва муаммолар таҳлили билан биргаликда олиб борилиши нуқтаи назаридан фарқлаш мумкин.

Лингвистикада майдон назариясининг кейинги йиллардаги ривожини шу даражага етдики, унинг ғоялари ва методлари тилнинг лексик сатҳидан

<sup>50</sup> Шчур Г.С. Теории поля в лингвистике. М.: Наука, 1974. - С.19.

бошқа сатхларга нисбатан ҳам татбиқ қилина бошланди.<sup>51</sup> Дастлабки тадқиқотлар мазмуний майдон доирасидан келиб чиқиб, турли луғатлар (кўпроқ тезауруслар) тузиш учун умумий қонуниятларни очишда назарий асос бўлди. Кейинроқ бу йўналишда тилнинг бошқа сатхлари, жумладан, морфосемантика, грамматика сингарилар доирасида ҳам жиддий асарлар юзага келди.

Майдон тушунчасининг талқини ҳамда унга хос хусусиятларга айрим ҳолда ёндашув майдон назариясини тадқиқ этишнинг турлича муаммоларини вужудга келтирди. Бунда майдон чегараларининг аниқлиги, майдоннинг автономлиги, бутунлиги, узлуксизлиги жиҳатидан тил бирлиги сифатида қаралгани ҳолда ёки майдон мустақиллигининг нисбийлиги, майдонлар ўзаро муносабатининг кенг характерга эгаллиги бўйича тил бирликларидан фарқланувчи томонлари асосидаги муаммолар; майдонлар тузилиши (майдонда очик - бўш ўриннинг бўлмаслиги) муаммолари; кўп маъноли сўзларнинг фақат бир майдонга мансублиги ёки бир неча майдоннинг элементлари бўлиши мумкинлиги асосида майдон ва полисемия муносабатлари муаммолари ўртага ташланди. Майдоннинг у ёки бу хусусиятларига таяниб, ушбу муаммолар тадқиқотчилар томонидан турли-туман равишда ўз ечимини топмоқда.

## 10. Морфологик сатх

### 10.1. Сўз ҳақидаги назариялар

Сўз тушунчаси тилшунослик тарихида марказий ўринни эгаллайди. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзнинг мақоми масаласида шу кунга қадар ҳам бир хил фикр мавжуд эмас.

Тилшуносликда сўз энг ноаниқ тушунчалардан бири эканлиги, у турли тилларда турлича бўлишини эътиборга олиб, айрим тилшунослар сўз тушунчасидан, умуман, воз кечишни таклиф қиладилар. Хусусан, Ш.Балли шундай деб ёзади: “Биринчи қарашда сўз тушунчаси аниққа ўхшаб кўринадир. Аслида бу тушунча тилшуносликдаги энг ноаниқ тушунчалардан биридир. Сўз тушунчаси ноаниқ экан, ундан воз кечмоқ керак<sup>52</sup>”.

Тилшунослик тарихида сўзнинг тил онтологиясидаги ўрни масаласида икки йўналиш майдонга келди. Биринчи йўналиш сўзни тилнинг асосий бирлиги деб эътироф этади. Қолган барча бирликларнинг (морфема, фразеологик бирлик, маълум грамматик қурилишлар) сўз билан қандайдир йўл билан боғланганлигини ва сўз асосида тушунтирилишини, бу эса сўзнинг тилнинг асосий бирлиги бўлишини тақозо этишини таъкидлайдилар. Бу йўналишни шартли равишда «вербоцентрик (лотинча вербум-«фёъл», «сўз» демақдир) назария дейиш мумкин.

<sup>51</sup> Щур Г.С. О морфосемантических полях, функционально-инвариантных группах и категориях // Вопросы лингвистики. Томск., 1970.- С.3-10; Филичева Н.И. Синтаксические поля. М.: ВШ, 1977. ва бош.

<sup>52</sup> Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.; 1955, С. 15.

Вербоцентрик назариянинг илдизи антик даврларга бориб тақалади ва Оврупо тилшунослигида кенг тарқалди. Айниқса рус тилшунослигида, тўғрироғи, рус тилшунослигининг шўро даврида марказий ўринни эгаллади. Антик давр олимлари, хусусан, Арасту феълни вақт маъносини ифодаловчи ва қисмлари алоҳида олинганда ҳеч қандай маъно билдирмайдиган товуш бирикмаси сифатида изоҳлайди<sup>53</sup>.

XX асрга келиб, табиий фанлар ҳар қандай нарса зарраларининг ўзаро зидлиги ва бирлигидан ташкил топган яхлитлик эканлиги яққол очиб берилиши муносабати билан тилшуносликда ҳам сўзнинг маъноли элементларга бўлиниши ҳақида фикр юритила бошланди. И.А.Бодуэн де Куртенэ томонидан энг кичик маъноли бирлик сифатида морфеманинг ажратилиши тилшунослик тарихида катта ўзгариш ясади. Сўзга тилнинг бирламчи ва асосий маъноли бирлиги сифатида қарашга чек қўйилди. Сўз ҳам бошқа бирликлар қаторидаги бирлик сифатида қарала бошланди.

Дескриптивчилар томонидан нофлексив тилларнинг кўпроқ тадқиқ этилиши морфемага асосий эътиборнинг қаратилишига, ўз навбатида, сўз мавқеининг эса пасайишига олиб келди.

Тилнинг бирламчи маъно бирлиги сифатида морфеманинг эътироф этилиши тилшуносликда «морфоцентрик» назарияни вужудга келтирди.

Натижада бундай назариянинг асосий таҳлил бирлиги морфема ҳисобланиб, сўз, сўз бирикмаси, лингвистик рама ва унинг валентликлари каби назарий муаммолар ҳам морфема орқали ўрганилди<sup>54</sup>.

Анъанага кўра, сўз атамаси лексик бирлик бўлган лексемага нисбатан ҳам, морфологик бирлик бўлган сўз шаклга нисбатан ҳам қўлланилади. Шунинг учун ҳам кўп адабиётларда лисоний бирлик билан мантиқий бирлик солиштирилиб, сўзнинг тушунча ифодаланиши, ана шу белгиси билан ҳукм ифодаловчи гапдан фарқланиши ва сўз бирикмаси билан умумийлик ҳосил қилиши ҳақида гап боради. Бундай ҳолатларда, табиийки, лексик бирлик саналувчи лексема маъносида қўлланган сўз атамаси ҳақида фикр юритилади. Одам сўзи борлиқдаги «онгли фаолият кўрсатиш ва нутқий фаолият иштирокчиси бўлиш имконига эга бўлган тик гавдали жонзот» тушунчасини ифодаланиши билан бирга, «бош келишик, бирлик шаклдаги от» маъносидир. Ҳозирги тилшуносликда биринчиси учун лексема, лексик морфема, иккинчиси учун эса сўз шакл атамаларидан фойдаланилади.

Сўз лексик морфема билан кўмакчи морфеманинг синтагматик муносабитидан ташкил топган бутунлиқдир. Унинг тузилиш модели лексик морфема ( $M_L$ ) ва кўмакчи морфема ( $M_K$ ) муносабатини ифодаловчи ( $M_L+M_K$ )дир. Бу модел нутқ жараёнида сўз шакллари ёрдамида воқеланади. Масалан, *ишни, ишга, ишдан* сингари сўз шаклларининг ҳар бири ( $M_L+M_K$ )нинг келишик шаклларида биттаси орқали воқеланади.

<sup>53</sup> Аристотель. Сочинения. Т.2. М., 1978, С.94.

<sup>54</sup> Каранг: Арутюнова Н.Д. Морфология в трудах американских дескриптивистов// Вопросы теории языка в современной лингвистике. М., 1961, С.192.

## 10.2. Сўзларни туркумларга ажратиш тамойиллари

Адабиётларда сўзга ажратишнинг асосий тамайиллари сифатида тушунча ифодалаш, шаклий яхлитлик, фонетик бир бутунлик белгилари кўрсатилади. Агар бу белгиларга жиддий эътибор берадиган бўлсак, уларнинг ҳаммаси мустақил сўзларни ажратишга ёрдам беради. Ёрдамчи сўзлар эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, ёрдамчи сўзларни, масалан, -у, -ю, -да сингариларни «сўз» атамаси остида бирлаштириш мумкинми? Табиийки, йўқ. Чунки улар «сўз» (морфологик сўз) тамайилларининг биронтасига ҳам жавоб бермайди.

Агар морфоцентрик назария асосида тилнинг морфемик сатҳида энг кичик маъноли birlik сифатида морфемани, ундан юқорироқ бўлган морфологик сатҳнинг бирлиги сифатида сўз шакли эътироф этсак, тилнинг системавий табиатини тўғри ёритган ва сўзларни туркумларга ажратишда юқоридаги зиддиятни бартараф қилган бўлаемиз.

Морфоцентрик назарияга мувофиқ, сўз шакл икки ва ундан ортик алломорфларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган, гапда муайян бир позицияда келиб, бошқа сўз шакл билан муносабатга киришувчи функционал бутунликдир. Бу тил сатҳлари ўртасидаги мавжуд бўлган поғонали муносабатни ҳам ва бир сатҳга мансуб бўлган birlikлар ўртасидаги муносабатни ҳам ўзида мужассамлайди.

Сўз шакл бутунлик, қурилма саналади. Уни қуйидагича ифодалаш мумкин: лексик морфема + грамматик морфема ( $M_l + M_r$ ). Сўз шакл тил эгалари онгида тайёр блоклар ҳолида мавжуд бўлади. Сўз шакл қурилма экан<sup>55</sup>, унинг қурилиш birlikлари морфемалар ҳисобланади. Демак, морфема сўз шакл таркибида алломорф ҳолида функциялашади. Сўз шакл эса, ўз навбатида, морфема вариантларининг ўзаро синтагматик муносабатидан ташкил топади.

Морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган бутунлик сўз шакл саналади. Сўз шакл морфемик сатҳдан бир даража юқори бўлган морфологик сатҳнинг birlikидир. Сўз шаклнинг қурилиш материали морфема ҳисобланади. Сўз шакл қандай морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топишига кўра қуйидаги моделлардан иборат бўлади:

1.  $M_l - M_{af_r}$  (лексик морфема + шакл ясовчи морфема)
2.  $M_l + M_k$  (лексик морфема+кўмак кўмакчи морфема )
3.  $M_l + M_l + M_{af_r}$  (ёрд.)
4.  $M_l - M_{af_d}$  (ёрд.)
5.  $M_{op} + M_l + M_{af_r}$ .

Биринчиси сўзнинг синтетик шакли моделини, иккинчиси аналитик шаклини, учинчиси қўшма сўз шаклини, тўртинчиси эса ясама сўз шакли моделларини ифодалайди. Бешинчиси ундов, мимема ва модал

<sup>55</sup> Ю.С.Степанов тил birlikлари сифатида фақат фонема, морфема, конструкцияларни эътироф этади. Қаранг: Основы языкознания. М., 1966, С.35. Бундай қараш Америка дескриптивистларининг таъсири натижасида юзага келган.

бирликларининг лексик морфема билан яхлитлигини кўрсатади. (Бешинчи модел алоҳида тадқиқотни талаб қилади.) Сўз (морфологик сўз) нинг бундай талкини тилнинг системавийлиги, кўп сатҳлилиги, сатҳлараро поғонали муносабатнинг мавжудлигини ўзида намоён қилади. Сўзларни туркумларга ажратишдаги муаммоларни ижобий ҳал қилишга ҳам ёрдам беради. Морфологик сўз сифатида мустақил сўзларгина эътироф этилади ва улар объектив борлиқ узвларини онг орқали ифодалаш нуқтаи назаридан отлар (исмлар) ва феълларга бўлинади. Отлар борликдаги нарса ва ҳодисаларнинг номлари, феъллар эса ҳаракат-ҳолатларнинг номларидир.

Борликдаги нарсалар табиий сифат ва моҳият бирлигидир<sup>56</sup>. Ҳар қандай зот (субстанция) муайян белгиларга (акциденцияларга) эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, отларни ниманинг номини ифодалашига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1.Нарса–ҳодиса отлари (субстанционал отлар). 2.Белги-хусусият отлари (акцидент отлар). Белги-хусусият отлари қандай белги ифодалашига кўра яна иккига ажратилади: 1. Белги отлари (сифат, равиш ҳам). 2.Миқдор отлари (сон).

Юқоридаги тасниф сўз шаклларининг аташ маъноларига асосланилади. Шу билан бирга, морфологик хусусиятлари ҳам эътиборга олинади.

Нарса ва ҳодисаларни номлаш нуқтаи назаридан исмлар икки даражага бўлинади:

1. Бирламчи номлар (наرسа отлари, белги, отлари, миқдор отлари) ва феъллар (феъл ҳам номлаш нуқтаи назаридан ҳаракат ва ҳолатнинг номидир).

2. Иккиламчи номлар. Иккиламчи номларга атоқли отлар (антропоним, топоним, гидроним, ороним ва ҳ.к.) ва олмошлар киради. Бу икки туркум борликдаги нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Олдин номланган нарсаларни бир-биридан ажратади ёки уларга ишора қилади. Бу жиҳатдан атоқли отлар ва олмошлар аташ маъносига эга бўлмаган “ичи бўш” сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Лекин атоқли отлар фақат нарсаларни бир-биридан ажратиш учун қўлланилса, олмошлар барча сўз шакллари ўрнида алмашилиб келиб, уларга ишора қилиш ҳамда оғзаки ва ёзма матн таркибидаги матн қисмларини боғлаш вазифасини бажаради.

Бундан кўриниб турибдики, белги оти туркий тилларда синкретик хусусиятга эга. У белгини аташ нуқтаи назаридан ҳам морфологик белгиси нуқтаи назаридан ҳам бир хил хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам уларни сифат ва равишларга ажратишнинг ҳеч қандай илмий асоси мавжуд эмас.

## 11.Синтактик сатҳ

<sup>56</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 74-бет.

## 11.1. Гап ва унинг белгилари

Синтаксиснинг асосий бирлиги гапдир. Гап фикрни шакллантириш, ифодалаш ва баён қилишнинг асосий воситаси, муайян тилнинг қонун-қоидалари асосида шаклланган синтактик бирлигидир. Гапнинг асосий функционал белгиси коммуникативлик, яъни фикр ифодалаш ва баён қилиш вазифасидир. Тил кишилар ўртасида энг муҳим фикр ифодалаш воситаси экан, демак, тилнинг бу вазифасини юзага чиқарувчи асосий восита гап ҳисобланади. Сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам бу вазифани бажара олмайди. Уларнинг вазифаси нарса ва ходисалар, белги, ҳаракатларни номлаш, яъни номинатив вазифадир.

Гап термини умумлашган бирлик, моҳият сифатида тил бирлигини ҳам, реаллашган бирлик, ҳодиса сифатида нутқ бирлигини ҳам ифода этади.

Тил тузилишидаги ҳар бир сатҳ бирлиги тил (умумлашган бирлик) ва нутқ (аниқ бирлик) бирликларига бўлинганидек, синтактик сатҳнинг бирлиги бўлган гап ҳам тил ва нутқ бирликларига бўлиниши керак. Рус тилшунослигида бу икки ҳодиса икки хил термин билан номланади: тил бирлиги учун «модел», «структур схема» ёки «гап» (предложение), нутқ бирлиги, учун «жумла» (высказывание). Гап сатҳида тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш учун «гап» ёки «гап модели» (тил бирлиги) ва «жумла» (нутқ бирлиги) терминларидан фойдаланиш ўринли.

Гап ёки гап модели жумланинг типиклаштирилган грамматик шакли (О.М.Москальская), жумла эса унинг муайян вазият билан боғланган нутқий кўринишидир.

Гап модели аниқ саналиш ва тасвирланиш хусусиятига эга (ёпиқ рўйхатни ташкил қилади), жумланинг эса жуда кенг намоён бўлиш имконияти мавжуд.

Гап модели аниқ жумлалар гавдаланиши, жумла эса шу гап моделининг нутқда турлича намоён бўлишидир.

Гап модели яшаш шаклига кўра ижтимоий, жумла эса хусусий хусусиятга эга.

À.Ôèððàò ÿñà çðãàí àñðíèíã áíøèàðèèà,к ããíãã íóàéýí ýèàíàíðèàð-íèíã ççàððí áíғèàíèèèè òçғðèñèèàà, ããí ҳàқèèàà àñññèè òèèðèèàðíèè àà,í кèèãáí ýàè: «íçèíãèçíè çèèãñàíãèç, ҳàéáííèàðãáí áèðèíè çèèãñàíãèç, (íòíè), áèçãã ó ҳàéáíí òñðèèãã àðèàøííк ó÷-óí áçғíí òããðàíèøèíãèçíè çèèãñàíãèç, ó÷ íàúííè çèèããáí áçèòðñèç. Áó ó÷ íàúííè áèðèàøòèðèá, áèð-áèðèèãã áíғèãã, ççèíãèçíè íòãã íèíããíèíãèçíè çèèãããíãã, íèýíãèçãã áèð «çé» òóққáíãèð. Øó çéíè áèð èèøèãã áèèèèðíк÷è áçғíí÷, «Íãí îð íèíãèí» ããã қçýñèçèè, áó áèòқáíèíãèç áèð «ããí»ãèð.

“Èçðèèèãèèèè, ðқíðèèããè çèèãã ó÷ íàúíí áçғííè èããè ó çéíè áèèèèðãã÷è «ããí»ãã ҳàí ó÷ ñçç áíð: -«Íãí îð íèíãèí». Äãíãè, ñçç íàúíí áèèèèðããí òíããøèãã òçããñèèèð”.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Ôèððàò À. íçããè èèèè ùèèãèèèèèè òííðèñèèàà áèð òãèðèèãã. Ñãðð. Èèòíá I. -Ñàíàðúãíã-Øíøèãíò: Ûçãããíãèð. 1930. -Á: 9-10 (èíðèí, çóáèèãã).

Āāī kēñīēāðē ñççāāī ēáíðàò áçēēá, ñççāā āāī iàçíóíēíēíā iáúēóí áēð kēñīē áēñ yóāāē. Øóíē áéðèø çaðóðēē, āāī āīēðāñēāā ēēðāóíāā kāāāð íóñðàkēē áçēāāī ñçç íóðkāā (āāīāā) çāð āīēī çāī íóñðàkēē áēðēēē ñēðàðèēāāē iāākāēíē íkēāøē øāðò yíāñ.

Ā.Ī.Ñīēíóāāíēíā êçðñàðèē÷ā, çāð káíāāē òēēāā āāī ñēñòāī-ñððóēòóð kàðàø íóçòāē iāçāðāāī ñēñòāíāāēð.<sup>1</sup>

Áóíēíā ñāāāāē øóíāāēē, çāð káíāāē āāīāā òāāēēē ðāāēøāā íðāāēēāðèēāēēē iāāæóā áçēāāē, óíāā yñā iāēē, çāííí, øāðñ-ñíí èðíāā yóóā÷ē êçðñàðèē÷ēāð øāēēēāíāāē. Āíà øó êçðñàðèē÷ (øāēē)ēāðíē ççēāā æāíēāāāí íðāāēēāðèēāēēē çāī ñēñòāíā ñāíāēāāē āā iáúēóí yēāíāíðēāð ēēçēíāēñēāāí ðàøēēē òíāāē.

Предикативлик – гапни шакллантириш воситаси сифатида. Гап бошқа синтактик бирликлардан предикативлик белгиси орқали фаркланади. Гапни коммуникатив бирлик сифатида шакллантирувчи восита предикативликдир. Масалан: *Ўрик гуллади* ва *ўрикнинг гуллаши* қурилмаларининг ахборот ҳажми бир хил. Улар фақат шу объектив мазмунни қандай ифодалаши жиҳатдан фарқ қилади. биринчисида предикативлик бор, иккинчисида йўқ.

Предикативлик гапнинг грамматик маъноси. У гапнинг шакллар системасидаги қисмларга ажралмайдиган грамматик маънодир. (Н.Ю.Шведова).

Предикатив шахс (сон), замон, майл, тасдиқ-инкор маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи шакллар йиғиндисидан ташкил топади. Демак, шундай грамматик маънога ва уни ифодаловчи шакллар системасига эга бўлган ҳар қандай энг кичик синтактик бирлик гап ҳисобланади.

Предикативликнинг шаклланиши хилма-хил:

1) ҳар бир предикатив маъно компоненти (тасдиқ-инкорлик, шахс, замон, модаллик) алоҳида-алоҳида шакллар орқали ифодаланади. Масалан: *ёз+ма+са (й) +ди+нг+из* қурилмасига бешта предикатив маъно компоненти бешта грамматик шакл орқали ифодаланган – *ма (инкорлик), -са (модаллик), -ди (замон), -нг (шахс), -из (сон)*.

2) бир формант ёрдамида синтезлашган ҳолда ифодаланиши мумкин. Масалан: *ёз+ай (тасдиқ, аниқлик майли, келаси замон, I шахс), талабаман (тасдиқ, аниқлик майли, ҳозирги замон, I шахс)* ва б.

3) нол шаклга эга бўлиб, у парадигма ичида бошқа парадигма аъзоларининг шаклига қиёсан белгиланади. Масалан: *ёз+ай, -ёз, ёз+син*. Парадигманинг иккинчи аъзоси *ёз-нинг* иккинчи шахс, буйруқ майли (модаллик), келаси замон, тасдиқ грамматик маъноларининг нол шакл орқали ифодаланганлиги *ёз+ай* ва *ёз+син* бирикмаларига қиёсан белгиланади;

4) нол шаклга эга бўлиб, у нутқ вазияти орқали белгиланади. Масалан: *Баҳор*. Бу сўз ўзининг шакл парадигмасида бош шакл сифатида номинатив бирлик, гап эмас. Парадигмадан ташқарида предметнинг

<sup>1</sup> Солнцев В.М. Грамматическая структура актуальное членения предложения (вместо предисловия). - Сб; "Восточное языкознание. Грамматическое и актуальное членение предложения". -М., -1984. -С. 7.

умумлашган номини аташ йўли билан шахс, сон, замон, тасдиқ (мавжудлик) маъноларининг ифодаланиши уни гапга айлантиради.

Хуллас, предикативлик гапнинг асосий грамматик категорияси бўлиб, у тасдиқ, инкор, модаллик (майл), замон, шахс, сон категориялари синтездан иборат.

Ҳозирги синтактик назарияларда гапнинг бошқа тил бирликларидан асосий фарқи, яъни гапни гап қилиб турган асосий белги предикативлик эканлиги тан олинса ҳам, лекин предикативлик ҳодисасига ёндашув бир хил эмас. Бу ҳодисанинг моҳиятига, унинг тузилишига нисбатан икки хил қараш мавжуд. Биринчи нуқтаи назардан, гапнинг бош бўлаклари – эга ва кесим ўртасидаги муносабат предикативлик (предикатив муносабат) ҳисобланади. Предикативликка бундай қараш тилшунослик таъсирида вужудга келди. Бу тилшунослик тарихида мантиқий оқим, дейилади. Мантиқий оқимнинг қарашларига кўра, ҳар бир гап маълум бир ҳукмни ифодалайди. Предикация фақат ҳукм асосинигина эмас, балки гап асосини ҳам ташкил қилади.

Анъанавий мантиқ ҳукмнинг атрибутив характерида келиб чиқади. Бунга кўра, ҳукм тузилиши доимо субъект (S) ва предикатдан (P) ташкил топади. Предикат субъектнинг белгисини билдиради. Шунга мувофиқ, ҳукм элементлари – субъект (предикат ҳақидаги тушунча) ва предикат (белги ҳақидаги тушунча)га аналогия йўли билан грамматик эга ва кесим гапнинг асоси деб қаралди. Эга ва кесимдан бири иштирок этмаган гаплар гап доирасига киритилмади.

Предикативликка мантиқий нуқтаи назардан ёндошишга машҳур рус тилшуноси В.В.Виноградов биринчи марта чек қўйди. У предикативликни фақат гап бўлаклари ўртасидаги предикатив алоқа билан боғлиқ эмаслигини, бу ҳодиса айрим бўлақларга бўлинмай, бутун бир гапга хос эканлигини кўрсатади. *Жим! Иссиқ.* типидagi синтактик қурилмаларда ҳам предикативлик мавжудлигини, бундай гапларда у модаллик, замон ва шахс синтактик категориялари орқали ифодаланишни кўрсатади. Н.Ю.Шведова предикативлик ҳар бир гапда мавжуд бўлишини ва у гапнинг грамматик маъноси эканлигини таъкидлайди.

Шундай қилиб, предикативликка мантиқий нуқтаи назардан ёндашишдан грамматик нуқтаи назардан ёндашишга ўтилди, яъни предикативликка иккинчи нуқтаи назар вужудга келди. Буни қуйидаги мисолда кўрсатиш мумкин: *Куёш чиқди* гапида биринчи (анъанавий) қараш нуқтаи назаридан предикативлик сўз шаклининг (куёш ва чиқди) ўзаро муносабатидан иборат. Иккинчи нуқтаи назарга кўра эса у икки сўз шаклининг ўзаро муносабатидан эмас, балки юқоридаги гап таркибида иштирок этган грамматик категориялар: аниқлик майли, ўтган замон, III шахс грамматик шакллари орқали ифодаланган.

## 11.2. Гап бўлаклари иерархияси



Гап бўлаклари концепцияси ҳеч қачон бир хил бўлган эмас. Бу масалага турлича қарашлар турли давларда эмас, балки бир даврнинг ўзида ҳам мавжуд бўлган.

Атрибутив логика таъсиридаги тилшунослар эга ва кесимни бош бўлақлар (гапнинг икки чўққили назарияси), қолган бўлақларни иккинчи даражали бўлақлар деб ҳисоблайдилар. Бунда қуйидаги асосга таянадилар. Биринчидан, бу концепцияга кўра, ҳар бир гапдан маълум ҳукм англашилади. Ҳукм доимо икки элементнинг (субъект ва предикатнинг) муносабатидан иборат. Демак, ҳар қандай гапнинг структур асоси, конститутив бирликлари субъектга мос келадиган эга, предикатга мос келадиган кесимлардир. Қолган гап бўлаклари шу икки конститутив бирликдан бирига боғланиб, информация ҳажмини кенгайтиради. Эга ва кесим муносабатида эса эга кесимга нисбатан ҳокимдир.

Иккинчидан, предикативлик, бу концепцияга кўра, предикатнинг субъект билан муносабати, грамматик планда эса кесимнинг эга билан муносабатидир. Гапнинг асосий белгиси предикативлик экан, предикатив асос бўлган эга ва кесим гапнинг конститутив бирликлари (бош бўлақлар) бўлади.

Аристотель логикаси асосида майдонга келган анъанавий тилшуносликда ҳар қандай гап таркибида эга-кесим муносабати ётади, эга-кесим ифодалаган белгининг ташувчиси, кесим эса эганинг белгисини билдирувчи бўлақ деб ҳисобланади. Бу йўналиш тарафдорлари эга ва кесимдан бошқа бўлақларни иккинчи даражали бўлақлар сифатида белгилайдилар ва бош бўлақлардан бирига боғланиб, гапдан ифодаланган мазмунни кейгайтириб келишларини таъкидлайдилар. Ушбу ёндашув иккинчи даражали бўлақларнинг гапдаги мавқеи бир хил эмаслигини, шу билан бирга, ҳар қайси бўлақ ўз ичида майда бўлақлардан ташкил топган нисбий бутунлик бўлиши мумкинлигини тушунтириб бера олмайди.

XIX асрнинг ярмидан бошлаб вужудга келган муносабат логикасига кўра, ҳукм асосида фақат предикат туради. Муносабат логикаси таъсирида тилшуносликда гапларнинг бир чўққили назарияси вужудга келди. Бунга кўра, гапнинг конститутив элементи предикат, қолганлари шу предикат валентликларини реаллаштирувчи, грамматик жиҳатдан унга тобе бўлган бўлақлар – аргументлар ёки актантилар ҳисобланади. Эга ҳам предикат актанти сифатида даража жиҳатдан тўлдирувчилар қаторида туради.

Гапни бўлақларга ажратишда қайси асосга таяниш жуда муҳим ўрин тутди. Шу кунга қадар тилшуносликда гап бўлақларини белгилашда бош мезон синтактик бирликларнинг тобе алоқаси саналади. Тобе алоқага киришмаган синтактик бирликлар гап бўлаклари рубрикасидан четда қолади, бу эса бутунни бўлақларга ажратиш тамойилига зиддир.

Гап бўлақларининг гапдаги мавқеига кўра даражаланишида ҳам тилшуносликда бир хил фикр мавжуд эмас.

Муносабат логикасига асосланган тилшуносликда ҳар қандай гапнинг мазмуний ва грамматик асоси кесим ҳисобланади. Ана шу

иккинчи назария бўйича гап таркибидаги ҳар қандай бўлак ўз ичида майда бўлақлардан ташкил топиши мумкин бўлган бутунлик бўлиши мумкин. Гап бўлақлари муайян синтактик позицияда бўлиб, таянч нуқта ҳисобланувчи кесимга (предикатга) боғланади. Улар кесимнинг «бўш ўринлари»ни тўлдириб, унга нисбатан маълум вазият (позиция) да келади.

Кесимнинг «бўш ўрин»ларини тўлдириб, маълум синтактик вазиятда келувчи эга, ҳол, тўлдирувчи позициясидаги синтактик бирликлар моддий жиҳатдан бир морфологик шакл ёки бир неча морфологик шакллардан ташкил топади.

И.Б.Долинанинг фикрича, бундай синтактик бирликлар, бир томондан, ўз ичида синтактик бўлиниш хусусиятига эга, иккинчи томондан, бир бутун ҳолда гап таркибида бир гап бўлаги каби иштирок этади. Бу эса юқоридаги синтактик бирликларнинг ички синтактик муносабатлари бутун гапга нисбатан белгиланиб, уларнинг функциялашуви фақат шу синтактик бирликнинг ўзи учун хос эканлигини кўрсатади.

Гап таркибида иштирок этган сўз шакллари ўзаро муносабатда бўлади. Ана шу муносабат синтактик таҳлилга позиция тушунчасини олиб кириш имконини беради. Позицияни бундай тушуниш муайян нутқ занжирида бир аъзонинг позицияси бошқасига нисбатан белгиланмаслигини, позицияга кўра мустақиллигини тақозо этади. Ана шу аъзо гап тузилишининг маркази, муносабатлар занжирини келтириб чиқаришнинг таянч нуқтаси ҳисобланади.

Тилшунослик тарихида бир чўққили назариянинг юзага келиши билан ана шундай марказ ролини кесим ўйнаши ҳақидаги фикр кенг тарқалди.

### 11. 3. Ḃāīāā øāēē āā àçíóí

Ìáúéóíèè, ҳаḁ қаíāāē āāī øāēē āā àçíóí áèḁēēāēāí éáíḁàò áçēāāí áèḁ áóóóíēēāèḁ. Ḃāīéíā áó ēēē òíííē áóóóíēē òàḁēēāēā ççàḁí àēíқаāā áçēēā, óēàḁ áóóóíēēé ýēāíáíòēàḁè ñèḁàòēāā ççēàḁèíéíā àēíхēāā ḁóñóñèýòēàḁèāā ýāā. Ҳаḁ ēēēñè ҳàì áóóóíēēē ñèḁàòēāā àēíхēāā ýēāíáíòēàḁāāí òóçēēāāí āā āāīāā óēàḁ ççàḁí íóíñāāàḁāā ēèḁèøāāè. Ḃāīéíā ñèíòāèḁèē ñḁḁóéòḁḁāñè óíāā èòíāāēāíāāí íáúāèòēā àçíóííē èòíāāēā,òāāí íāāēé āññèḁāēàḁ, ýúíè ñèíòāèḁèē øāēēēàḁāāí éáíḁàòāèḁ. Ñèíòāèḁèē ñḁḁóéòḁḁà ҳàì áóóóíēēē ñèḁàòēāā ççàḁí íóíñāāàḁāā áçēāāí áèḁ íá÷à ýēāíáíòēàḁāāí òàøēēē òñāāè. Áó óíñóḁēàḁ (ýēāíáíòēàḁ) áíúáíāāèè òèèøóíñèèēāā āāí áçēāēēàḁè àòàìāñè áèēāí íñíēāíāāè. Áèḁík ñèíòāèḁèē ñḁḁóéòḁḁà (òóçēēèø) òàḁēēāēāāāè áàḁ÷à ñèíòāèḁèē øāēēēàḁ āāí áçēāēēàḁè òàḁēēāēāā èèḁèḁèèíāēāè. Áíúáíāāèè òèèøóíñèèēāā ñèíòāèḁèē øāēēíéíā óíāā àēíқаāā èèḁèøèøè óíéíā āāí áçēāāè хēñíāēāíèøéíéíā áíø íàçííē ñāíāēāāè.<sup>2</sup>

Ḃāī áçēāēēàḁèíè øāēēēè ñèíòāāíàḁèē íóíñāāàḁāāāè āāçèýòēāā қаḁāā áāēēēēāø áóóóííē áçēāēēàḁāā áçēèø āññèāā çēā ēāēāāè, ÷óíèè āāí òàḁēēāēāā

<sup>2</sup> Ìàçíòāíā Í., Íóḁíñā Ḃ. íçāāè òèèèíéíā íàçàḁèè āḁāíàḁèēāñè (ñèíòāèñèñ). Óíøēāíò: ñкèḁóā÷è, 1995. 59-áàḁ.

έεδάαί οίάαθ άά έεδέθ ιοίίηάαάοεάδθ έδκαεε έοίάαεαίάαί άεδέεεεάδ, ηείοάεοέε ηοδóεοδóδα άεδέεεε ηεοάοεάά καδάειαέε.

Άίυαίάάεε οεεοοίηεεεάά ηείοάεοέε άοοοίεεε άεεάαί άάίίείā όακαò θάεεεε όοεεεεεε εδάαίεεεά, ιάοίοίεε άηίάεοέε ύúοεάίδóαί ÷άοάά κίεάε.<sup>1</sup>

Άάί ηάιαίοεεάηείε οάακεκ ύοεθ ΟΟ άηδίείā 60-εεεεάδεεάί άίθεαίάε.<sup>2</sup>

Άάίίείā ηάιαίοεε όοεεεεεε ό÷ όεάάάί εάίδóδ άεεάάε:

- ιδίίεεοεά;
- ίίάε;
- έίηιόίεεάοεά.

Όεε άεδέεεε ηεοάοεεάάε άάί ηάιαίοεεάηε, άηίηάί, ιδίίεεοεά άά ίάúάεοεά ίίάεεεεάάί εάίδóδ άεεά, ίοοκ άεδέεεε ηεοάοεεάάε άάίάά ύηά άό εεεεηεάάί οάοκαδθ έίηιόίεεάοεεεε άά ηόάúάεοεά ίίάεεεεε κεθεεάε.

Í.Ρ.Θάάάίάά άάίίείā ιάοίοίεε όοεεεεεε ηεοάοεεάά οείεεεάθοεδεεάάί ιάúί ύεάίάίοεάδείείā ιάαχóίεάθάάί χίεάά οεε ηεηοάίάηεάά άεη ύοάάί ιάοίοίεε όοοοίάάε. Ο άάί ιάοίοίεε ύεηδóεεείάεηθóεε ηεεεάδηεε, ηίθ οεε ιάοάδεεεάδεεά όάύίάάί χίεάά εδάαίεεάά χάδάεάο κεεάάε.

Í.Ε.Íηεάευνεάý άίθκα έείαεεθ οάδóάίδεάδεάάί άεδθ άεεά, ό άάίίείā ίίείάοεά ίείείοίε ύεάίάίοεάδείείā εάηεεε ιάúίεαδεεά άηίηεάίάε. Άοίάά άάίίείā ιάοίοίεε όοεεεεεε όοεεεεθ ηθάίάεάδθ ÷άάδóηεεάάί οάοκαδεεάά άεθάοεεάάε.<sup>3</sup>

Ά.Í.Íάάó÷άάάίείā θεεδθ÷ά, άάί ιάúίηε εάεηάίά ιάúίεαδεεάάί άά ηείοάεοέε κóδεεíáεάδίείā ιάúίεαδεεάάί οάθεεε όίηάε.

Ε.Α.Íάεείā ιóάεýί εάεηεε-ηάιαίοεε εάοάάίδεý άίεδóηεεάάε ηάιαηείίάεε άά ίίηηείίάεε ,ίάάοόάίε χεηίάάά ίεάάε άά ηάιαηείίάεε ,ίάάοόάίείā άαίεýοε άóάε÷εεεάείε έεθθάοάε.<sup>1</sup>

Νάιαηείίάεε άηίάεο άάίίόάοεά ,εε ίίείάοεά άηίάεο άάά ηδεοεεάε. Άό άηίάεοίε έοίάαεάθ ό÷οί όεεοοίηεεεεά ιάίοεκ άά οάεηάοεε οάακεκίοεάδ οάúηεδεάά έεδεά εάεάάί ιδίίεεοεý άοάίάηεάάί όίεάάεαίεεάε.

Íδίίεεοεý άοάίάηε ηεοάοεεάά άάίίείā ηόάúάεοεά ιάοίοίε άά άάίίείā θάεεεε όοεεεεεε άεεάί άίεεεκ δάάεθάά ηεάάά εάεάεεάάί άίθκα ιάúίεαδεεάάί οάδκεάίόά÷ε ίάúάεοεά ιάοίόί όοοοίεεάε.<sup>4</sup>

Íδίίεεοεý όοοοί÷άηε ιάίοεκεε άά ηάιαίοεε όοοοί÷ά άεεά, άάηθεάά όεεοοίηεεάδ όίε χόείίείā έοίάαεαίεθ θάεεε ηεοάοεεάά καάόε κεεάάίεάδ. Íδίίεεοεý ηάιαίοεε όοοοί÷ά οάδεεάά έίηί ίίεεάά άεη ύοάάί άίδεεκαάάε ίδóάίáο άά χίάεηάεάδ εδóάηεεάάε ιοίίηάάάδ, άίδεεκίείā ιóάεýί άαεýοεεάεδ. Íδóάεεάδ ύηά ιδίίεεοεý άεεάί όεάεε άεδέεεεά άεεά, όίε ηεάάά ÷εκαδóά÷ε άίηεοάάεδ. Οό æεχάοάάί, χάδ καίάάε ιδίίεεοεý ιóάεýί ηείοάεοέε άεδέεεεάδ ιδκαεε έοίάαεαίάάε άά χάδ καίάάε άάίίείā άηίηείε ιδίίεεοεý οάθεεε κεεάάε.

Άάίίείā ιδίίεεοεά όοεεεεεείε ίδóάεεάδ άά όίείā άδóάίάίοεάδθ θάεεεάίοεδάάε. Íδóάεεάδ άά όίείā άδóάίάίοεάδθ ιοίίηάάάδ ηείοάεοέε ίίάεεάδίε

<sup>1</sup> Íóδίίηā Á. άά άίθκ. ,εάάε όεεείείā ιάοίοίεε ηείοάεηεηε. -Όίθεάίθ: Όάί, -1992, 26-άάδ.

<sup>2</sup> Íóδίίηā Á. άά άίθκ. ,εάάε όεεείείā ιάοίοίεε ηείοάεηεηε. Όίθεάίθ: Όάί, 26-άάδ.

<sup>3</sup> Íóδίίηā Á. άά άίθκ. ,εάάε όεεείείā ιάοίοίεε ηείοάεηεηε. -Όίθεάίθ: Όάί, -1992, 27-άάδ.

<sup>1</sup> Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: Высшая школа. -1982, стр. 190.

<sup>4</sup> Гак Г.К. К проблеме синтаксической семантики // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. -М., 1969. -Б. 77-85.



óòòèèääè. Ääiäè, ääi áçèàèèàðèíèíä øàèèè äà iàçíóíè çðòàñèääèè íóíñäååð àñèèää ñèíòàèèèè øàèè äà ñèíòàèèèè iàúí çðòàñèääèè íóíñäååðàèð.<sup>1</sup>

Ääi áçèàèèàðèíèíä øàèèèè äà iàçíóíèèè òíííè ççàðí óçàèè äíçèäíäèè, àèðè èèèèí÷èèèèè äíèèí òàííííí ýðàèè.

## ÒÈÈØÓÍÑÈÈÈ ÌÀÒÌÄÈÀÐÈ

### 1. Билиш усуллари ва тилшунослик методлари

Ҳар қандай фан асосида кишиларнинг оламини бевосита кузатиши ётади. Инсон ўзини қуршаб турган олам узвларини сезги органлари ёрдамида ҳис қилади, бошқаларига солиштиради, фарқли ва ўхшаш белгиларини аниқлайди, сўнгра муайян хулосага келади. Демак, ҳар бир фан инсонларнинг оламини кузатиши, билиши жараёнида, унинг натижасида пайдо бўлади.

Фаннинг асоси бўлган билиш узоқ вақтлардан буён мутафаккирларни қизиқтириб келади. Жумладан, бизнинг бобокалонларимиз ҳам бу соҳада ўзларининг қимматли фикрларини баён қилганлар.

Дунё алломалари ичида иккинчи муаллим номи билан машҳур бўлган Форобий билишнинг икки даражасини ажратади. Хусусан, у «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида» («Ихсо ал-улум») асарида илмнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида фикр юритиб, қуйидагиларни баён қилади: Оламда субстанция (жавҳар) ва акциденция (ораз) ҳамда субстанция ва акциденцияни яратувчи Марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир.

Форобийнинг тилга олган жавҳар ва ораз ҳақидаги бу фикри билиш назариясида буюк инқилоб эди. Чунки бизни қуршаб турган олам ва унинг унсурлари жавҳар ва оразларнинг ўзаро диалектик муносабатидан ташкил топгандир.

Форобий тилга олган жавҳар ва ораз тушунчалари остида нима ётади? Ҳар қандай нарса дастлаб бизнинг сезги органларимизга таъсир қилади. Ана шу сезги органларимиз ёрдамида ҳис қилиш мумкин бўлган белгилар ораз саналади. Ораз Аристотель фалсафасидаги акциденцияни билдиради.

Форобийнинг тушунтиришича, оразни беш сезги органлари ёрдамида ҳис этамиз.

Хусусан, ранг кўриш сезги органи орқали; овоз эшитиш органи орқали; маза-таъм – маза сезги органи орқали; предметларнинг ҳолати: совуқ-иссиқлиги, қаттиқ-юмшоқлиги, тана сезгиси орқали, ҳид ҳидлаш органи орқали ҳис этилади.

Бу сезги органлари инсондан ташқари ҳайвонларда ҳам мавжуддир. Демак, юқоридаги сезги органлари барча жонзотларга хос. Улар орқали

<sup>1</sup> Iaxioiaia Í., Íodiiia Ä. jçääè èèèèííä iáçàðèè äðäñäðèèèñè (ñèíòàèñèñ). Óíøèáíò: jкèðòá÷è, 1995. 59-ääð.

ҳар қандай жонзот ўзини қуршаб турган оламни амалий билади, унга мослашади.

Ҳар қандай фан амалий билиш устига қўйилган назарий билимга асосланади. Билиш эса фалсафа фанининг асоси саналади. Назарий фалсафа асосчиси И.Кант унинг ўрганиш предмети нарсалар (табиат ва жамият) эмас, балки инсоннинг билиш фаолиятини илмий текширишдан, инсон ақлий фаолиятини аниқлашдан иборат эканлигини таъкидлаган эди.

Фалсафа инсоннинг ўз моҳиятини англаши, борлиқнинг турли соҳаларига оид бўлган ҳодиса ва воқеалар ҳақида, уларнинг туб моҳиятини ифодаладиган умумий хулосалар чиқариши демакдир. Фалсафий тафаккур оламидаги нарса ва ҳодисаларни фикрда умумлаштириб, ўзаро боғлиқликда ва ривожланишда ўрганиш, уларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишдир. Фалсафа марказида борлиқ ва уни билиш муаммоси ётади.

И.Кантнинг таъкидлашича, бизнинг онгимиздан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда «нарсалар олами» мавжуд. Бундай нарсаларни у «нарса ўзида» деб номлайди. Билиш ана шу «нарса ўзида»нинг сезги органларимизга таъсири натижасида ҳосил бўлади. Унинг фикрича, сезги органларимизга таъсир қиладиган «нарса ўзида»нинг сир-асрорларини билиш мумкин эмас.

Гегелнинг фикрича, дастлаб олам ва тафаккур айнияти бўлган ва бу айният дунёнинг субстанционал (зотий) асосини ташкил этган. Тафаккур фақат субъектив инсон фаолиятигина эмас, балки объектив моҳият, барча мавжудотнинг бирламчи манбаи бўлган. Тафаккур модда, табиат ҳолида ўзини «бегоналаштиради». «Абсолют ғоя»нинг олий тараққиёт босқичи «абсолют рух», яъни инсоният, инсоният тарихи саналади.

Гегель тарихий жараённинг диалектик характерини тадқиқ қилар экан, тил тараққиётига алоҳида аҳамият беради. У тилни назарий ақлнинг яратувчиси ҳисоблайди, чунки тил унинг ташқи ифодаси саналади.

Инсоннинг сезги органлари ёрдамида ҳосил бўлган билими ҳиссий ёки амалий билиш саналади. Булардан ташқари, инсон хаёл суриш, нутқ ёрдамида ҳам билимга эга бўлиши мумкин. Билишнинг бу йўли қувваи нотика ва қувваи мутаҳаййила дейилади. Нотика қуввати бошқа барча қувватларнинг (сезгиларнинг) етакчисидир.

Ҳиссий билим билиш жараёнининг марказий нуқтаси саналса ҳам, лекин у кўпинча алдаб қўйиши мумкин. Масалан, Қуёш ер атрофида айланаётгандай кўринади, аслида эса аксинча.

Шунинг учун бизнинг аждодларимиз ҳиссий билиш билан идрокий билишни ажратганлар. Идрокий билиш ҳиссий билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш, ҳиссий билимларнинг ҳосил бўлишига асос бўлган оразлар (акциденциялар) замирида яширинган моҳиятни – жавҳарни аниқлаш орқали ҳосил қилинади. Масалан, танада иситманинг кўтарилишини аниқлаш ҳиссий билим саналади. Лекин ҳар қандай ҳарорат ўз-ўзидан кўтарилмайди. Унинг маълум ички сабаблари бор. Ана шу сабабни аниқлаш иситмага ўхшаш, у билан боғлиқ бўлган бир қанча

ҳиссий билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш орқали амалга оширилади ва иситма ниманинг аломати эканлиги аниқланади.

Солиштириш, қиёслаш, мантиқий умумлаштириш орқали ҳосил қилинган билим идрокий, назарий билим саналади. Бу билим орқали оразлар замиридаги жавҳар белгиланади. Ҳар қандай фан ана шу белгиларни келтириб чиқаради.

Бундан кўринадики, ҳиссий (фаҳмий) билим тажриба, амалиёт бевосита кузатиш босқичи саналиб, ҳақиқий назарий (идрокий) билим амалий билимларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш, умумлаштириш орқали ҳосил қилинади ва бу билимга эга бўлиш ҳар қандай фаннинг бош мақсадидир. Билишнинг бу икки босқичи ҳозирги даврдан барча фан вакиллари томонидан эътироф қилинади.

Ҳар бир фан кишиларининг амалий эҳтиёжи туфайли вужудга келади. Буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам «Геодезия» асарининг кириш қисмида ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан вужудга келишини таъкидлаб ўтади.

Фанларнинг келиб чиқиши ҳақида илк маълумот Абу Наср Форобий томонидан берилади. Унинг фикрича, ҳар бир фан жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)ларни ўрганиш асосида келиб чиқади. Хусусан, сонлар тўғрисидаги илмнинг пайдо бўлиши ҳақида куйидагиларни ёзади: «...бирликлардан вужудга келувчи саноксиз ва жуда кўп миқдорни ташкил қилувчи сон субстанциянинг турли бирликларидан иборатлиги натижасидан келиб чиққандир. Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз бўлақларга ажралиб кета олишлиги сабабли, сон ҳам ўз табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм – бу субстанция бўлақларини бир-бирига кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисига кўшиш, бирини иккинчисидан айириш, агарда бу бўлақларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. Соннинг қандай келиб чиққанлиги, унинг вужудга келиши ва кўпайиши, уни мустақил мавжудлик даражасига олиб келган, имкониятдан воқеликка ҳамда йўқликдан борликка айлантирган сабаб нимадан иборат эканлиги юқорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибди. Бу илмни юнон донишмандлари арифметика деб айтадилар».

Субстанциянинг кўп бўлақларга ажрала бошлаши ва улардан ҳар бирининг маълум фигураларга (учбурчак, тўртбурчак ва х.к.) эга бўлиши ва фигураларни ўрганадиган илмга эҳтиёж туғдирди. Ана шу эҳтиёж туфайли геометрия фани вужудга келди. Субстанциянинг ҳаракатчанлиги таъкидланиши билан бирга, осмон ҳаракатини ўрганувчи илм вужудга келганлигини айтади. Бу илм олдинги икки илм: арифметика ва геометрияга асосланиши, бу илмларсиз мавжуд бўлмаслиги таъкидланади ва бу илмнинг номи астрономия эканлигини ёзади.

Субстанция ҳаракатдан ташқари, овозга ҳам эга бўлиши ва бу белгини ўрганувчи мусиқа фани вужудга келганлигини айтади.

Субстанция қизариш-оқариш, узайиш-торайиш, кўпайиш-камайиш, туғилиш-ўлиш, касалланиш-соғайиш каби белгиларга ҳам эга бўлади.

Субстанциянинг бундай ўзгаришларини ўрганишга эҳтиёж туфайли табиат тўғрисидаги фан пайдо бўлганлигини баён қилади.

Булардан сўнг илоҳиёт илмининг, ундан кейин тил ҳақидаги илм ва грамматиканинг қандай амалий эҳтиёж билан вужудга келганини асосли далиллар билан кўрсатиб беради. Илоҳиёт илми ҳақида фикр юритар экан, «бу илмнинг табиатдан юқори турган илм – метафизика илми» эканлиги ва у барча илмларнинг якуни ва охири эканлиги ва ундан сўнг бирор нарсани текширишга зарурат қолмаслиги айтилади.

Кўринадики, барча фанлар объектив борлиқдаги жавҳар ва унинг оразларини ўрганиш асосида вужудга келганлиги таъкидланади ва тил ҳақидаги илм билан грамматика фанлар ичида алоҳида ўрин тутиши кўрсатилади.

Бу фикрлар бундан минг йиллар олдин баён қилинган бўлса ҳам, лекун ханузгача ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Ҳар қандай фан амалий билиш устига қўйилган назарий билимга асосланади. Билиш эса фалсафа фанининг асоси саналади. Назарий фалсафа асосчиси И.Кант унинг ўрганиш предмети нарсалар (табиат ва жамият) эмас, балки инсоннинг билиш фаолиятини илмий текширишдан, инсон ақлий фаолиятини аниқлашдан иборат эканлигини таъкидлаган эди.

Фалсафа инсоннинг ўз моҳиятини англаши, борлиқнинг турли соҳаларига оид бўлган ҳодиса ва воқеалар ҳақида, уларнинг туб моҳиятини ифодаладиган умумий хулосалар чиқариши демакдир. Фалсафий тафаккур оламидаги нарса ва ҳодисаларни фикрда умумлаштириб, ўзаро боғлиқликда ва ривожланишда ўрганиш, уларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишдир. Фалсафа марказида борлиқ ва уни билиш муаммоси ётади.

И.Кантнинг таъкидлашича, бизнинг онгимиздан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда «нарсалар олами» мавжуд. Бундай нарсаларни у «нарса ўзида» деб номлайди. Билиш ана шу «нарса ўзида»нинг сезги органларимизга таъсири натижасида ҳосил бўлади. Унинг фикрича, сезги органларимизга таъсир қиладиган «нарса ўзида»нинг сир-асрорларини билиш мумкин эмас.

Гегелнинг фикрича, дастлаб олам ва тафаккур айнияти бўлган ва бу айният дунёнинг субстанционал (зотий) асосини ташкил этган. Тафаккур фақат субъектив инсон фаолиятигина эмас, балки объектив моҳият, барча мавжудотнинг бирламчи манбаи бўлган. Тафаккур модда, табиат ҳолида ўзини «бегоналаштиради». «Абсолют ғоя»нинг олий тараққиёт босқичи «абсолют рух», яъни инсоният, инсоният тарихи саналади.

Гегель тарихий жараённинг диалектик характерини тадқиқ қилар экан, тил тараққиётига алоҳида аҳамият беради. У тилни назарий ақлнинг яратувчиси ҳисоблайди, чунки тил унинг ташқи ифодаси саналади.



## 2. Тилни ўрганиш методологияси ва методлари

Объектни билиш жараёнида тадқиқотчи унга муайян методология ва текшириш методи асосида ёндашади. Ўрганилаётган объектни қай даражада объектив изоҳлаш тадқиқотчининг қандай методология ва тадқиқот методига таянишига боғлиқ. Шунинг учун ҳар қандай фанда методология ва метод таянч нуқта бўлиб хизмат қилади.

**Метод** юнонча *methodos* сўздан олинган бўлиб, тадқиқот усули демакдир. **Методология** эса юнонча *methodos* “тадқиқот усули” ва *logos* “таълимот” сўзларидан олинган бўлиб, фаннинг тадқиқот усуллари ҳақида таълимотдир.

Методология умуман илмий метод ҳақидаги таълимот ҳамда хусусий фанлар методлари ҳақидаги таълимот, яъни билиш фаолияти йўллари ҳақидаги таълимот сифатида ҳар қандай фан назарияси ва амалиётида катта аҳамиятга эга.<sup>57</sup>

Кўринадики, методология ва метод тушунчалари ўзаро узвий боғлиқдир. Хусусий фан методлари билан умумий илмий метод бир-бири билан муносабатдадир.

Билиш усуллари умумий ва хусусий бўлади. Шунинг учун у фалсафий метод, яъни умуман билиш усули ҳақидаги метод ва умумилмий методларга бўлинади. Биринчи ҳолатда методология у ёки бу фалсафий системага хос билиш методи тамойилларига мувофиқлиги сифатида тушунилса, иккинчи ҳолатда эса методология у ёки бу фан тармоғига хос тадқиқот методлари ҳақидаги таълимот сифатида тушунилади.

Фан методологияси билишнинг фалсафий методининг муайян фан доирасида ўрганилаётган объект хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда конкрет қўлланилишидир.

Фалсафий метод, яъни билиш методи табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот саналади.

Умумметодологик тамойиллар турли фанлар берган маълумотларни умулаштириш асосида вужудга келади.

Ҳар қандай фан махсус тадқиқот методларини ишлаб чиқади. Бу илмий тадқиқот методлари фалсафий ва мантиқий методлар билан умумилмий методлар орқали мувофиқлашади.

Хусусан, тилшуносликда қўлланиладиган методлар математика ёки физикада қўлланиладиган методлардан фарқ қилади. Физикада асбоблар ёрдамидаги эксперимент методи устиворлик қилса, тилшунос матн таҳлили ва уни умумлаштириш усулидан кўпроқ фойдаланади.

Тилшуносликда тавсифий, қиёсий-тарихий, структур сингари методлар қўлланилади ва улардан қайси бирининг устувор методга айланишига кўра тилшунослик тарихи ҳам турли босқичларга бўлинади.

<sup>57</sup> Шермухаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Тошкент, 2005, 211-бет.

Метод атамаси билан методика атамаси кўп ҳолларда синоним сифатида ишлатилади. Лекин метод ва методика бир-биридан фарқ қилади. Метод билиш усули бўлса, методика билиш усулида қўлланиладиган йўл-йўриқдир.

### **3. Тавсифий метод**

Тавсифий метод тилшуносликда энг қадимий ва энг кенг тарқалган метод ҳисобланади. Айниқса бу метод тил ўқитиш тажрибаси учун катта аҳамиятга эга.

Тавсифий методнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, у объектни бевосита сезги аъзолари берган маълумотга асосланиб ўрганади. Хусусан, тилшуносликда ўрганиш объекти матн ҳисобланади. Матндан гаплар, гаплардан сўзлар, сўзлардан морфемалар, морфемалардан товушлар ажратилади ва улар муайян гуруҳларга бирлаштирилган ҳолда тавсифланади.

Тавсифий метод маълумотлари бошқа барча методлар учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Хусусан, структур метод тавсифий метод хулосаларига таянган ҳолда иш кўради. Ёки қиёсий-тарихий метод учун ҳам қиёсланаётган объект ҳақидаги изоҳни тавсифий метод беради. Демак, у ҳам тавсифий метод хулосалари асосида иш кўради.

### **4. Қиёсий-тарихий метод**

Оламни билишда ўрганилаётган объектни қиёслаш катта роль ўйнайди. Олдин ўрганилган объектни янги ўрганилаётган объектга қиёслаш билишнинг энг асосий усулларида биридир. Қиёслаш натижасида қиёсланаётган объектларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари аниқланади. Бундай усул тилшуносликда ҳам қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини ёритишда кенг қўлланилади. Шунинг учун ҳам қиёслаш умумилмий тафаккур жараёни сифатида лингвистик таҳлилнинг барча методларида учрайди.

Лекин лингвистик тадқиқот методикасида бир тилнинг ички тузилиши бўйича қиёслаш ва тиллараро қиёслаш жиддий фарқланади. Бир тилнинг ички тузилиши бўйича қиёслаш шу тилнинг турли грамматик ҳодисалари ва категорияларини ўз ичига олади. Масалан, сифат билан равиш қиёсланади ва уларнинг умумий ҳамда ўзига хос жиҳатлари аниқланади.

Тиллараро қиёслашда турли тиллар бир-бирига таққосланади.

Тиллараро қиёслаш, бир томондан қардош тилларни, иккинчи томондан, ноқардош тилларни ўрганиш ва ўқитиш тажрибаси таъсирида майдонга келди.

Тиллараро қиёслаш ўзига хос тадқиқот усуллари системасига эга. У икки хил тилшунослик методини вужудга келтирди. Биринчиси қардош тилларни қиёслаш, иккинчиси эса ноқардош тилларни қиёслаш.

Биринчи типдаги қиёслаш қардош тиллардан биттасини бошқасига қиёслаш йўли билан уларнинг тарихий тараққиёти, улар ўртасидаги фарқланиш жараёни очиб берилади. Бундай қиёслаш қиёсий-тарихий метод асосида олиб борилади. Бу метод тилларнинг генетик умумийлигига асосланади.

Иккинчи типдаги қиёслаш турли системадаги тиллар асосида олиб борилади ва унинг натижасида типологик категориялар аниқланади. Бундай метод қиёсий-чоғиштира метод саналади.

## **5. Структур метод ва унинг йўналишлари**

Тилшунослик тарихида структурализм тасодифий пайдо бўлгани йўқ. Структурализм XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ҳукм сурган ёш грамматикачиларнинг позитивистик қарашларига қарши майдонга чиқа бошлади.<sup>2</sup>

Уларнинг ёш грамматикачиларга қарши чиқишига француз “социологик мактаби” ва Фосслернинг “немис неофилологик мактаби” қарашлари маълум даражада замин яратди.

Гарчи бу мактаблар ёш грамматикачилар қарашларидан тамоман узилмаган бўлса ҳам, лекин тилни, бир томондан “социал факт”, иккинчи томондан, психологизм деб тушуниш структурализмнинг майдонга келишига туртки бўлди. Шунингдек, бир қатор мамлакатлардаги олимларнинг ёш грамматикачиларнинг “фонетик қонун” ва “аналогия амали” сингари асосий тушунчаларига шубҳа билан қарашлари, ёш грамматикачилар олға ташлаган “атомизм” дан фарқли равишда тилни бир бутун сифатида тушуниш, тарихийлик ва генетик масалаларга қизиқишларининг кучсизланиши янги йўналишнинг туғилиши учун доя ролини ўйнади.

Ҳар қандай илмий оқим каби структурализм ҳам ўз ғоявий асосларига эга. Структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига И.А.Бодуэн де Куртенэ ва Ф.де Соссюр қарашлари асос бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, И.А.Бодуэн де Куртенэ ва унинг ўқувчиси Н.В.Крушевский фонема ҳақидаги қарашлари билан ҳозирги структур тилшуносликдаги фонологик назарияга асос солди. И.А.Бодуэн де Куртенэ тилшуносликка функционаллик тамойилини олиб кирди. Унинг маъноси шуки, лингвистик воситалар нутқ жараёнида бажарадиган вазифасига қараб белгиланади. Бундай тамойил фонетика соҳасида фонема тушунчасининг туғилишига олиб келди.

У нутқий жараёндаги физиологик тавсифи билан тенг бўлмаган товуш ҳақида фикр юритди. Натижада фонема тушунчасига асос солди. Лекин В.Матезиуснинг таъкидлашича, ўзининг новаторлик

концепциясидан лингвистик метод ва лингвистик система учун хулосалар қила олмади. Чунки психологиянинг ўзгарувчан нурлари кўзини қамаштирди ва тилдаги доимий ўзгаришлар факти асосий эътиборини тортди.<sup>1</sup>

Унинг таъкидлашига кўра, Бодуэн пайқамаган нарсани Фердинанд де Соссюр аниқ белгилаб берди.

Швецария тилшуноси Ф.де Соссюрнинг тилшунослик олдидаги буюк хизмати шундаки, у синхрония билан диахронияни аниқ фарқлади. Шунингдек, синхрон нуктаи назар маълум бир тилнинг муайян бир даврида мавжуд бўлган элементларнинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган системани ҳосил қилади, деган фикрга келишига имкон туғдирди. Унинг фикрича, тил қисмлари синхрон муносабатда ўрганилиши мумкин бўлган системадир.

К.Хансеннинг таъкидлашича, агар Ф.де Соссюр диахрон ҳодисаларнинг системавий характерини эътироф этмас экан, бу устозлари - ёш грамматикачиларнинг таъсири эканлигини кўрсатади. «Умумий лингвистика курси» китобининг диахронияга бағишланган ўринлари эса ҳали ўз устозлари-ёш грамматикачилар позициясида турганлигини кўрсатади.

Гарчи синхрония ва диахрония ўртасидаги муносабат, тилнинг синхрон ҳолатига хос системавийлик дастлаб Бодуэн томонидан олға ташланган бўлса ҳам, лекин Соссюр томонидан аниқ ифодасини топди ва унинг бу икки бош ғояси, яъни тилнинг синхрон таҳлили, тил системаси ҳамда тил структураси ва тил функцияси ҳақидаги ғоялар янги тилшуносликнинг шаклланишида таянч нукта бўлиб хизмат қилди.

В.Матезиус фикрига кўра, Бодуэн, Соссюр ғояларига асосланган функционал ва структурал нуктаи назар ҳозирги кунда тилшунослик истиқболи учун пухта замин яратувчи ягона назариядир.

Ф.де Соссюрнинг тилга элементлар муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида ёндашуви, нутқий фаолиятнинг тил ва нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатдан ташкил топган бутунлик деб эътироф этиши, тилнинг синхрон ва диахрон ҳолатини аниқлаб бериши ва унинг белгили табиатини ёритиши структур тилшуносликнинг туғилишига замин яратади. Шунинг учун А.А.Холодович Ф.де Соссюр китобининг тилшунослик тарихидаги аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, унинг дунёга келиши тилшунослик тарихида янги даврнинг бошланишига олиб келди, дейди.

Бундан ташқари структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига ХХ асрда табиий фанлар қўлга киритган ютуқлар ҳам сабаб бўлди. Хусусан, ХХ асрнинг биринчи чорагида физика фанида энг кичик заррачалар кашф этилди. Бунинг натижасида бевосита сезги аъзоларимиз таъсирига бериладиган ҳар қандай ҳодисалар ўз ичида ички таркибий қисмлардан ташкил топиши ва бу таркибий қисмларнинг ўзаро муносабати

<sup>1</sup> Iadaceon A. Eoaa iy idoeoe a usyeiciatee. N.90.

структурани ҳосил қилиши ҳақида фикр юритилди. Шундай қилиб, структура атамаси остида муайян бутунлик таркибида иштирок этган элементлар ўртасидаги муносабатлар усули, характери, қонуни тушунилади бошланди.

Агар XIX асрдаги илмий тадқиқотлар бевосита тажриба асосида фактларни кузатиш ва уларни рўйхатга олиш билан чекланган бўлса, XX асрга келиб бу фактлар остида яшириниб ётган моҳиятни очишга, уларнинг ички узвлари ўртасидаги муносабатларни, ўзаро таъсирини ёритишга қаратилди.

Барча фанлар структура ва уни ташкил этган элементларнинг ўзаро муносабатини ўрганишга асосий эътибор бера бошлади. Натижада физикада нафақат кристалл ва атомнинг структурага эга эканлиги, балки нур ҳам муайян структурадан ташкил топганлиги маълум бўлди. Физиологияда И.П.Павловнинг олий асаб системаси ҳақидаги таълимотининг вужудга келиши, математикада 30-йилларда математик структура назариясининг, психологияда структур психологиянинг майдонга келиши объектга структура сифатида ёндашувнинг натижаси бўлди.

Бу даврда структура тушунчаси барча фанлар учун оммавий тушунчага айланди. Бундан тилшунослик ҳам истисно эмас. Ана шундай умумий тенденция таъсирида системавий-структур тилшунослик майдонга келди.

Барча фанларда структура атамаси кенг қўлланаётган бўлса ҳам, лекин бу атама талқинида хилма-хиллик вужудга келди. Ана шундай хилма-хиллик тилшуносликка ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Тилшуносликда структура атамаси турли маънода талқин қилинади. Улардан кенг тарқалгани икки хилдир.

**Б и р и н ч и с и д а** структура деб ўзаро боғланган ва шартланган муносабатда бўлган элементлардан ташкил топувчи бутунлик тушунилади. Структурага бундай ёндашув ўрганилаётган объектни уни ташкил этган элементлар ўртасидаги ички алоқа ва боғлиқликни ёритишни талаб этади.

**И к к и н ч и й ў н а л и ш д а** эса структура соф шакллар ва соф муносабатлар сифатида тушунилади. Шакл эса конкрет қўлланилишдан узилган ҳолда талқин қилинади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда структур тилшуносликнинг турли тармоқлари дунёга келди. Улар *функционал лингвистика*, *глоссематика* ва *дескриптив лингвистика* йўналишларидир.

Юқорида таъкидланганидек, структур тилшунослик ёш грамматикачилар бағрида, унга танқидий баҳо бериш натижасида майдонга келди. Шундай экан, энг аввало, структур тилшуносликка дая ролини ёйнаган ёш грамматикачиларнинг лингвистик ғояси билан танишиш лозим бўлади.

## 5.1. Глоссематика

Структур лингвистиканинг муҳим тармоғи глоссематикадир. Бу йўналиш Ф.де Соссюр концепцияси асосида, лекин унинг қарашларига бир томонлама ёндашган ҳолда майдонга келди.

Глоссематика юнонча **glossa** “тил” сўзидан олинган бўлиб, бу йўналиш тарафдорларининг эътироф этишига кўра, объектни ўрганишда ўта субъективизмга йўл қўйган ва шунинг учун ноилмий бўлган анъанавий тилшуносликка қарама-қарши равишда пайдо бўлди.

Глоссематиканинг асосий тамойиллари В.Брендалнинг “Структурал лингвистика”, Л.Ельмслевнинг “Тил назарияси тезислари”, “Бошқарув тушунчаси”, “Лингвистикада структур таҳлил методи”, “Тил ва нутқ” сингари бир қатор асарларида баён қилинган.

В.Брендал юқорида кўрсатилган асарида структурал лингвистиканинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида ёзар экан, бу йўналиш майдонга келгунга қадар бўлган қиёсий – тарихий тилшунослик, ёш грамматикачилар қўллаган текшириш методларига баҳо беради. Адабий оқимларнинг натурализм ва реализм даврига хос энг кичик фактларни аниқ ва синчковлик билан таҳлил этиш тамойилидан илҳомланган қиёсий - тарихий тилшунослик соф позитивистик хусусиятга эга бўлгани, у бевосита кузатишга берилувчи ҳодисаларни, яъни товушли нутқни ўрганиш билан чекланганлигига танқидий баҳо беради.

Позитивизм ёш грамматикачилар даврида ҳам амал қилгани таъкидланади.

XX асрда кўзга кўринган гносеологлар позитивистик нуқтаи назарнинг кучсиз томонларини очиб ташлади. Бундай концепция ҳозирги фаннинг равнақи учун энди хизмат қилолмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Натижада барча фанларда, шунингдек, лингвистикада ҳам антипозитивистик руҳ кучайди.<sup>1</sup> Ана шундай шароитда структур тилшунослик пайдо бўлганлигини таъкидлайди.

Структурализм номи билан маълум бўлган янги нуқтаи назарнинг характерли белгиси, унинг фикрича, бутунлик тушунчасига таъкид беришдир.

Глоссематиканинг асосий тамойиллари унинг йирик вакили бўлган Л.Ельмслев асарларида ёрқин ўз ифодасини топган.

“Бошқарув тушунчаси” асарида структурал лингвистика эндигина шаклланаётгани, ҳозирги кунда у амал қиладиган дастур ҳақида гапириш ҳам ҳали эрта эканлигини таъкидлаган ҳолда, бу тилшуносликнинг муҳим жиҳати тилга структура сифатида ёндашув эканлигини баён қилади”<sup>2</sup>

Унинг фикрича, структура ўз ички тартибига асосланган иерархия эканлиги ва ягона таянч нуқтага эгаллиги билан характерланади. Бу иерархияни фақат дедуктив йўл билан ёритиш мумкин.

Худди шундай иерархияни ўрганишга мўлжалланган дедуктив методни эса *эмпирик ёки имманент-семиологик* метод деб ҳисоблайди.

<sup>1</sup> Ἀδάλλατοι Ἄ. Νόδοεδοδαεῖαιῶ εεῖααεπόδεεα. - Ὀααεῖοάα Ἄ. Ἄ. Ἐπόιδεῦ ὑсыεῖςῖαῖεῦ... п.40-41

<sup>2</sup> Αεῖηηεά Ε. Πῖυοεά οῖδαεαῖεῦ. - Ἄ. Ἄ. Ὀααεῖοάαῖεῖα β=ῖδεααε ἀναδὲ, п.47

Эмпирик ёки имманент - семиологик метод белгилар функциясини лингвистик тадқиқотларнинг асосий предмети деб ҳисоблайди. Бу метод, Л.Ельмслев таъбири билан айтганда, семиологик ҳодисалар билан семиологик бўлмаган ҳодисаларни фарқламасдан, уларни аралашган ҳолда ўрганувчи ҳар қандай методдан афзалликка эга. Эмпирик метод бу *соддалик* тамойилига асосланган методдир.

К.Хансеннинг фикрига кўра, математикага тилшуносликни яқинлаштириш, ҳамма жойда системани кўришга интилиш, ўша давр физикаси таъсирида материянинг мавжудлигини рад этган ҳолда тилни аниқ тадқиқ этишда соф лингвистик предмет-имманент тушунчаларга таяниш Л.Ельмслев қарашларининг негизидир.<sup>1</sup>

Унинг таъкидлашича, семиологик функция янги тушунча эмас. Янгилик семиологик функцияни биринчи планга олиб чиқувчи структурал ёндашувдир. Структурал метод туфайлигина лингвистика субъективлик ва ноаниқликдан, интуитив ва соф шахсий хулосалардан ҳоли бўлган чинакам фанга айланди.

Структурал лингвистика тилшуносликда янги йўналиш саналиб, унинг методи бир вақтнинг ўзида *дедуктивлик* ва *эмпирик* тамойилга асосланишини баён қилади.

“Тилшунослик ва структур таҳлил методи” асарида ҳозирги тилшуносликнинг асосчиси кўп жиҳатдан Ф.де Соссюр ҳисобланиши, чунки у биринчилардан бўлиб, тилни структур ўрганишга, яъни тил бирликларини бевосита нутқ жараёнида қандай воқеланишидан қатъий назар, улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга даъват этганини баён қилади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда, у реал тил бирликлари товуш ёки ҳарф ва маънолар эмас, балки товуш ёки ҳарф ва маънолар ёрдамида гавдаланган *муносабат элементларидир*, деган хулосага келади. Муҳим нарса товуш ёки ҳарфлардан эмас, балки нутқ занжирида ва грамматикадаги парадигмаларда мавжуд бўлган *муносабатлардир*. Худди ана шу муносабат тил системасини ташкил этади. Худди ана шу ички система маълум бир тилни бошқа бир тилдан фарқлаб турувчи характерли белги саналади.

Шунинг учун муносабатлар тугунини ўрганиш лингвистиканинг бош мақсади бўлиши кераклигини, бу муносабатлар тугунининг конкрет намоён бўлиши тил учун муҳим эмаслигини баён қилади. Унинг фикрича, маълум бир қиймат турли монета, қоғоз пул, чеклар орқали намоён бўлиши мумкин. Лекин улар қандай гавдаланишидан қатъий назар қиймат ўзгармайди.

Шу сабабли Л.Ельмслев тилни *имманент* ўрганишни талаб қилади ва бундай ўрганишни ўзигача бўлган ўрганиш усули, нарсаларнинг ўзгарувчан белгиларини фарқламасдан ўрганувчи трансцендент билишга қарама-қарши қуяди. Унинг фикрича, шу кунгача тил трансцендент билиш,

<sup>1</sup> Хансен К. Пути и цели структурализма. –ВЯ. 1959, №4, с.94

яъни тилга ёндош ҳодисаларни билиш воситаси бўлиб келди. Масалан, классик филология, энг аввало, тилдан кўра адабиёт ва маданиятни; қиёсий тилшунослик, энг аввало, тарихни ўрганиш билан шуғулланиб келди. Аслида лингвистик назария тилни тилдан ташқаридаги ҳодисалар (физик, физиологик, психологик ва бошқ.) билан аралашган ҳолда эмас, балки ўз ичидаги яхлит структурани ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

У ўзи мансуб бўлган структур тилшуносликка изоҳ берар экан, тилга ўзаро муносабатлар схемаси сифатида ёндашиш менинг бош вазифам, деб биламан, дейди.<sup>1</sup>

У фикрини давом эттирар экан, менинг бутун уринишларим тилни (lingua) амалий қўлланишга боғлиқ бўлмаган ҳолда соф форма ёки схема тарзида ўрганишга қаратилгандир, дейди.<sup>2</sup> Бундай қараш Ф.де Соссюрнинг бош ғояси ҳисобланган “лингвистиканинг ягона ва ҳақиқий ўрганиш объекти “ўзи ва ўзи учун” тарзида қаралувчи тил, яъни тилнинг ички тузилиши бўлиши керак, деган ғоя таъсирида майдонга келганлигини қайд этади.

## 5.2. Функционал лингвистика. Прага структурализми

Структур тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланишида Прага лингвистика мактаби алоҳида ўрин эгаллайди. Бу мактаб негизида 1926 йилда машҳур чех тилшуноси В.Матезиус (1882-1945) ташаббуси билан ташкил этилган Прага лингвистик тўғараги аъзоларининг қарашлари ётади. Прага лингвистик тўғарагининг назарий қарашлари 1929 йилда Прагада бўлиб ўтган славяншуносларнинг I халқаро съездида тавсия этилган “Прага лингвистик тўғараги тезислари”да баён қилинган.

Прага лингвистик мактабининг ўзига хос хусусияти **структурлик** ва **функционаллик**дадир. Бу мактаб вакиллари тилнинг структурлигига таяниш билан бирга, тил ва унинг бирликларининг вазифасига жиддий эътибор берадилар.

Прага лингвистик мактабининг функционалиги 1958 йилда бўлиб ўтган славяншуносларнинг халқаро IV съездида Б.Гавранек, К.Горалек, В.Скаличка ва П.Тростлар томонидан тавсия этилган тезисларда аниқ ўз ифодасини топди.

Унда таъкидланишича, Прага мактаби лингвистик концепциясининг икки муҳим жиҳати мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси Прага мактабининг лингвистикага олиб кирган янгилик учун бир хил қимматга эга. Бу муҳим икки жиҳатнинг биринчиси **структуралликдир**. Прага лингвистлари лингвистик муаммолар қаторига структура муаммосини, яъни тилнинг структур характери ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабат муаммосини олиб қиради.

<sup>1</sup> Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. с.52

<sup>2</sup> Абулхалил Э. Ҷаъд ашад, Ҳ.33



Иккинчи жиҳат шундан иборатки, Прага лингвистик мактаби **функционалдир**. “Функция” атамаси бу ўринда тобелилик (“зависимость”) маъносида эмас, балки вазифа маъносида қўлланилади.

Шундай қилиб, структурлик ва функционаллик Прага лингвистик мактабининг икки муҳим хусусияти ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Прага лингвистик мактаби функционал лингвистика номи билан юритилади.

“Прага лингвистик тўғараги тезислари” да баён қилинишича, тил инсон фаолиятининг ҳосиласи бўлиши билан бирга, маълум мақсадга йўналтирилганлик хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун лингвистик таҳлилга функционал нуқтаи назардан ёндашмоқ лозим. Ана шу жиҳатдан тил муайян мақсадга хизмат қилувчи ифода воситалари системаси ҳисобланади.<sup>1</sup>

Тезисда тилдаги ҳеч бир ҳодиса шу тил мансуб бўлган системани ҳисобга олмасдан туриб тўғри тушунилиши мумкин эмаслиги, шунинг учун тилга функционал система сифатида ёндашиш лозимлиги таъкидланади.

Юқорида кўрсатилганидек, Прага лингвистик мактаби тилни структур тушунишга таянади ва шунга мувофиқ равишда лингвистик тадқиқотнинг структур методларига таянади. Лекин структурализм тушунчасининг ўзи хилма-хил бўлганидек, тилни структур ўрганиш методлари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Л.Ельмслев ўз қарашларида Фердинанд де Соссюрнинг тилшуносликка киритган, тўғрироғи, тилшуносликка қайтарган иккита зидланишга доимо мурожаат этади. Бу зидланишларнинг биринчиси *Lingua* ва *parole* (тил ва нутқ) ўртасидаги зидланиш бўлса, иккинчиси *signifiant* ва *signifie* (ифодаловчи ва ифодаланмиш) ўртасидаги зидланишдир.

В.Скаличка бу зидланишларнинг ҳамма тилшунослар томонидан бир хил эътироф этилишини тан олади. Айни пайтда бу зидланишларнинг талқинида Соссюрнинг ўзида қатор ноаниқликлар, ноизчиллик мавжудлигини таассуф билан қайд этади. Бунинг сабабини “Умумий лингвистика курси” китобини Соссюрнинг ўзи нашрга тайёрламаганлигида ва юқоридаги зидланишлар ҳақидаги қарашларнинг кейинги авлодлар томонидан бунчалик кенг таҳлил этилишини олдиндан кўролмаганлигида деб билади.

Бундай ноаниқлик ва ноизчиллик, энг аввало, *Lingua* ва *parole* зидланиши изоҳида кўринишини таъкидлайди. Бир ўринда тил (*Lingua*) - бу “кўникмаларимиз йиғиндиси” (37-бет) сифатида изоҳланса, бошқа ерда тил – бу “субстанция эмас, балки шаклдир” (157-бет) дейилади.

Шунингдек, ифодаловчи ва ифодаланмиш зидланишида ҳам ана шундай ноаниқликка йўл қўйилади. Соссюрнинг фикрича, ифодаланмиш-

---

<sup>1</sup> Тезисы Пражского лингвистического кружка.-В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II., -М., 1960, с 69

бу нарса (lackose) эмас, балки фақат тушунча (Le concept)дир (98-бет). Натижада белгининг борлиққа муносабати ноаниқ бўлиб қолади.

Соссюрнинг ғоялари кейинчалик структурализм деб номланувчи йўналишлар томонидан ривожлантирилди. Фонология, яъни структурал фонетика тезда барча тилшунослар томонидан тан олинган фанга айланди.

Прага тилшунослари ўзларининг янги лингвистик назариясини яратар эканлар, бир томондан Ф.де Соссюр қарашларига, иккинчи томондан, И.А.Бодуэн де Куртенэ қарашларига таянадилар ва уларни ривожлантирдилар.

Матезиус Прага лингвистларининг функционал ва структурал концепцияси Бодуэн де Куртэне ва Ф.де Соссюр ғояларига асосланганлигини эътироф этади.<sup>1</sup>

Прага структуралистлари гарчи Ф.де Соссюр ва И.А.Бодуэн де Куртенэнинг ғояларига асосланган бўлсалар ҳам, лекин улар бу ғояларга ижодий ёндашдилар ва юқоридаги олимларнинг чекланган томонларини бартараф қилишга ҳаракат қилдилар.

Хусусан, Ф.де Соссюр тилнинг синхрон ва диахрон ҳолатини ажратар экан, системавийлик фақат синхронияга дахлдор эканлигини таъкидлаган эди.

Прага тилшунослари эса Ф.де Соссюрнинг синхрония ва диахрония зидланиши ҳақидаги юқоридаги фикрига эътироз билдирганлари ҳолда, улар ўртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқлигини, ўзаро узвий боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Хусусан, “тезислар”да Женева мактаби вакиллари баён қилганликлари каби синхрон ва диахрон метод ўртасида катта чегара йўқлигини баён қиладилар. Уларнинг фикрича, синхрон лингвистикада система элементларига функция нуктаи назаридан ёндашилса, тилда бўлган ўзгаришлар диахрон метод орқали ўрганилади. Диахрон ёндашув система ва функцияни рад этмайди, балки бу тушунчаларни эътиборга олмасдан туриб тадқиқот чала бўлишини кўрсатадилар.<sup>1</sup>

Прага тилшунослари системавий, структур таҳлил диахрон ёндашув учун ҳам зарур эканлигини таъкидлайдилар. Шунга қарамасдан, кўпчилик чех тилшунослари тилнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш билан чекландилар.

Шунингдек, Прага тилшунослари Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ концепциясини қабул қилдилар ва ривожлантирдилар.

Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил (la lingua) муайян жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлган умумий барқарор нарсадир. Нутқ (la parole) эса ундан фарқли равишда доимо конкрет ва маълум макон ва замон билан боғлиқ бўлади.

Н.С.Трубецкой эса тил ва нутқ дихотомиясини эътироф этгани ҳолда, нутқий жараённинг бу икки аспекти ўртасида катта тафовут

<sup>1</sup> Матезиус. Куда мы пришли в языкознании-В.А.Звегинцев. История языкознания...с,146

<sup>1</sup> Тезисы Пражского лингвистического кружка.-Звегинцев В.А.История языкознания XIX-XX вв.в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1960, с.70

мавжудлигини, шунинг учун нутқий жараённинг товуш томонини турли фанлар ўрганиши лозимлигини кўрсатади.

Ана шу асосда Н.С.Трубецкой тил товушлари ва нутқ товушларини ажратади. Унинг фикрича, нутқ товушлари ҳақидаги таълимот конкрет моддий ҳодисалар билан иш кўрганлиги туфайли табиий фанларнинг текшириш методи билан ишлаш лозим бўлса, тил товушлари, аксинча, соф лингвистик метод билан иш юритади. Шунга кўра нутқ товушлари ҳақидаги таълимотни **фонетика**, тил товушлари ҳақидаги таълимотни эса **фонология** деб номланишини таъкидлайди.<sup>1</sup>

Грамматика соҳасида Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомиясини В.Скаличка қўллаб-қувватлади. У грамматика атамаси остида тил доирасига мансуб бўлган барча соҳаларни (фонологиядан ташқари) тушунади. Скаличканинг фикрича, тил ўзининг структур грамматика деб юритилувчи махсус ўрганиш объектига эга. Бу билан структур грамматика нутқ билан иш кўрувчи тавсифий (дескриптив) грамматикадан фарқ қилади.

Лекин Коржинек грамматик сатҳда тил ва нутқ муносабатини бошқача тушунади. Унинг фикрича, тил ва нутқ ўртасидаги муносабат, бир томондан, илмий таҳлил, абстракция, синтез, таснифлаш, яъни фактларни илмий тавсифлаш, иккинчи томондан, бу таҳлил учун объект бўлиб хизмат қилган борлиқнинг маълум ҳодисалари ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Прага мактаби вакиллари қарашларининг шаклланишига И.А.Бодуэн де Куртенэнинг тилнинг функционаллиги ва уни синхрон таҳлил этишнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоялари ҳам катта таъсир қилди.

Тилшуносликка функционаллик тамойилини, яъни тил воситаларини уларнинг бажараётган вазифасига қараб баҳолаш тамойилини дастлаб И.А.Бодуэн де Куртенэ киритган эди.<sup>2</sup>

Функция тушунчасини Прага лингвистлари тилни функционал система сифатида талқин этишда ривожлантирдилар.

Бодуэн де Куртенэ ташқи ва ички лингвистикани бир-биридан ажратар экан, тилни тилдан ташқаридаги борлиқдан ажратиб ўрганишга қатъий қарши чиқади. Шунинг учун у адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги муносабатни ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Прага лингвистлари Бодуэннинг бу қарашларини ривожлантирдилар. Улар ҳеч қандай тил бўшлиқда яшамаслиги, унинг тил жамоаси ўртасида мавжуд бўлишини, жамоанинг коммуникатив ва экспрессив эҳтиёжини қондириш учун яшашини таъкидлайдилар. Ана шундан келиб чиқиб, Прага тилшунослари нутқий фаолиятни икки асосий функция бажаришини кўрсатади: 1) *социал функция* (индивидлар ўртасидаги муносабат); 2) *экспрессив функция* (хаяжон ифодалаш, сўзловчига таъсир этиш).

<sup>1</sup> Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960, с.

<sup>2</sup> +adaia. I.Eaode. E aipino i podoeoodeesi. Av, 1963, 1 5, n, 89

Нутқий фаолиятнинг социал функцияси, ўз навбатида, яна икки гуруҳга ажратилади: 1) *ахборот функцияси*. Бунда сўзловчининг бутун эътибори маълум ахборотни узатишга қаратилади; 2) *поэтик функция*. Бунда асосий эътибор ахборотни узатиш шаклига қаратилади. Яъни нимани ифодалаш билан бирга, қандай ифодалашга асосий эътибор қаратилади.

Тилдан коммуникатив функцияда фойдаланиш жараёнида унга тилга ёндош (экстралингвистик) ҳодисалар ҳам ёрдамга келади. Бундай ҳодисалар қаторига имо-ишоралар, мимика, нутқ вазияти сингари ҳодисалар киради.

Бундай тилни Прага тилшунослари *амалий тил* деб ҳисоблайдилар ва уни маълум нутқий вазиятдан ҳоли бўлган системадан иборат *назарий тилга* қарама-қарши қўядилар. Назарий тил аниқ ва тўлиқ, кўпинча график белгилар ва символлар орқали ифодаланган бўлади. Хусусан, илмий услуб орқали намоён бўлган тил ана шундай хусусиятга эга бўлади.

Прага тилшунослари функцияга алоҳида эътибор берганликлари ҳолда, нутқий фаолиятнинг турли функциялари мавжуд эканлиги, уларнинг ҳар бирига турли функционал тиллар тўғри келиши лозимлигини таъкидлайдилар.

Улар адабий тил ва функционал тил ўртасида қуйидагича муносабат мавжуд эканлигини кўрсатдилар:

№	Адабий тил функциялари	Функционал тиллар
	Коммуникатив	Сўзлашув
2.	Амалий ихтисослашган	Иш юритиш
3.	Назарий ихтисослашган	Илмий
4.	Эстетик	Поэтик

Тил функциялари назарияси ва у билан боғлиқ адабий тилнинг функционал фарқланиши масаласи Прага лингвистик мактаби вакиллари илмий ва амалий фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди.

Прага тилшунослари тилнинг барча сатҳ бирликларини функционал ўрганишга алоҳида аҳамият бердилар.

### 5.3. Америка структурализми

Структур тилшуносликнинг учинчи йирик тармоғи дескриптив лингвистика номи билан юритилувчи Америка структурализмидир.

Дескриптив лингвистика Ф.Боас (1808-1942), Э.Сепир (1884-1939) ва Л.Блумфилд (1887-1949)лар номи билан боғлиқдир.

В.А.Звегинцевнинг таъкидлашича, Америка структурализми тўғридан-тўғри Ф.де Соссюр таълимотидан келиб чиққан эмас. У Америка индусларининг тилини ўрганиш жараёнидаги амалий эҳтиёж замирида вужудга келди.<sup>1</sup>

Машҳур лингвист ва антрополог Ф.Боас Америка индуслари тилини ўрганиш билан шуғулланар экан, барча тиллар учун умумий бўлган текшириш тамойилларидан воз кечиш, унинг ўрнига ўрганилаётган конкрет тилнинг ички хусусиятига асосий эътиборни қаратишга, дедукция асосида эмас, балки индуктив усул билан ўрганишга даъват этади.

Америка индуслари тилини ўрганиш чоғидаги ўз тажрибасига суянган ҳолда, Ф.Боас ҳинд-Европа тиллари материаллари асосида майдонга келган тадқиқ методларини бу тилларга қўллаш мутлақо мумкин эмаслигини асослашга ҳаракат қилди.

Америка индуслари тили, биринчидан, ҳинд-Европа тилларидан фарқ қилувчи ўзига хос категорияларга эга. Иккинчидан, тарихий тараққиётининг олдинги даврлари ҳақида гувоҳлик берувчи ёзма манбаларига эга эмас. Учинчидан, уларнинг дунёдаги қайси тиллар билан қариндошлиги ҳали номаълум. Бу факторлар эса, Ф.Боаснинг фикрича, Америка индуслари тилининг ташқи, формал томонига асосланган объектив текшириш методларини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғдиради.<sup>2</sup> Ана шундай текшириш методи сифатида дескриптив (тавсифий) метод пайдо бўлди.

Дескриптив методни тарғиб қилувчи тилшуносларнинг фикрига кўра, тилшуносликнинг бош вазифаси тилни тавсифлаш, яъни тил фактларини тушунтириш, изоҳлаш эмас, балки рўйхатга олишдан иборатдир. Ана шу вазифадан келиб чиққан ҳолда бундай тадқиқот методи дескриптив (ингл.to describe-“тавсифлаш”) метод номини олди.

Бу метод ҳақида Г.Глисон қуйидагиларни ёзади: “Тилнинг шундай томони мавжудки, шу кунга қадар унинг бу томонига кам эътибор берилди. Бу алоҳида илмий йўналиш бўлган дескриптив лингвистика томонидан ўрганилувчи тилларнинг ички структурасидир”.<sup>1</sup>

Боас анъанасини Сепир ва Блумфилдлар давом эттирдилар. Сепирнинг кўпроқ тилнинг маданият билан муносабати, тил ҳодисалари билан социал жиҳатларнинг ўзаро алоқаси, тилларнинг типологик таснифи сингари масалалар эътиборини тортди. Унинг қарашлари «Тил» (1921), «Тил» (1933) китоблари, «Лингвистиканинг фан сифатидаги ҳолати» (1929) мақоласи ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Сепир тил ва маданият муносабати ҳақида фикр юритар экан, тил қурилиши билан маданиятнинг тўғридан-тўғри мувофиқлигини топиш мумкин эмаслиги, халқ маданияти унинг тилидаги луғат состави билан боғлиқ эканлигини баён қилади. Унинг тил ва маданият юзасидан олиб

<sup>1</sup> Звегинцев В.А. Дескриптивная лингвистика.- “Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику” китоби, -М., 1959, с.6.

<sup>2</sup> Аёвни А. җоà àñàð. ñ.7.

<sup>1</sup> Аёвни А. җоà àñàð. ñ.27.

борган кузатишлари кейинчалик тилнинг халқ маданияти, урф-одатлари билан муносабатини ўрганувчи алоҳида лингвистик йўналиш-этнолингвистиканинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Сепирнинг фикрича, инсон маълум даражада ўзи мансуб бўлган тил ҳукмронлигида яшайди... «реал борлиқ» маълум даражада шу жамиятнинг тил меъёрларида ўз тузилишини акс эттиради. Натижада у тилнинг қайси шаклда эканлиги объектив борлиқнинг қандай бўлинишига олиб келади, деган ғайри илмий хулосага келади. Худди ана шу ғоя «Сепир-Уорф гипотезаси» номи билан машҳур бўлган гипотезада ҳам ўз ифодасини топди.

Бу гипотезанинг Сепир ва Уорф номи билан юритилишининг сабаби шундаки, Сепир баён қилган юқоридаги ғоя Б.Уорф (1897-1941) томонидан ҳам олға сурилади.

Сепир тилларнинг ўзигача бўлган типологик таснифига танқидий муносабатда бўлди. У тилларни морфологик жиҳатдан флектив, агглютинатив, ўзакли ва ажралган тилларга бўлинишини рад этган ҳолда, ҳар бир тилнинг морфологик жиҳатдан шаклланган эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун у ёки бу тилни қайси шаклий белгининг ривожланишига қараб тасниф этишни маъқул кўради ва тилларни турли типдаги тушунчаларни ифодалаш, грамматикада синтезлаштириш даражасига кўра тасниф этишни тавсия этади.

Боас қарашларини бошқа йўналишда Блумфилд давом эттирди.

Л.Блумфилд дескриптив лингвистика системасининг бевосита яратувчиси саналади. Ю.Д.Апресяннинг таъкидлашича, Америка лингвистик мактабининг вужудга келиши Э.Сепир ва Л.Блумфилдлар номи билан боғлиқдир. Уларнинг таълимотлари асосида Америка лингвистикасининг икки тармоғи майдонга келди. Уларнинг бири Соссюр структурализмининг давомчилари бўлиб, Л.Блумфилд қарашлари, иккинчиси эса Э.Сепир қарашлари асосида шаклланди.<sup>1</sup> Л.Блумфилд таълимоти Соссюр структурализмининг бир кўриниши сифатида майдонга келди. Э.Сепир қарашлари асосида майдонга келган иккинчи тармоқ эса Соссюр структурализмидан бир мунча четга чиқади. Чунки бу таълимотда тилнинг структур таҳлили натижалари шу тил эгалари бўлган халқнинг моддий ва маънавий маданияти структур таҳлили натижалари билан солиштирилади.

Ю.Д.Апресяннинг фикрига кўра, Л.Блумфилд маълум маънода Э.Сепирга тамоман қарама-қарши туради. Гарчи Э.Сепир ҳайрон қоларли даражада лингвистик интуицияга, жуда эътиборли тахминлар чиқариш қобилиятига эга бўлса ҳам, лекин у бу ғояларни баён қилиш шаклига жиддий эътибор бермади. Сепир лингвистикасининг тили ғоят ноаниқдир. Аксинча, Блумфилднинг ундан оддийроқ гипотеза ва ғоялари ўша йилларда лингвистикада илмий аниқликнинг намунасига айланган тилда баён қилинди.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М.,1966.с.37

<sup>1</sup> Айдаһуи Р.А. jəə aḡad.п.42

Л.Блумфилд дастлабки тадқиқотларида В.Вундтнинг “халқ психологияси”га таянган бўлса, 1926 йилдан бошлаб ўз тадқиқотларининг фалсафий асоси сифатида инсон хулқини ўрганувчи бихевиоризм тамойилларига таянади. Унинг бихевиористик қарашлари 1933 йилда нашр этилган “Тил” асарида ёрқин ўз ифодасини топди. У тилшуносликда психологизмга қарши чиққан ҳолда тилни онгдан ажратади ва уни сигналлар системаси сифатида ўрганайди.

Бу китобнинг II бобида тилнинг умумий назарияси ҳақида фикр юритиб, менталингвистик назарияга танқидий баҳо беради ва материалистик (ёки механистик) назарияга мойиллигини билдиради.

Унинг фикрича, менталистик назария инсон хулқининг вариативлиги моддий факторлар асосида эмас, балки ҳар бир шахсда мавжуд бўлган руҳий факторлар ёрдамида тушунтирилади. Менталистик назарияга кўра, руҳ моддий объектлардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун у бутунлай бошқа сабабий алоқаларга бўйсунайди.

Материалистик назариясига кўра эса инсон хулқи вариативлиги, шу жумладан, нутқ вариативлиги, инсон организмнинг мураккаб системалилиги билан боғлиқдир.<sup>2</sup>

Нутқий алоқа жараёни, Блумфилднинг фикрича, “стимул” (таъсир) ва “реакция” (акстаъсир) муносабатидан ташкил топади. Тил суҳбатлашувчиларнинг икки асаб системаси ўртасидаги кўприк саналади. Айтилган сўз реакция томонидан алмашувчи, эшитилган сўз эса “алмаштирилган стимул” ҳисобланади. Ана шу асосда Блумфилд тилшуносликнинг назарий муаммоларини ҳал этади ва илмий тадқиқот методларини ишлаб чиқади.<sup>1</sup>

Л.Блумфилд ўз олдига ягона, конструктив ва изчил қурилган тушунчалар системасини ишлаб чиқишни бош мақсад қилиб қўйди. Гарчи бу системанинг бир қатор жиҳатлари тарихийлик учун қизиқиш уйғотса ҳам, лекин умуман у бир бутун ҳолда ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас.

Бу системанинг бир қатор тамойиллари тилшуносликнинг кейинги ривожини учун муҳим рол ўйнади. Улар қаторига қуйидаги факторларни киритиш мумкин:

1. Л.Блумфилд худди Ф.де Соссюр каби “тил” атамаси остида ифодаланадиган мураккаб ҳодиса таркибида соф лингвистика объектини ажратиб олишга ҳаракат қилди. Унинг фикрича, лингвистика объекти бири-бирига боғланмаган алоҳида товуш ва маънолар эмас, балки “маълум товушларнинг муайян маънолар билан боғланиши” бўлиши керак. Товуш тилшуносни фақат маъно фарқлаш нуктаи назаридан қизиқтиради. Товушнинг (фонеманинг) муҳим белгиси маъно фарқлашидир.

Худди шунингдек, грамматика ва лексикологияда ҳам тилшуносни сўз ва шаклнинг конкрет маъноси эмас, балки икки сўз ва шакл маъноси ўртасидаги фарқланиш факти қизиқтирмоғи лозим. Шундай қилиб,

<sup>2</sup> Авоидега Е. Всыё.-I., 1968, п.47.

<sup>1</sup> Кондрашов Н.А. История лингвистических учений, -М., 1979. с.155.

Л.Блумфилд тилшуносликка дифференциал маъно тушунчасини киритди. Унинг бу тамойили Л.Ельмслевнинг “коммутация” тамойили билан эквивалентдир.

2. Маълум товушларнинг муайян маъно билан боғланган шаклларни Л.Блумфилд тил шакллари ҳисоблайди ва маъно билан боғланмаган фонемаларга қарама-қарши қўяди. Фонемаларни тил шакли санамайди.

Барча тил шакллари, биринчидан, *боғлиқ* ва *эркин*, иккинчидан, *мураккаб* ва *содда* шаклларга ажратади. Унинг таъкидлашича, ҳеч қачон алоҳида қўлланилмайдиган (морфема ва сўзнинг бошқа қисмлари) шакл *боғлиқ* шакл, бошқа шакллардан алоҳида қўлланилувчи (сўз, сўз бирикмаси) шакл эса *эркин* шакл ҳисобланади. Шунингдек, бошқа тил шаклларига фонетик-семантик жиҳатдан қисман ўхшаш бўлган шакллар (сўз, сўз бирикмаси, гап) *мураккаб*, бундай ўхшашликка эга бўлмаган шакллар (морфемалар) *содда* шакл саналади. Ана шу икки таснифдан у ўзи томонидан ишлаб чиқилган барча лингвистик тушунчаларни аниқлашга, хусусан, унинг лингвистик таълимотида марказий тушунча бўлган синф ва конструкцияни белгилашга таянч нуқта сифатида фойдаланади.

3. Икки *мураккаб* шакл учун умумий қисм саналган тил шакли *конституент*, ёки шу *мураккаб* шаклнинг қисми (компоненти) саналади. Конституентлар *бевосита иштирокчилар* ва *охирги* (терминал) *иштирокчиларга* бўлинади. Охирги иштирокчи морфема саналади. Бевосита иштирокчилар тушунчаси Соссюрнинг синтагма тушунчасига яқин бўлиб, қуйидаги мисол асосида тушунтирилади: Poor John ran away (“Бечора Джон узоққа қочди”); Бу гап иккита бевосита иштирокчига бўлинади: *Poor John va ran away*. Уларнинг ҳар қайсиси, ўз навбатида яна иккита янги бевосита иштирокчига бўлинади: *Poor va John, ran va away*. Шундай қилиб, алоҳида морфемалар ажратилгунга қадар бевосита иштирокчилар тушунчаси остида қисмларга ажратила беради.

Бевосита иштирокчилар тушунчаси кейинчалик формал синтактик тадқиқотларнинг ривожланишини белгилаб берди ва деярли 30 йиллар ўтгач машина грамматикаси ва тилнинг математик моделларини ҳосил қилишда кенг қўлланилди.

4. Л.Блумфилд, шунингдек, тилшуносликка *субститут* тушунчасини олиб кирди. Унинг фикрича, маълум синфга мансуб бўлган бир шаклнинг муайян бир шароитда бошқаси билан алмашилиб келиши *субститут* саналади. Субститутлар шаклларнинг синфини ҳосил қилади.

5. Таркибидаги бевосита иштирокчиларнинг ҳеч қайсиси боғлиқ шакл бўлмаган тил шакли *синтактик конструкция* саналади. Синтактик конструкцияларнинг икки тури ажратилади: **экзоцентрик** ва **эндоцентрик**. Агар фраза унинг бевосита иштирокчилари шакли синфига мансуб бўлса, у эндоцентрик саналади (қиёс, poor John John билан алмашилиши мумкин. Шунинг учун шу синф шаклига мансубдир). Бошқача айтганда, “ҳаракат қилувчи шахс-ҳаракат” ни билдириб, гап шаклида ифодаланган синтактик



конструкция *экзоцентрик*, бирикмани унинг қисми билан алмаштириш мумкин бўлган конструкция эса *эндоцентрик* конструкция саналади. Масалан, “баҳо-предмет”ни билдирувчи *бечора Салим, чиройли гул* бирикмаларини таркибидаги *Салим* ёки *гул* билан алмаштириш мумкин бўлади ва ҳар икки ҳолатда ҳам бир хил функция бажаради.

Л.Блумфилд томонидан ишлаб чиқилган лингвистик тушунчалар системаси асосан ана шулардан иборат.

Бу тушунчаларнинг бир қанчаси, хусусан, *бевосита иштирокчилар, субституция, экзоцентрик* ва *эндоцентрик конструкциялар* каби тушунчалар структур тилшуносликдан бошқа тилшунослик йўналишларида ҳам эътироф этилди.

Л.Блумфилд ўз назариясини аниқ бўлмоғи учун математик усуллардан фойдаланади. Унинг фикрича, ҳар қандай жумла математиклар тили билан айтганда, *континуум* саналади. Уни хоҳлаган миқдордаги қисмларга бўлиш мумкин бўлади.<sup>1</sup>

Унинг таъкидлаш<sup>→</sup>ича, лингвистик тадқиқотларнинг асосий объекти жумлалар орқали ифодаланган **нутқ парчасидир**. Чунки нутқ парчаси, нутқий акт бихевиористик қаторнинг марказий бўғини саналади ва у нутқий фаолиятнинг *сўзловчи – жумла - тингловчи* механизмини очиб беради. Ана шу асосда тилга жамият томонидан қўлланилиши мумкин бўлган жумлалар йиғиндиси сифатида қаралади ва натижада тилнинг системавий табиати амалда назардан четда қолади.

Л.Блумфилднинг тилни объектив таҳлил этишдаги муҳим тамойилларидан бири тавсифни формаллаштиришдир. Унинг фикрича, тилнинг фақат шаклий томонигина илмий тавсиф ва тасниф объекти бўлиши мумкин. “Тил” асарида маънони бизнинг фан терминлари билан аниқ тавсифлаб бўлмаслиги”ни баён қилади. Жумладан, морфемаларнинг тўлиқ тавсифини бериш мумкинлиги, лекин унинг маъносини тавсифлаш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Кўринадики, Л.Блумфилд амалда конкрет вазият билан боғлиқ бўлган жумла мазмуни билан тил бирлиги маъносини ўзаро қориштиради.

Блумфилд таълимотида *жумла* тилшуносликнинг асосий тадқиқот объекти саналганлиги туфайли, унинг лингвистик таҳлил методикасида *морфема* грамматик шаклларнинг асосий ўлчов ва қўшилиш бирлиги сифатида эътироф этилади. Сўз эса тил бирлиги сифатида таҳлилдан четда қолдирилади. Бундай ёндашув нафақат Л.Блумфилд, балки кўпчилик дескриптивчилар учун ҳам характерлидир. Морфеманинг етакчилик роли айниқса жумлани бевосита иштирокчилар методи асосида қисмларга ажратишда аниқ ўз ифодасини топади. Чунки у бутуннинг қурилиши учун асосий элемент ҳисобланади. **Гап** маълум қоидалар асосида *ташқил топган морфемалар кетма-кетлиги* сифатида талқин қилинади.

Морфемалар *эркин* ва *боғлиқ* морфемаларга бўлинади. Унинг фикрича, *жумла бўлиб келиш имкониятига эга бўлган шакл эркин, эркин*

<sup>1</sup> Блумфилд Л. Язык.-М., 1964, с.74.

бўлмаган шакл **боғлиқ** саналади. Сўзнинг қисмини ташкил этган боғлиқ шакл *формант* ҳисобланади.<sup>1</sup> Морфемаларнинг ўзаро қўшиливидан ташкил топган бутунлик *конструкция* ҳисобланади. Конструкцияларнинг қандай морфемалардан ташкил топишига кўра *морфологик* ва *синтагматик* конструкциялар турлари ва уларни ўрганадиган грамматиканинг морфология ва синтаксис бўлимлари ажратилади.<sup>2</sup>

Л.Блумфилд фикрига кўра, таркибида боғлиқ морфема етакчилик қилган конструкциялар бевосита иштирокчилари эркин морфемалардан ташкил топган конструкциялардан тубдан фарқ қилади. Биринчи типдаги конструкция *морфологик конструкция* саналади ва у тилшуносликнинг мустақил бўлими бўлган морфология бўлимида ўрганилади.

Л.Блумфилд тилнинг асосий бирликлари сифатида *фонема*, *морфемаларни* эътироф этади. Унинг фикрича, минимал шакл *морфема*, унинг маъноси эса *семема* саналади. “Шундай қилиб, - дейди у, - бошқа такрорланувчи маъноли шаклга ажралмайдиган такрорланувчи шакл морфемадир. Демак, ҳар қандай маъноли қисмларга бўлинмайдиган сўз ёки формант морфемадир”.<sup>1</sup>

Овоз белгисининг минимал ўхшашлиги фонема ёки **фарқловчи товуш** ҳисобланади.

Л.Блумфилд *сўзни* конструкциялар қаторига қўшган ҳолда “минимал эркин шакл (морфема-А.Н.) сўз” эканлигини таъкидлайди.<sup>2</sup> Шундай қилиб, алоҳида (маъно билан биргаликда) талаффуз қилинадиган ва жумла вазифасида келиши мумкин бўлган минимал эркин шакл сўз саналади. Демак, маъноли қисмларга бўлинмайдиган *quick* шакли ҳам, *quick* ва-*ly* қисмларидан ташкил топган ва кейинги қисмини алоҳида қўллаш мумкин бўлмаган *quickly* шакли ҳам сўз саналади.<sup>3</sup>

Унинг баён қилишича, морфология остида бевосита иштирокчилар сифатида боғлиқ морфемалар хизмат қиладиган конструкция тушунилади. Морфология сўз тузилиши ва унинг қисмларини ўрганади. Синтаксис эса сўз бирикмалари конструкциялари билан иш кўради.

Боғлиқ морфемалардан фойдаланиш даражасига кўра тилларни *аналитик* ва *синтетик* тилларга бўлади.

Боғлиқ морфемалар кам қўлланадиган тиллар синтетик тилларга киритилади.

Шунингдек, морфологик нуқтаи назардан тилларнинг тўрт гуруҳга бўлинишида ҳам боғлиқ морфеманинг қўлланилиш даражаси таянч нуқта бўлиб хизмат қилиши таъкидланади. Масалан, хитой тили каби боғлиқ морфемадан фойдаланмайдиган тиллар *ажралган* тиллар, туркий тиллар каби боғлиқ морфема кетма-кет қўлланадиган тиллар *агглютинатив*, эскимос тили каби мазмуний муҳим қисм, масалан феълнинг объект

<sup>1</sup> Блумфилд Л. Язык...с.195.

<sup>2</sup> Блумфилд Л. Ряд постулатов для наука о языке. -В кн. Звегинцев...с.146.

<sup>1</sup> Ағоидеаа Ё. јоà аһаò, .н.147.

<sup>2</sup> Ағоидеаа Ё. јоà аһаò, .н.146.

<sup>3</sup> Ағоидеаа Ё. јоà аһаò, .н.195.

валентлиги боғлиқ морфема орқали ифодаланадиган тиллар *полисинтетик* тиллар, бир неча маъно элементлари бир боғлиқ морфема орқали ифодаланган тиллар *флектив* тиллар саналади.

Бевосита иштирокчиларининг ҳеч қайси бири боғлиқ морфема бўлмаган конструкциялар *синтактик конструкция* саналади.

Л.Блумфилд эркин морфемаларни лексемага тенглаштиради. Унинг таъкидлашича, тилнинг барча морфемалар заҳираси шу тилнинг лексикони ҳисобланади.<sup>1</sup> *тап* “одам”; *cut* “кесмоқ”, *гип* “югурмоқ”, *red* “қизил” типдаги битта эркин морфемадан ташкил топган бирликлар *сўз-морфема* ҳисобланади.<sup>2</sup>

*Сўз-морфемаларни* Л.Блумфилд бирламчи ва иккиламчи турларга ажратади. Унинг таъкидлашича, ноль белгига эга бўлган бир морфемали сўзлар иккиламчи сўз - морфема саналади. Масалан, *теп* “одамлар”-*тап* “одам” зидлигида “кўплик сон” маъносига эга бўлган биринчи аъзо, *song* “куйлади”-*sing* “куйламоқ” зидлигида “замон” маъносига эга бўлган биринчи аъзо Л.Блумфилд томонидан иккинчи аъзо негизида ҳосил бўлган иккиламчи сўз-морфема ҳисобланади.

Сўзларни бирламчи ва иккиламчи турларга ажратар экан, барча иккиламчи сўзлар бирламчи сўзлар асосида келиб чиқишини ва уларнинг барчаси бир эркин морфема асосида бир парадигмани ҳосил қилишини баён қилади. Бу парадигмада иккиламчи сўзга асос бўлган қисм ҳам парадигма аъзоси бўлишини кўрсатади. Иккиламчи сўзларнинг асос бўлиб хизмат қилаётган қисм билан муносабатига кўра уч гуруҳи ажратилади: *сўз ўзгариши*, *сўз ясалиши* ва *сўз қўшилиши*. Сўз ўзгариши ва сўз ясалиши учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилган, яъни боғлиқ морфемаларни ўзига қабул қилувчи қисм *асос* (stem) ёки *ядро* (kernel) саналади.

Л. Блумфилднинг маъноли бирликлар учун қўллаган атамалар системаси ҳам ўзига хосдир.

У тил сигналларининг энг кичик маъноли бирлиги учун *глоссема*, *глоссеманинг* маъно томонини ифодалаш учун *ноэма*; лексик маъноли бирлик учун *морфема*, морфеманинг маъно томони учун *семема*, грамматик маъноли бирлик учун *тагмема*, тагмеманинг маъно томони учун *эписемема* атамаларини тавсия этади.<sup>1</sup>

Л.Блумфилд ижодида *субститут*, субституция атамалари ҳам марказий ўринни эгаллайди. Унинг “Тил” асарида субституцияга бағишланган алоҳида боб ажратилади. Маълум бир шароитда бири ўрнида иккинчиси қўлланилиши мумкин бўлган лисоний шакллар субститутлар, ана шундай ҳодиса эса субституция саналади.<sup>2</sup>

Ўзаро субституция муносабатида бўлган бирликлар бир синфнинг, бир парадигманинг аъзолари ҳисобланади. Демак, парадигма ёки синф аъзоларини белгилашда субституция ёрдам беради.

<sup>1</sup> Ағоидеёа Ё. јоà аһаò, һ.170.

<sup>2</sup> Ағоидеёа Ё. јоà аһаò, һ.225.

<sup>1</sup> Ағоидеёа Ё. јоà аһаò, һ.290.

<sup>2</sup> Ағоидеёа Ё. јоà аһаò, һ.269.

Л.Блумфилд синтактик бирликларга ҳам худди морфологик бирликлар каби конструкция сифатида ёндашади ва унинг таркибий қисмларини *бевосита иштирокчиларга* ажратиш йўли билан таҳлил этади. Демак, конструкция таркибини ўрганиш морфологик сатҳда ҳам, синтактик сатҳда ҳам бир хил тамойилга асосланади.

Шуни таъкидлаш керакки, синтактик қурилмаларни талаффуз қилиш жараёнида тил бирликларининг синтагматик муносабатидан ташқари, бу бирликларнинг устига қўйилган устсегмент бирликлар ҳам қўшилади. Яъни матн таркибидаги гаплар бир-биридан оҳанг ва пауза билан ажралиб туради. Гап таркибидаги бўлақлар ҳам ана шундай ажралиш хусусиятига эга. Шунингдек, ҳар бир сўз ҳам ўзининг бош урғуси остида таркибидаги бўғинларни бирлаштиради ва бу бош урғу бошқа шундай бош урғуга эга бўлган сўздан ажратиб туришга хизмат қилади.

Л.Блумфилд синтактик қурилмаларнинг ана шу томонларини ўрганадиган алоҳида йўналиш бўлишини тавсия этади ва бу йўналишни *паратаксис* деб номлайди. Демак, синтаксис бир чизикда ўзаро кетма-кет боғланган сегмент бирликларни ўрганса, паратаксис сегмент бирликлар устига қўйилган ва синтактик бирликларни изоҳлашга ёрдам берадиган устсегмент бирликларни ўрганишини таъкидлайди.

Шунингдек, **тил сатҳлари назарияси** ҳам Л.Блумфилд номи билан боғлиқдир. Унинг фикрича, тилни тавсифлашни энг қуйи сатҳ бўлган фонологик сатҳдан бошлаш лозим. Унда фонемалар миқдори аниқланади ва бу фонемаларнинг қўшилиш имкониятлари белгиланади. Фонологик сатҳ тавсифлангандан сўнг юқори сатҳ-семантик сатҳга ўтилди. Бу сатҳ грамматика ва лексикани ўз ичига олади. Н.Хомский эса лингвистик назариянинг марказий масаласи “Лингвистик сатҳ назарияси” эканлигини кўрсатади.<sup>1</sup>

Шундай қилиб, Л.Блумфилд тилни тадқиқ этишининг изчил системасини ишлаб чиқди.

Ю.Д.Апресяннинг эътироф этишича, Л.Блумфилд ишлаб чиққан система лингвистик таҳлил техникасини мукамаллаштиришда методологик асос ролини бажарди. Ўтган асрнинг 30-йиллари охири, 50-йиллари бошларида шаклланган ва Америка структурализмнинг энг обрўли тармоғи саналган дистрибутив лингвистиканинг пайдо бўлиши учун пойдевор бўлиб хизмат қилди.<sup>1</sup>

## **6. Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методлари**

### **6.1. Дистрибутив таҳлил методи**

<sup>1</sup> Хомский Н. Синтаксические структуры.-сб. Новое в лингвистике. П.1966.с.415.

<sup>1</sup> Айдаһўй Р.А. җоа аһаҳ.№.44.

Дескриптив тилшунослик тил тузилишини ифода ва маънодан ташкил топган бутунлик, деб тушунади ва ифода тузилишини тилнинг бош компоненти, деб ҳисоблайди.<sup>2</sup> Мазмун тузилишини эса иккинчи муҳим компонент сифатида баҳолайди. Лекин мазмуний тузилишга муносабат Америка тилшунослигида бир хил эмас. Шунинг учун лингвистик маъно ва унинг лингвистик тадқиқотлардаги ўрни масаласи Америка тилшунослигининг фундаментал муаммосига айланди.

Блумфилд тилнинг ифода ва маъно томонини эътироф этган ва маънони конкрет вазият билан боғлиқ эканлигини кўрсатган бўлса, Йель мактабини ташкил этган шогирдлари ва издошлари (Дж Трейжер, З.Харрис, Б.Блок ва бошқ.) лингвистик тадқиқотлардан мазмуний томонни тўла чиқариб ташлаш талаби билан чиқдилар.

Лингвистик бирликларнинг ифода ва маъно томонини эътироф этувчилар бу икки томоннинг ўз тузилиш бирликлари мавжуд эканлигини таъкидлайдилар ва асосан ифода тузилиш бирликлари таҳлилига эътиборини қаратадилар.

Дескриптив таҳлил объекти муайян бир тилдаги алоҳида тугал жумла саналади. Жумла эса маълум шахс нутқининг икки пауза орасидаги парчаси ҳисобланади. Лекин жумла билан гапнинг бир-бирига тенг эмаслиги, жумла бир сўздан ҳам, сўз бирикмасидан ҳам, тугалланмаган гапдан ҳам ташкил топиши мумкинлиги таъкидланади.

Дескриптивчиларнинг баён қилишларига кўра, лингвистик тадқиқот маълум бир диалектдаги жумлаларни тўплашдан ва тўпланган материалларни таҳлил қилишдан иборат бўлади.

Тўпланган материал, яъни матн элементларга бўлинади ва бу элементларнинг бир-бирига нисбатан дистрибуцияси аниқланади.

Лингвистик элементлар синфи субституция экспериментал техникаси асосига қурилади. Элементларнинг бирикиш қонунлари эса бевосита иштирокчилар бўйича таҳлил қилиш асосида тикланади.

Дескриптивчиларнинг таъкидлашларича, **сегментация, субституция, дистрибутив таҳлил** тилнинг ҳар қандай аспектини тадқиқ этишда қўлланилиши мумкин. Бевосита иштирокчиларга ажратиш асосидаги таҳлил эса фақат морфология ва синтаксис доирасида қўлланилади.

Тил тузилишини ифода ва маъно, яъни шакл ва мазмун тузилиши муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этувчи дескриптивчилар кўпроқ шаклий тузилиш бирликларини ўрганишга эътибор қаратадилар.

Г.Глисоннинг баён қилишича, тилнинг мазмуний системасини ўрганиш шаклий системани ўрганишга нисбатан бир мунча секин амалга оширилди ва кам натижага эришилди. Шу кунгача мазмуний тузилишни ўрганиш илмий асосда йўлга қўйилган деб айтиб бўлмайди. Дескриптивчиларнинг тилнинг ифода томонини ўрганишдаги хатоси шунда бўладики, мазмуний тузилиш билан шаклий тузилиш ўртасидаги

<sup>2</sup> Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. С.33.

алоқани тушунмади ва шаклий тузилишни ўрганаётганда мазмуний тузилишни эътиборга олмади. Афсуски, мазмуний тузилишга фақат шаклий тузилиш орқали ёндашиш мумкин.

Мазмуний тузилишдан фарқли равишда, шаклий тузилиш бевосита сезги абзоларимизга берилади ва уни осон ўрганиш мумкин. Шунинг учун акустик ва артикуляцион фонетикада товушни ўрганишда юқори даражадаги аниқликка эришилди.<sup>1</sup>

Г.Глисон ифода планини қисмларга ажратар экан, унинг асосий элементлари сифатида *фонема* ва *морфемаларни* ажратади.

Унинг фикрича, фонема бир жумлани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи тил ифода системасининг минимал бирлиги саналади.<sup>1</sup>

Морфема ифода системасининг иккинчи асосий бирлиги саналади ва унинг таърифи анча мураккаб эканлиги таъкидлангани ҳолда, тилнинг мазмуний системаси билан боғлиқ қўлланиладиган тилнинг ифода системаси бирлиги ҳисобланади.<sup>2</sup>

Дистрибутив таҳлилнинг биринчи босқичи жумлани энг кичик қисмларга ажратиш-сегментлаш ва уларни дафтарда символлар билан ифодалашдан бошланади. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасини эркин равишда қуйидаги сегментларга ажратишимиз мумкин: *ки-тоб-ни ў-қи-моқ*. Тадқиқотчи информантдан (талаффуз қилувчидан) бу бирикманинг талаффузини такрорлашни илтимос қилади ёки шу бирикма бошқа информант орқали талаффуз қилдирилади.

Иккинчи маротаба талаффуз қилинганда, жумла таркибидаги товушлар олдингисидан бир оз фарқланиши мумкин. Масалан, *о* бирида чўзикроқ, иккинчисида қисқароқ талаффуз қилиниши мумкин. Лекин информантлар ҳар икки ҳолатда талаффуз қилинган товушларни бир хил деб қабул қилади. Чунки *о* нинг чўзиқ-қиска талаффуз қилиниши информантлар учун муҳим бўлмайди, маъно фарқламайди.

Сўнгра бу жумладан ажратилган сегментларни бошқа жумла таркибига қўйиб кўрамиз ва информант учун шундай қилиш мумкин эканлигини текшириб кўрамиз.

Ана шу асосда ҳар бир товуш у ёки бу сегментнинг вакили эканлигини аниқлаймиз. Бир товушни турли ўринларда қўллаб, уларнинг **қуршови** белгиланади. Элементнинг **қуршови** юқоридаги йўл билан аниқланган элементлар **қўшничилигидир**.

“Элементлар қўшничилиги” атамаси остида бир элементнинг бошқа элементга нисбатан эгаллаган позицияси тушунилади. Бир хил қуршовда турган сегмент турли информант томонидан турлича талаффуз қилиниб, маънога таъсир этмаслиги мумкин. Бундай ҳолатда улар бир сегментнинг турли вакиллари саналади. Лекин маъно ўзгаришига олиб келса, бундай сегментларни бир сегментнинг турли вакиллари деб бўлмайди. Масалан, *токнинг* биринчи сегменти ўрнига *н* сегментини қўйсак, тамомила янги

<sup>1</sup> Аёёнӣ А. Аааааааа ...н.45.

<sup>1</sup> Аёёнӣ А. юа аһаа.н.41.

<sup>2</sup> Аёёнӣ А. юа аһаа.н.43.

маъноли *нок* келиб чиқади. Демак, *т* ва *н* сегментлари бошқа-бошқа сегментларнинг вакиллари саналиди.

Жумлаларни сегментлаш натижасида юзлаб кўринишларда талаффуз қилинувчи **фонлар** ажратилади. Бу сегментларнинг нисбатан чекланган миқдордаги синфларга бирлаштирилиши натижасида фонемалар аниқланади. Сегментларни ана шундай гуруҳларга - синфларга бирлаштиришда элементлар **дистрибуцияси** (жойлашиш тартиби) хизмат қилади.

Элементлар дистрибуцияси атамаси остида шу элементларнинг барча қуршовлари йиғиндиси тушунилади.

Дистрибутив лингвистикада икки товуш ўртасидаги уч хил муносабат ажратилади. Бундай муносабат типлари **дистрибуция моделлари** дейилади.<sup>1</sup> Демак, дистрибуция моделларининг қуйидаги турлари белгиланади:

- а) контраст дистрибуция;
- б) қўшимча дистрибуция;
- в) эркин алмашиниш дистрибуцияси;

Дистрибуция моделларининг бу турлари Н.С.Трубецкойнинг фонема ва унинг вариантларини белгилашнинг уч қоидасини эслатади.

Икки элемент бир хил позицияда (қуршовда) бири ўрнида иккинчиси келиб, маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу элементлар контраст дистрибуция муносабатида бўлган ҳисобланади. Масалан, *том*, *ном*, *жом* сўзларининг биринчи сегментлари *т-н-ж* бир хил позицияда келиб, маъно фарқлаш вазифасини бажариб, ўзаро контраст дистрибуция муносабатидадир.

Ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлган элементлар икки моҳиятнинг вакиллари ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси кела олмаса, бу элементлар ўзаро *қўшимча дистрибуция* муносабатида бўлган саналади. Масалан, *бил* сўзи таркибидаги *и* ўрнига шу қуршовда *ў* ни қўллаб бўлмайди, ёки қўл сўзи таркибидаги *ў* ўрнига шу қуршовда *и* ни қўллаб бўлмайди. Демак, *и* ва *ў* товушлари ўзаро қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган икки сегмент бир моҳиятнинг турли вакиллари саналади. Фонологик сатҳда бир фонеманинг икки хил варианты ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда маънони ўзгартирмаган ҳолда бири ўрнида иккинчиси эркин ҳолда алмашина олса, бу икки сегмент бир-бири билан эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлади.

Масалан, гижда сўзидаги портловчи *дж* товуши ўрнида сирғалувчи *ж* товушини алмаштириш мумкин, лекин бу алмашиниш сўзнинг маъносини ўзгартирмайди. Ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлган икки элемент бир моҳиятнинг икки варианты ҳисобланади.

<sup>1</sup> Ааdаçeй Ô.Ï. Ènoïdeу eeíaaèñòè-âñeèð ó-âieé. -Ï., 1975, ñ.257.

Лингвистик таҳлилнинг фонологик сатҳдаги ана шундай техникаси Харрис томонидан морфологик сатҳга ҳам олиб ўтилди. Унинг фикрича, тилнинг фонологик бирликларининг позициялари орқали тилда уларнинг қандай комбинациялари морфемани ҳосил қилишини ҳисоблаш мумкин бўлади. Морфологик бирликларни сегментларга ажратиш бошқа шундай бирликларга қиёслаш, солиштириш методи орқали амалга оширилади.

Харрис маънога мурожаат қилишдан қочиш мақсадида морфологияда мазмуний критерияни дистрибуция критерияси билан алмаштиришга ҳаракат қилади.

Морфема дистрибуцияси дейилганда шу морфема қўлланилиши мумкин бўлган барча контекстлар йиғиндиси тушунилади.<sup>1</sup>

Морфологияда ҳам худди фонологиядаги каби учта дистрибуция модели ажратилади. Икки элемент бир хил қуршовда бири ўрнида иккинчиси алмашилиб, грамматик маънони ўзгартириб юборса, бу икки элемент ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлади. Контраст дистрибуция муносабатида бўлган икки бирлик бир морфеманинг икки хил варианты - морфи ёки алломорфи саналади. Масалан, *китоб-им, китоб-инг* сўзларидаги *-им, -инг* шакллари бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси алмашилиб кела олади ва бу алмашилиш маъно ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун улар икки морфеманинг алломорфлари саналади.

Оғзаки сўзлашув нутқида *тоққа, эшикка, далага* сингари сўзлардаги иккинчи маъноли қисмларнинг ҳеч бири шу қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Шунингдек, *тоққа, тоғи* сўзларининг биринчи маъноли қисмлари тоқ ва тоғ қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Улар қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Шунинг учун бу шакллар бир морфеманинг турли вариантлари саналади.

*Сингли - синглиси, манбаи - манбаси* сингари сўзлардаги *-и* ва *-си* эркин алмашилиш дистрибуцияси муносабатида бўлади ва шунинг учун улар бир морфеманинг турли вариантлари ҳисобланади.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса аён бўладики, дистрибуция таҳлили асосан сегментларнинг шаклий қуршовига, дистрибуцияга таянади. Шунингдек, дистрибутив таҳлилда таянч тушунча бўлган дистрибуциянинг ўзи аниқ изоҳини топмайди.

Ф.М.Березиннинг кўрсатишича, агар дистрибуцияни шу элемент учрайдиган барча қуршовлар йиғиндиси деб тушунадиган бўлсак, дистрибуция элемент асосида изоҳланади. Элементнинг ўзи эса дистрибуция асосида изоҳланади. Натижада “сеҳрли халқа” ҳосил бўлади. Шунингдек, элементлар қуршови тушунчаси ҳам аниқ эмас. Агар уни ўрганилаётган элементнинг маълум миқдордаги қуршови деб тушунадиган бўлсак, бу тушунчанинг унчалик аниқ эмаслигини сезиш қийин эмас. Унинг фикрича, у ёки бу тилнинг хусусиятини битта дистрибутив таҳлил йўли билан ўрганиш мумкин деган умумий қараш ҳам

---

<sup>1</sup> Аёеёиі А. јѳà àñàð.ñ.96.



унчалик тўғри эмас. Лекин шуни тан олиш керакки, дистрибутив таҳлил лингвистик таҳлилнинг объективлигини аниқлашга шароит яратди.<sup>1</sup>

## 6.2. Бевосита иштирокчилар методи

Дискриптив лингвистика вакиллари жумлани энг кичик маъноли қисмларига ажратишда, яъни сегментларга бўлишда **бевосита иштирокчилар** (БИ) асосидаги таҳлилга ҳам таянадилар.

Бу методга ишора Л.Блумфилднинг “Тил” асарида учраса ҳам, унинг аниқ тамойиллари Р.Уэллз ва Ю.Найдалар томонидан ишлаб чиқилди.

БИ методига мувофиқ, таянч нукта **конструкция** ҳисобланади. Конструкция таркибидан **иштирокчилар** ва **бевосита иштирокчилар** (БИ) ажратилади.

*Конструкция* атамаси остида маъноли қисмларнинг кетма-кет муносабатидан ташкил топган бутунлик тушунилади. Иштирокчилар деб каттароқ конструкция таркибига кирган сўз ёки конструкция (ёки морфема)га айтилади. Муайян конструкциянинг бевосита шакллани-шида иштирок этган бир ёки бир неча иштирокчиларга бевосита иштирокчилар дейилади.<sup>1</sup> Масалан, *Шаббода қурғур илк саҳар олиб кетди гулнинг тотини*, (Х.О.) жумласи конструкция ҳисобланади. Унинг таркибида иштирок этган барча маъноли сўзлар иштирокчилар, бевосита алоқага киришган сўзлар эса бевосита иштирокчилар (БИ) саналади. Шаббода сўзи билан *тотини* сўзи ўртасида маълум маънода боғланиш (бири гапнинг бошловчиси, иккинчиси гапнинг якунловчиси) бўлса ҳам, лекин улар ўртасида бевосита алоқа мавжуд эмас. Аксинча, *гулнинг сўзи тотини* сўзи билан *илк саҳар* сўзи *олиб кетди* сўзи билан, *шаббода қурғур* сўзи *олиб кетди* сўзи билан ўзаро зич боғлангандир.

Бунга мувофиқ нутқнинг ҳар бир мустақил парчаси икки қисмдан ташкил топади. Ўз навбатида, ҳар қайси қисм яна ўз ичида ана шундай қисмлардан иборат бўлади. Кўринадики, ҳар бир конструкция бинар тамойилга кўра қисмларга бўлинади ва бу бўлиниш конструкция доирасида градуаллик (даражаланиш) хусусиятига эга бўлади.

БИ таҳлилида, аввало, сўз бирикмалари ажратилади ва улар бир гап ичида бирлаштирилади. Шунинг учун БИ таҳлилини бирлаштириш, ўраш деб ҳам юритилади.

Бирлаштириш жараёнида қуйидаги қоидаларга амал қилинади:

1) бир вақтнинг ўзида иккитадан ортиқ бўлмаган элементлар бирлаштирилади. Масалан, бирданига *олиб кетди гулнинг тотини* тарзида бирлаштириш мумкин эмас. Аввал *гулнинг сўзи тотини* сўзи билан бирлашади. Сўнгра *гулнинг тотини сўзи олиб кетмоқ* сўзи билан бирлашади;

<sup>1</sup> Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М.,1975,с.258.

<sup>1</sup> Глисон Г. Введение...с.190.

2) боғланмайдиган элементларни бирлаштириш мумкин эмас. Хусусан, юқоридаги гапда *қурғур, илк* сўзларини бирлаштириб бўлмайди;

3) БИ таҳлилини қўллаш тартиби қатъий белгиланган бўлади.<sup>1</sup>

БИ методига мувофиқ, тил грамматикаси шаклий тўғри гапларни ҳосил қилувчи (туғдирувчи) кибернетик қурилма ҳисобланади. Ҳар бир тилнинг грамматикаси белгиларнинг ёпиқ (охирги) символлар ва бу символлар занжирининг қайта кодлаштириш қоидаларидан иборат бўлади. Қайта кодлаштириш қоидаси *X-Y* шаклига эга бўлади. Бунда *X-Y* символлар занжирини ифодалайди. Бир гуруҳ символлар сўз ва морфемаларни ифодалаш учун, бошқалари эса синтактик гуруҳ ва гапларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари # шаклидаги алоҳида белги ҳам ишлатиладики, у гапнинг бошланиши ва охирини ифодалаш учун қўлланилади.

БИ методига асосан гапларни қисмларга бўлиш сўз бирикмаларига ажратишни эслатади ва гап бўлақларига ажратишдан ҳеч қандай фарқ қилмайдигандек кўринади.

Аслида эса БИга ажратиш гапни бўлақларга ажратишдан тубдан фарқ қилади. Ф.М.Березиннинг фикрича, гап бўлақлари бўйича таҳлил аниқ жавоб беролмаган нарсаларга БИ методи йўли билан қилинган таҳлил жавоб бера олиши мумкин.<sup>2</sup>

БИ методи асосан синтаксисда қўлланилади. Синтаксисда обрў-эътибор қозонган бу метод кейинчалик морфология ва фонологиянинг айрим масалаларини ҳал этишда қисман қўлланила бошланди.

БИ методи асосидаги фонологик таҳлил Ч.Хоккетнинг “Фонология бўйича қўлланма” (1955) асарида аниқ намоён бўлди. Фонологик сатҳда ҳам БИ асосидаги таҳлил учун зарур бўлган поғонали (иерархик) муносабат кўзга ташланади.

Ч.Хоккет фонологик таҳлилнинг асосий нуқтаси деб жумлани бўғинларга ажратишни билади. Ҳар бир бўғин структурасида уч элемент мавжудлиги кўрсатилади: бўғин бошланиши, бўғин чўққиси ва бўғин охири.

Бу элементлар БИ асосида таҳлил этилади. Масалан, ўзбек тилидаги *тол* сўзининг бўғин бошланишидаги товуши биринчи БИ сифатида ажратилади. Қолган бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари иккинчи БИ сифатида ўзаро бирлаштирилади.

Яъни *т-о-л* схемасини олади. Бўлинишнинг иккинчи босқичида бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари бир-биридан ажратилади.

Тил элементларининг кетма-кетлиги ва улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга қаратилган БИ методи структур тилшуносликнинг дастлабки даврларида анча муваффақиятга эришган ва тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этган бўлса ҳам, лекин кейинчалик лингвистик таҳлилнинг объектив ва аниқ бўлмоғи учун унда бир қатор ожиз томонлар мавжуд эканлиги маълум бўлиб қолди.

<sup>1</sup> Шаумян С.К.-Теоретические основы трансформационной грамматики.-Новое в лингвистике, II, -М.,1962,с.392.

<sup>2</sup> Аҳдәсәй О.И. jәә әпәд, п.259.

С.К.Шаумяннинг фикрича, бу методнинг энг ожиз томони шундаки, БИ методи лингвистик тадқиқотларда инвариантлик муаммосини ҳал қилишда етарли кучга эга эмас.

Қуйидаги гапларни қиёслаймиз:

1. Ўқувчи китоб ўқияпти
2. Китобни ўқувчи ўқияпти?
3. Ким китоб ўқияпти?

Ҳар қандай киши биринчи гапнинг дарак, иккинчи ва учинчи гапнинг сўроқ гаплар эканлигини яхши билади. Лекин БИ методи бу гапларни фарқлашнинг формал ўлчовларини бермайди. Агар формал ўлчов сифатида сўз тартибини оладиган бўлсак, биринчи ва учинчи гапларни бир гуруҳга киритишимиз керак бўлади. Агар оҳанг асосида чегаралайдиган бўлсак, иккинчи гапдаги сўроқ оҳанг учинчи гапда бошқача.

Шундай қилиб, юқоридаги метод билан зидланувчи дарак ва сўроқ гаплар асосида ётган инвариантни белгилаш қийин.

Ёки рус тилидаги қуйидаги гаплар ташки структурасига кўра бир парадигмани ташкил этади. Уларнинг ҳаммаси қаратқич-қаралмиш муносабатини ифодалайди.

1. Пение птиц
2. Изучение язўка
3. Приглашение писателя

Дастлабки икки синтактик қурилма мазмунан ўзаро зид муносабатни ифодалайди. Биринчи қурилмада қаратқич (родительнўй) келишиқдаги *қуш* (птица) сўзи куйлаш (пение) ҳаракатининг бажарувчиси саналса, иккинчи қурилмада худди шу келишиқдаги *язўка* сўзи *ўрганмоқ* феълидан англашилган ҳаракатнинг объекти ҳисобланади. Учинчи бирикма эса мазмунан икки маънолидир. Биринчи маънода **таклиф қилиш** (приглашение) ҳаракатининг бажарувчиси *ёзувчи* (писатели), иккинчи маънода *ёзувчи* (писатель) таклиф қилинувчи, яъни объект ҳисобланади.

Ўзбек тилидаги қаратқичли конструкцияларда ҳам ана шундай омонимлик хусусияти учраб туради. Масалан, *унинг имтиҳони* бирикмасидан икки маъно ифодаланади; 1) унинг имтиҳон олиши; 2) унинг имтиҳон топшириши. Бу *У имтиҳон олади* ва *У имтиҳон топширади* гапларининг трансформацион ўзгарувидан ташкил топган.<sup>1</sup>

Лекин БИ грамматикаси юқоридаги конструкцияларнинг кўрсатилган мазмуний фарқларини символлар орқали ифодалай олмайди.<sup>2</sup>

Бундан ташқари, Ф.М.Березиннинг фикрича, БИ методи актив ва пассив, тасдиқ ва инкор конструкциялар ўртасидаги алоқани кўрсатиш имкониятига ҳам эга эмас. Шунингдек, бу метод синтактик сатҳда энг кичик (элементлар) бирлик нима, деган саволга ҳам жавоб бера олмайди.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Ἀεδῖνᾱ Ἐ. Ἐἰαεῖς ἂν ῥεῖᾱε δεεεᾱδε κε, ηεε ἀδᾱῖᾱδεεεᾱηε, Ὀἰεεᾱῖο, 1973, 42-ᾱᾱδ.

<sup>2</sup> Ὀᾱοῖῡῖ Ἴ.Ἐ. ἰᾱᾱ ᾱηᾱδ, η. 394.

<sup>3</sup> Ἀᾱδᾱεῖ Ὀ.Ἰ. ἰᾱᾱ ᾱηᾱδ, η.260.

Ана шундай камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иштирокчиларнинг шаклий кўрсаткичларини ифодалаш учун махсус индекслардан фойдаланиш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган учта мисолдаги қаратқич келишиги учун G, бош келишик учун N символлари билан биргаликда, субъектни билдираётган қаратқич учун G<sub>1</sub>, объектни билдираётган қаратқич учун G<sub>2</sub> сингари индексли символлардан фойдаланиш ва шу йўл билан БИ методидаги грамматик омонимияни изоҳлашдаги камчиликларни бартараф қилиш мумкин. Лекин бунда янги қийинчиликка дуч келинади. Грамматик омонимияни бартараф қилишга сунъий ҳаракат туфайли грамматик тавсиф турли символ ва индекслар билан ўта мураккаблашади.

БИ методидаги юқорида кўрсатилган ожиз томонлар тадқиқотчиларни бундан кўра мукамалроқ таҳлил методларини қидиришига ундади. Ана шундай объектив зарурият туфайли трансформация методи (ТМ) майдонга келди.

### 6.3. Трансформация методи (ТМ)

Трансформация методи дастлаб дескриптив лингвистика назариётчиларидан бири З.С.Хэррис томонидан тавсия қилинган эди.<sup>1</sup> Унинг фикрига кўра, трансформацион таҳлил (ТТ) БИ методи дуч келган мураккабликларнинг бир қанча қисмини бартараф қилишга ёрдам беради. ТТ кўп жиҳатдан тил тузилиш таҳлилининг алгебраик методини намоён қилади.<sup>2</sup>

З.С.Хэррис томонидан тавсия этилган ТМ унинг шогирди Н.Хомский томонидан ривожлантирилди.<sup>3</sup>

Л.С.Бархударов ТЛ ни ҳам ўз ичига олган генератив лингвистикани (ГЛ) структур лингвистикадан фарқлаган ҳолда, уни тилшуносликнинг структур лингвистикадан кейинги босқич деб ҳисоблайди.<sup>4</sup>

У тилшунослик тарихини оламини билишнинг диалектик назарияси белгилаб берган уч босқичнинг қайсисига таяниб иш кўриш белгисига кўра уч босқичга-уч грамматик назарияга бўлади: а) анъанавий, б) структур, в) генератив (туғдирувчи) лингвистика.

Л.С.Бархударов фикрига кўра, юқоридаги уч тилшунослик билишнинг уч босқичига асосланади. Диалектик фалсафа билишнинг бевосита кузатиш, анализ ва синтез босқичларини эътироф этади. Анъанавий тилшунослик билишнинг биринчи босқичига, структур тилшуносликнинг дескриптив йўналиши иккинчи босқичига, структур тилшуносликнинг глоссематика ва ТЛ йўналиши эса синтез босқичига таянади.

<sup>1</sup> Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. –Новое в лингвистике, II, -М., 1962, с.528.

<sup>2</sup> Оўддён Қ.Ќ. 10à àñàð, ñ. 529.

<sup>3</sup> Хомский Н. Синтаксические структуры. – Новое в лингвистике. II, -М., 1962, с. 412.

<sup>4</sup> Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. (введение). –«Проблемы порождающей грамматики и семантики». тыплами. -М., 1976, с. 5.

XX асрнинг 50-йилларида шаклланиб, ривожланиш босқичига ўтган структур тилшуносликнинг дескриптив мактаби вакиллари анъанавий тилшуносликнинг аниқ лингвистик тадқиқот тамойиллари йўқ эканлигини танқид қилган ҳолда, ўз олдиларига тилни ўрганишнинг формаллаштирилган таҳлил тизимини ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйдилар. Ана шундай таҳлил асосида тадқиқотчи объектни ўрганишда ҳар қандай субъективликдан ҳоли бўлган объектив хулосага келиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Лекин структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишида субстанцияни шаклдан ажратиш шу даражага етдики, натижада шакл ўзининг субстанциясидан ажралиб қолди.

Бу эса структур тилшунослик бағридан янги йўналиш-генератив лингвистиканинг ўсиб чиқишига олиб келди.

Ҳозирги кунда *эмпиризм* номи билан юритилаётган тилшунослик йўналиши Л.Блумфилд номи билан боғланса, унга қутбий зидланишда турувчи *рационализм* йўналишидаги генератив лингвистика Н.Хомский номи билан боғлиқдир. Бу икки йўналиш ўртасидаги муҳим фарқловчи белгилар эмпиризм ва рационализм,<sup>1</sup> ментализм ва антиментализмдир. Л.Блумфилд маънодан ҳоли бўлган шаклни ўрганишни тарғиб қилади. Шунинг учун унинг ғояси антименталистик характерга эга.

ТМга мувофиқ, ҳар қандай тилнинг синтактик системасини *ядро* гаплар номи билан юритилувчи энг кичик (элементлар) гаплар типлари йиғиндиси сифатида гавдалантириш мумкин. *Ядро* гаплар деб содда, йиғиқ, дарак гап тушунилади. Феъл кесимли гап бўлса, кесими аниқ нисбатда туради. Бу энг кичик гаплар ҳар бир тилнинг синтактик системасининг асосини ташкил этади.

Ядро гаплардан турли шаклий ўзгаришлар асосида асосий маънони сақлаган ҳолда иккиламчи синтактик қурилмаларнинг ҳосил қилиниши **трансформация** ҳисобланади. Бу метод гапнинг шаклий ва мазмуний тузилишларининг ўзаро муносабати заминида вужудга келади.<sup>1</sup>

ТМ гапнинг ички ва ташқи структураси ва бу структура бирликларининг ўзаро муносабатига таянади. Дескриптив лингвистикада қўлланувчи ички структура гапдан англашилган маъно тузилишини, ташқи структура эса муайян мазмуний тузилишининг шаклий, ифода томонини билдиради.

В.С.Храковский таъкидлаганидек, матн таркибидаги ҳар қандай гап (жумла) нутқий фаолиятнинг якуний ҳосиласи саналиб, мураккаб, кўп қиррали хусусиятга эга бўлади. Шунинг учун уни турли томондан турлича ўрганиш мумкин.<sup>2</sup>

Бир йўналиш доирасида нутқий жараёнда гап ҳосил қилишга оид масалалар асосий ўрганиш объекти бўлса, иккинчи йўналиш доирасида гап моделлари рўйхатини, инвентарини белгилаш билан боғлиқ соф лингвистик масалалар ўрганилади. А.В.Исаченконинг фикрига кўра,

<sup>1</sup> Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. МГУ, 1973, с. 61.

<sup>1</sup> Асдиқов А. Ҷаънаҳ, 39-аҳд.

<sup>2</sup> Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. -М., 1970, с. 5.

синтактик моделларнинг якуний моделларини излаш илмий синтаксиснинг бирламчи ва асосий вазифасидир.<sup>3</sup> Лекин тадқиқот мақсади фақат гап моделларининг статистик тавсифи билангина чекланиб қолмаслиги лозим. Системавий синтаксис учун синхрониядаги у ёки бу синтактик моделлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ёритиш, статистик тавсифни динамик тавсиф билан тўлдириш зарур бўлади.

Трансформацион таҳлил ана шундай заруриятни қоплаш вазифасини бажаради. ТМ учун **ядро гап, трансформация қоидаси** ва **ҳосила гап** тушунчалари муҳим саналади.

Ядро гап, яъни трансформация учун асос бўлган гап *операнд*, ҳосила гап *трансформ* ёки *трансформанд*, операнддан трансформандни ҳосил қилувчи воситани *трансформация оператори* деб юритилади.<sup>1</sup>

З.Хэрриснинг фикрига кўра, трансформация бир гапнинг иккинчи гап шаклига шундай ўзгаришики, унда асос гап ҳосила гап ўртасида ҳам лексемалар таркиби, ҳам маъноси нуқтаи назардан бир хиллик мавжуд бўлади.<sup>1</sup> Демак, мазмуний мундарижа трансформандлар учун инвариант саналади.

Операнд билан трансформанд ўртасида трансформация муносабати мавжуд бўлади. Улар иккиси ўзаро трансформация муносабати билан боғланган бўлади.

Шундай қилиб, ўзаро трансформация муносабатида бўлган гаплар бир хил лексик мақомга эга бўлиб, бир хил элементар маънолар комбинациясидан ташкил топган ҳолда, турли хил грамматик (шаклий) мақомга эга бўлади.

Трансформация **махсус трансформация** қоидалари орқали амалга оширилади. Ж.Бўронов таъкидлаганидек, трансформацион қоида асосий ва ҳосилавий моделлар ўртасидаги муносабатларни топиш усули саналади. Трансформацион қоида *БИга ажратилиш қоидасини, трансформацион моделлар яратилиш қоидасини* ва *морфофонемик қоидаларни* ўз ичига олади. Трансформацион қоида битта конструкция ёки гапнинг маъносини очишда бир қанча ҳосилавий конструкция ёки гаплардан фойдалана олади.<sup>2</sup>

Демак, трансформацияга асос бўлган конструкция ва трансформандлар бир умумий маъно ва барқарор лексик birlikлар занжири асосида бирлашиб, бир синтактик парадигмани ҳосил қилади ва унда ядро гап парадигманинг бош аъзоси саналади.

Кўринадикки, ядро гап модели ва унинг турли ҳосилалари рўйхатининг олиниши у ёки бу тилда муайян ахборотни турлича ифодалаш имкониятларини очиб беради.

<sup>3</sup> Исаченко А.В. Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных. –сб. Исследования по структурной типологии. -М., 1963, с. 61.

<sup>1</sup> Эшби У.Р. Введение в кибернетику. -М., 1963, с.61.

<sup>1</sup> Оуддён С.Н. јоә аһад, п. 540.

<sup>2</sup> Ауддӣә А. јоә аһад, 42-аад.

Юқорида таъкидланганидек, ядро гапнинг шаклини ўзгартириш билан унинг турли трансформандларини ҳосил қилиш маълум трансформация қоидалари асосида амалга оширилади.

Кўпчилик муаллифлар томонидан трансформациянинг тўртта қоидаси қайд этилади:

1) ўрин алмаштириш трансформацияси ёки *пермутация* трансформацияси. Бунда ядро гап таркибидаги синтактик бирликларнинг ўрни алмаштирилади. Лекин бу қоида амалга оширилганда, синтактик бирликнинг моҳияти ўзгармаслиги керак.

2) *субституция*, яъни ядро гап таркибидаги бир элементни ўзаро субституция муносабатида бўлган бошқа элемент билан алмаштириш.

3) *адъюнкция*, яъни ядро гап таркибига бошқа элементларни қўшиш.

4) *эллипсис*, яъни ядро гап таркибидан айрим элементларни соқит қилиш.

ТМнинг ДМдан кучли томони шундаки, ДМ 40-50- йилларгача фақат фактларни таҳлил қилиш билан чекланган бўлса, ТМ таҳлил методларини ишлаб чиқишга асосий эътиборни қаратдилар.<sup>1</sup>

Агар дистрибутив таҳлил ва БИ методлари жумла қандай майда қисмлардан ташкил топади, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилган бўлса, ТМ бу жумла қандай гапнинг трансформацион қайта шаклланишидан ҳосил бўлган, деган саволга жавоб бериши лозим бўлди. Ф.М.Березин тўғри таъкидлаганидек, ТМнинг ожиз томони ана шунда намоён бўлади. Чунки ТТ бевосита лингвистик материалдан келиб чикмайди, балки дастлаб соф эмпирик асосга қурилади, сўнгра тил материали асосида текширилади. Бундан ташқари ТМнинг қўлланилиш доираси ва турли тиллардаги ядро гаплар типларининг миқдори аниқ белгиланмаган.<sup>1</sup>

Бундан ташқари, синтактик сатҳда трансформация билан деривация ўртасидаги ўхшашлик ва фарқ очилмайди. Ядро гапнинг моҳиятини ўзгартириб юборадиган шаклий ўзгаришлар ҳам трансформация доирасида ўрганилади. Масалан, трансформация қоидаси сифатида алоҳида тур қилиб *номинализация* ажратилади. Бунда ядро гап кесимидаги кесимлик шаклининг йўқотилиши трансформация воситаси ҳисобланади. Масалан, *Дарс бошланди дарснинг бошланиши*. Бу эса трансформация олдига қўйган талабга жавоб бермайди. Чунки трансформация ядро гапнинг гаплик ҳолатини сақлаб қолиш доирасидаги турли ички грамматик ўзгаришлардир. Юқоридаги ҳолда эса ядро гап гаплик ҳолатини йўқотиб, бирикмага айланяпти.

ТМдаги ана шу чекланган томонни эътиборга олган ҳолда, В.С.Храковский синтактик трансформация билан синтактик деривацияни бир-биридан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Основные направления структурализма. -М., 1964, с.191. Яна =адаа. Хомский Н. Синтаксические структуры. -Новое в лингвистике. Вып.2, -М., 1962, с. 459-460.

<sup>1</sup> Аааааа О.И. жа аааа, п. 263.

<sup>2</sup> Оааааааа А.Н. жа аааа, п. 13.

С.Д.Кацнельсон гаплар ўзаро фақат трансформация муносабатида эмас, балки деривация муносабатида ҳам бўлишини баён қилган эди.<sup>3</sup>

Шунинг учун В.С.Храковский синтактик деривация деб ҳосила гапнинг асос гапдан грамматик мақоми ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган шаклий ўзгаришни тушунади.<sup>4</sup>

Деривациянинг таркибий қисмларини ҳам трансформациянинг таркибий қисмларига анология йўли билан қуйидагича белгилайди: асос гап учун *операнд*, ҳосила гап учун *дериват*, ясовчи восита учун эса *деривация оператори* атамаларини қўллайди.

Юқорида кўриб ўтилган лингвистик таҳлил методлари Америка дескриптив лингвистикасининг тулшунослик назарияси учун берган энг қимматли томонларидар. Бу методлар гарчи тилнинг қандай функционалашуви ҳақида саволга жавоб бера олмаса ҳам, лекин уни тавсифлаш учун катта хизмат қилди. Бу таҳлил методларининг кўп жиҳатлари бугунги тилшуносликнинг таҳлил усули учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

## 7. Анъанавий ва систем тилшунослик муносабати масалалари

Мустақиллик шароитида ўзбек тилшунослигида ҳам катта ўзгаришлар рўй берди. Шўролар даврида ўзбек тилшунослари асосан ўзбек тилининг ички тузилиши, адабий тил ва диалектлар муносабати, ўзбек тилининг тарихий тараққиёти, бойиш манбалари сингари ўзбек тилининг ўзига хос муаммолари билан чекланган бўлса, мустақиллик шароитида умумий тилшуносликнинг назарий муаммолари бўйича ҳам ўз фикрларини дадил баён қила бошладилар.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзбек тилшунослигида турли хил қарашлар, йўналишларнинг ўзига хос атамалар системаси майдонга келди. Фан майдонида турли қарашларнинг мавжуд бўлиши ва бу қарашларни олға сурган тилшунослар ўртасида баҳс-мунозараларнинг вужудга келиши шу фаннинг ривожланиши учун туртки бўлиши табиий.

Аслида “анъанавий тилшунослик” “ҳозирги тилшунослик” ёки “замонавий тилшунослик”ка зидланмайди. Бу ўринда “анъанавий тилшунослик” соф хронологик маънони, яъни “ҳозиргача бўлган тилшунослик” маъносинигина билдирмайди, балки гносеологик маънода билишнинг икки босқичига асосланувчи ва онтологик нуктаи назардан тил табиати ва моҳиятига икки хил ёндашувчи фан сифатида баҳоланади ва системавий тилшунослик деб юритилувчи тилшуносликка қарама-қарши қўйилади. Улар тил онтологиясига ёндашув нуктаи назаридан ҳам, уни текшириш методологияси ва методи нуктаи назаридан ҳам бир-биридан фарқ қиладиган тилшуносликнинг тенг ҳуқуқли икки йўналиши саналади. Тилшуносликнинг бу икки йўналиши бир-бирини рад этмайди, балки бири иккинчисининг натижаларига асосланади. Шунинг учун ҳам ҳар икки

<sup>3</sup> Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации, -сб. «Проблемы языкознания», -М., 1967.

<sup>4</sup> Одаёйлаёёё А.Ў. җоа аһад, җ. 13.



тилшунослик ҳозирги кунда икки улоқчи оддек баб-баравар қадам ташламоқда.

Э.Бенвенист тилшунослик тарихини уч даврга бўлар экан, XX асрнинг биринчи чорагидан тилшуносликнинг янги даври, тилга системавий-структур ёндашув даври бошланганини баён қилади. Бу даврдан лингвистиканинг эътибори тил фалсафасига ҳам, тил эволюциясига ҳам эмас, балки тилнинг имманент реаллигига қаратилди. Натижада лингвистика формал, ихчам, систематик фанга айланишга интила бошлади.<sup>58</sup> Лекин бу билан анъанавий тилшуносликни асло инкор қилмайди.

Дарҳақиқат, XX аср бошқа фанлар тараққиётида бўлгани каби, лингвистика тарихида ҳам асосий эътиборнинг объектга субстанционал нуқтаи назардан ёндашувдан структур-функционал нуқтаи назардан ёндашувга ўтиши билан характерланади.<sup>59</sup> Бунга Ф. Де Соссюрнинг “Умумий лингвистика курси”да баён қилинган “тил субстанция эмас, балки шаклдир” деган бош ғояси сабабчи бўлди. Бу ғояга мувофиқ, структуранинг субстанционал ажратилиши ва унинг нисбий мустақиллигининг эътироф этилиши тилшуносликнинг кейинги даврида буюк кашфиётларнинг қилинишига тўртки бўлиш билан бирга, бир қатор янглиш қарашларнинг туғилишига ҳам замин яратди.

Ф.де Соссюр *субстанция* ва *шакл* атамалари остида сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи моддий воситалар ва бу моддий воситалар замирида ётган муносабатларни тушунади, *тил шаклдир* деганда тилнинг муносабатлар системаси эканлигига урғу беради. Тилнинг моддий томони, яъни товуш томони субстанция сифатида иккинчи планга сурилади.

Ана шунинг натижасида у тил ва нутқни ажратди. А.Гардинер Ф.де Соссюрнинг бу дихотомиясидан таъсирланиб, тилшуносликнинг бундан кейинги барча ютуқлари ана шу изланишга асосланади, деб башорат қилган эди.<sup>60</sup>

Нутқий фаолият тил ва нутқнинг диалектик муносабатидан ташкил топишининг эътироф этилиши системавий тилшуносликнинг вужудга келишига дадил қадам бўлди. Системавий тилшуносликка зидланувчи анъанавий тилшунослик тилни, Ф.де Соссюр таъбири билан айтганда, субстанция деб тушунади ва асосий эътиборни бевосита сезги аъзоларимиз таъсирига бериладиган моддий воситаларни ўрганишга қаратади. Бу тилнинг онтологик табиати юзасидан анъанавий ва системавий тилшунослик ўртасидаги биринчи фарқ саналади.

Тилнинг онтологик муаммоси бўйича юқоридаги тилшунослик йўналишларининг иккинчи фарқи тилнинг ички тузилишига ёндашув масаласидир.

<sup>58</sup> Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974, с.23

<sup>59</sup> Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, с.6-7.

<sup>60</sup> Гардинер А. Различие между «речью» и «языком». – Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II. М., 1960, с. 19.

Анъанавий тилшунослик субстанциянинг (субстанция маъноси Ф.де Соссюр талқини бўйича қўлланилмоқда, кейинчалик бу атама моҳият маъносида қўлланила бошланди) муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигига асосий эътиборни қаратса, системавий тилшунослик субстанцияни ташкил этган қисмларнинг ўзаро муносабатини, ана шу муносабатлар орқали намоён бўлаётган фарқловчи (марказий, дифференциал, динстинктив) ва фарқламайдиган (чегара, нодифференциал, нодинстинктив) белгиларини аниқлаш ва ана шу йўл билан *шакл* (моҳият)ни, лингвистик бирликларнинг моделини белгилашни бош мақсад қилиб қўяди. Чунки, уларнинг фикрича, ҳар қандай ўрганилаётган объект абстракт конструкт даражасига олиб чиқилгандагина ўзининг ҳақиқий илмий талқинини топади.<sup>61</sup> Шунинг учун системавий тилшуносликда жиддий эътибор моддий томонга эмас, балки муносабатга қаратилади. Бошқача айтганда, ҳақиқий лингвистик реаллик сифатида муайян бир тилнинг алоҳида факти эмас, балки система сифатидаги тил эътироф этилади. Система эса элементлар мажмуаси сифатида қаралмайди. Ҳар бир элементнинг бутунлик доирасида бошқа элемент билан муносабати туфайли мавжуд бўлиши система тузилишини замондан ташқаридаги муносабатлар ташкил этиши тан олинади.

Системавий тилшуносликнинг анъанавий тилшуносликдан учинчи фарқи шундаки, тилга белгилар системаси сифатида қарайди ва тилшуносликни белги назарияси билан шуғулланувчи семиотиканинг таркибий қисми деб баҳолайди. “Субстанция” ва “шакл”ни бир-биридан ажратиш фонологик сатҳда шу даражага етдики, товушларнинг артикуляцион-акустик белгилари тилшунослик доирасидан чиқарилди, табиий фанлар объектига айлантирилди.

Анъанавий тилшунослик субстанцияни ўрганишга эътибор қаратганлиги учун тилнинг акустик-артикуляцион воситалар ёрдамида бевосита юзага чиқиш жараёнини ўрганишни асосий мақсад қилиб қўяди.

Системавий тилшунослик анъанавий тилшуносликдан гносеологик нуқтаи назардан ҳам фарқ қилади. Анъанавий тилшунослик сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи, бевосита кузатишда берилган моддий воситаларни ўрганиш билан шуғулланиб, билишнинг индуктив усулига асосланса, системавий тилшунослик моддий воситалар ёрдамида воқеланувчи, уларнинг ҳар бирида барқарор белги, константа сифатида такрорланувчи моҳиятларни, имманент бирликларни ўрганиш билан шуғулланади.<sup>62</sup> Шунинг учун Л.Ельмслев “Структура поғонавийлик билан характерланиши ва бу поғонавийликни дедуктив йўл билангина ёритиш мумкинлиги”ни баён қилади ва объектни индуктив усул орқали ўрганишга асосланган анъанавий тилшуносликдан фарқланишини таъкидлайди.<sup>63</sup>

<sup>61</sup> Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка. КазГУ, 1989, с.17.

<sup>62</sup> Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. – «Проблемы порождающей грамматики» китоби, М., 1976, с.5.

<sup>63</sup> Ельмслев Л. Понятие управления. – Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. М., 1960, с.47.

Кўринадики, анъанавий ва системавий тилшунослик тилнинг ички тузилишига ёндашув, бу ички тузилиш бирликларини ўрганишда қўлланиладиган тадқиқот усуллари нуқтаи назаридан ўзаро фарқ қиладиган икки хил йўналишдир.

Акад. А.Ҳожиёв “анъанавий тилшунослик” тушунчасига эътироз билдирар экан, “ўзбек тилининг фонетикасидан тортиб синтаксисига оид ишларгача эътибор берилса, уларнинг ҳар бири система сифатида ўрганилганлигини инкор қилиб бўлмайди”, - дейдилар.<sup>64</sup>

Тўғри, 70-80-йилларга қадар бўлган ўзбек тилшунослигида ҳам системавийлик аломатларини инкор қилиб бўлмайди. Чунки ҳар бир янги фан йўналиши эскиси бағрида шаклланади ва ундан ўсиб чиқади.

Лекин ўзбек тилшунослигида системавий тилшуносликнинг методологияси ва текшириш методи 70-йиллардан бошлаб оммалашган экан, бундан олдинги тадқиқотлардан системавийлик тамойилларини қидириш ортиқча.

Л.С.Бархударов анъанавий тилшунослик структур тилшуносликда бўлгани каби дистрибуция, трансформация, БИ бўйича таҳлил, бинар оппозиция сингари қатъий илмий тадқиқот методларига эга эмаслигини таъкидлаган эди.<sup>65</sup>

Анъанавий тилшуносликка зид қўйилаётган системавий тилшуносликни “илғор тилшунослик” сифатида талқин қилиш ҳам ноўрин. Аввало, системавий тилшунослик вакилларининг қарашлари бир хил эмас, ҳатто кўп ҳолларда бир-бирига зид келади. Қолаверса, ҳозирги тилшуносликнинг қатор муаммолари унинг назаридан четда қолади. Хусусан, Ф.де Соссюрнинг ўзи тилшуносликни ички ва ташқи лингвистикага ажратган ҳолда, фақат ички лингвистика юзасидан фикр юритади. Ташқи лингвистика унинг назаридан четда қолди. Бу анъана ҳамон давом этиб келмоқда. Тилнинг ички тузилиши, ички тузилиш бирликлари ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этиш системавий тилшуносликнинг асосий вазифаси бўлгани ҳолда, тил ва жамият, тил ва сўзловчи шахс, тил эволюцияси, адабий тил ва халқ шевалари ўртасидаги муносабат, тил ва тафаккур, матн лингвистикаси сингари қатор масалалар унинг назаридан четда қолади. Бу муаммоларни ҳал қилишда анъанавий тилшунослик устунлик қиладди.

А.Ф.Лосев бундан салкам қирқ йил олдин юқоридаги икки метод ўртасидаги фарқ ҳақида фикр юритар экан, бу фарқ шакл ва мазмунни абстракт-метафизик ажратишга асосланганини, анъанавий (классик) лингвистика асосий эътиборни мазмунга қаратса, структурал (системавий) лингвистика тил шаклига асосланганини, ана шу жиҳат ҳар иккисининг ҳам чекланган томони эканлигини баён қилган эди.<sup>66</sup> Унинг таъкидлашича, структуралистлар тилнинг муносабатлар системаси эканлигини биринчи планга олиб чиқиши тўғри бўлса ҳам, лекин бу ғояга

<sup>64</sup> Ҳожиёв А. Ўша мақола, 33-бет.

<sup>65</sup> Бархударов Л.С. Ўша мақола, ўша тўплам, 8-бет.

<sup>66</sup> Лосев А.Ф. О возможности сближения лингвистики классической и лингвистики структуральной. – ВЯ, 1968, № 1, с.50.

ўта берилиб кетган ҳолда, лингвистик муносабатларни тилнинг ўзидан узиб қўйдилар, тил ҳақида мазмундан ташқаридаги фанни яратишни орзу қилдилар. Айти пайтда, анъанавий метод ҳам тилнинг муносабатлардан ташқарида мавжуд бўлмаслигини эътиборга олмадилар.<sup>67</sup> Лекин шаклнинг мазмунсиз ёки мазмуннинг шаклсиз бўлмаслиги дунё диалектикаси томонидан аллақачон тасдиқланибгина қолмай, умуминсоний соғлом фикрнинг таянч нуқтасига айланган.

Шундай экан, бу икки тилшунослик текширишнинг икки усулига асосланган, бир-биридан озикланадиган ва ҳар иккиси ўзининг ютуқ ва чекланган томонларига эга бўлган тенг ҳуқуқли тилшунослик йўналишларидир.

Ҳозирги кунда ҳар икки йўналишнинг ожиз томонларини бартараф қилиш учун уларнинг афзал томонларини уйғунлаштириш, тадқиқот жараёнида уларнинг кучли томонларидан ҳеч иккиланмай фойдаланиш давр талабидир.

## **ЛИНГВИСТИКАНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ**

### **1. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати. Лингвопоэтика**

---

<sup>67</sup> Лосев А.Ф. Ўша ерда.

Тилшунослик фани бадиий адабиёт билан узвий алоқадир. Чунки тил алоқа воситаси сифатида муайян ахборот ташувчи оддий белгилар системасигина бўлиб қолмай, балки тингловчига таъсир қилувчи қудратли восита ҳамдир. Тилнинг биринчи функцияси анъанавий ва систем-структур тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи функцияси лингвопоэтиканинг ўрганиш объектидир.

Лингвопоэтика – лингвистик поэтиканинг қисқарган шакли бўлиб, бадиий асарларда қўлланилган лисоний бирликларнинг (фонетик, морфемик, лексик ва бошқ.) бадиий-эстетик вазифаларини, тилнинг коннотатив функциясини ўрганади. Бошқача айтганда, лингвопоэтика бадиий нутқни ўрганувчи тилшуносликнинг бўлимидир.

Бадиий нутқ бадиий адабиётнинг баён қилиш воситаси саналади. Филология тарихида бадиий асар тили ва поэтик тил атамалари тез-тез учраб туради. Бу атамалар ифодалаган тушунчалар бир-бирига жуда яқин турса ҳам, лекин ўзаро маълум жиҳатлари билан фарқ қилади. “Образ”, “Услуг”, “Кўчим (троп)”, “Бадиий тил”, “Стилистика”, “Поэтика” каби тушунчалар бадиий асар тили ва лингвистик поэтика учун дахлдор тушунчалардир.

В.П.Григорьевнинг таъкидлашича, бадиий тил кенг қамровли объект сифатида функционал даражаланган қисмларга, фрагментларга бўлиниш хусусиятига эга.

Амалда кенг қамровли объектнинг айрим фрагментларигина бадиий нутқнинг таҳлилига берилади. Ана шундай асосий фрагмент бадиий асар тили саналади. Кўринадики, бадиий нутқ бадиий асар тилига нисбатан кенгрок тушунчадир. У тилнинг экспрессив функциясини ўз ичига олади. Бадиий асар тили эса бадиий нутқнинг бир кўриниши, бир фрагменти ҳисобланади.

Бадиий нутқни ўрганувчи лингвистик поэтика ҳам тил системасининг барча сатҳ бирликларининг бадиий-эстетик функциясини қамраб олади. Фонетик-фонологик сатҳда фонетик бирликлар ҳам бадиий-эстетик вазифа бажариши мумкин. Хусусан, бир хил товушларнинг, бир хил бўғинларнинг такрорланиши шеъриятда гўзалликни, таъсирчанликни таъминловчи восита саналади.

Лексик сатҳда лексемаларнинг кўчма маъноларда қўлланилиши (метафора, метонимия ва бошқ.), муболаға, мейозис каби ҳодисалар ҳам таъсирчанликни оширади ва ЛПнинг текшириш объекти саналади.

Шунингдек, гап бўлақларининг ўринлашиши, гап таркибида бир хил бўлақларнинг такрорланиши каби ҳодисалар ҳам бадиий нутқни шакллантиришда хизмат қилади.

Шундай қилиб, ЛП тилнинг қайси сатҳ бирлигининг бадиий-эстетик функциясини ўрганишга қараб фонетик поэтика (ФП), лексик поэтика (ЛекП), синтактик поэтика (СП) каби қисмларга бўлинади.

ЛПнинг ҳар қайси турини алоҳида-алоҳида ўрганиш ва уларнинг ўзаро муносабатини очиш ҳозирги тилшунослик олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

## **2. Тилшуносликнинг психология билан муносабати. Психоллингвистика**

Нутқий фаолият бир томондан тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи томондан психологиянинг ҳам текшириш предмети саналади. Демак, тилшунослик билан психологиянинг ҳам кесишиш нуқтаси мавжуддир. Икки фан оралиғидаги кесишиш нуқтаси психоллингвистиканинг ўрганиш объекти саналади.

Психоллингвистика атамаси америка олимлари томонидан илмий ҳаётга олиб кирилди. Илк марта бу атама 1946 йилда америка психологи Н.Пронко томонидан “Тил ва психоллингвистика” номли мақоласида қўлланилди. Лекин бу мақолада психоллингвистиканинг мақоми кенг жамоатчилик эътироф этадиган даражада белгиланмаган эди.

1953 йилда Индиана штатининг Блумингтон шаҳрида машҳур америка психологлари Дж. Кэрролл, фюкклористика бўйича шуҳрат топган Т.Сибек, тилшунослик бўйича анча машҳур бўлиб қолган, индуслар тили ва маданияти бўйича таниқли мутахассис Дж.Дженкинс, тилларнинг генеологик таснифи ва тил тарихи билан шуғулланувчи Дж.Гринберг каби машҳур олимлар билан бирликда, бир қатор ёш тадқиқотчилар ҳам иштирок этдилар.

Икки ой давом этган бу семинарда психоллингвистик тадқиқотларнинг назарий асослари бўйича бир фикрга келинди.

Семинарда иштирок этган олимларнинг психоллингвистика бўйича умумий платформаси 1954 йилда “Психоллингвистика” номи билан нашр этилган коллектив монографияда ўз ифодасини топди.

Бу китоб илмий жамоатчилик ўртасида катта шуҳрат топди. Натижада психоллингвистика тилшунослик ва психология оралиғидаги алоҳида фан йўналиши сифатида эътироф этила бошланди. Тез орада дунёнинг турли мамлакатларида, хусусан, Англия, Франция, Италия, Руминия, Польша, Чехословакия, Голландия, Россия, Норвегия, Канада сингари қатор мамлакатларда психоллингвистика мактаблари дунёга келди.

Психоллингвистика гарчи асримизнинг 50-йилларидан шаклланган бўлса ҳам, лекин унинг илдизи узоқ даврларга – тилшуносликда анчадан буён давом этиб келаётган психологик йўналишга бориб тақалади. Демак, психоллингвистика XIX аср тилшунослигида ҳукм сурган психологик йўналишнинг мантиқий давомидир. Шунинг учун ҳам, аввало, психоллингвистиканинг илдизи бўлган тилшунослик назариясидаги психологик йўналиш ҳақида фикр юритишга тўғри келади.

Тилшуносликда психологик йўналиш анча даврлардан буён ҳукм суриб келаётган тил моҳиятини мантиқий асосда ёритишга қарама-қарши

равишда XIX асрнинг 50-йилларида қиёсий-тарихий тилшунослик негизида вужудга келди.

Бу йўналишнинг пайдо бўлишида В.фон Гумбольдтнинг тил фалсафаси катта таъсир кўрсатди. Тилшуносликда психологик йўналишнинг аслчиси буюк немис тилшуноси В.Фон Гумбольдтнинг шогирди Х.Штейнгалдир.

Психологик йўналиш ўзининг дастлабки даврида бир қатор далиллар асосида анъанавий мантиқий йўналишдан узилишга ҳаракат қилди. Бу асослар қуйидагича:

1) Мантиқий ва грамматик категорияларнинг ўзаро мувофиқлиги жуда кучсиз даражададир. Уларнинг муносабати доира ва қизил тушунчаларининг муносабатига ўхшайди. Мантиқ умуминсоний моҳиятга эга. Шунинг учун муайян халқнинг тилига хос хусусиятларни очиб беролмайди. Мантиқ гипотезаларга таянувчи фан бўлса, тилшунослик генетик хусусиятга эга. Яъни тилшунослик “нутқий жараён”ни тадқиқ этиш билан шуғулланса, бу жараён мантиқни қизиқтирмайди ва бошқ.

Психологик йўналиш тарафдорлари тилшуносликнинг методологик асоси сифатида мантиқни эмас, балки психологияни эътироф этадилар.

В.фон Гумбольдт таъсирида Х.Штейнгал тилда “халқ руҳи”нинг, халқ психологиясининг ифодаланишини кўрди. Шунинг учун ҳам тилнинг социал табиатига алоҳида аҳамият берилди.

У даврдаги психология индивидуал психология эди. Шунинг учун Х.Штейнгал социал психологияни (этнопсихологияни) яратиш ва уни тарғиб этиш учун М.Лоцарус билан биргаликда “Этник психология ва тилшунослик” номли журнални нашр этдилар. XXи аср бошларида В.Вундт ҳам тилшуносликнинг методологик асоси сифатида халқ психологияси ҳақидаги фанни яратишга ҳаракат қилди. Лекин у алоҳида фан сифатида шаклланмади. Шундай бўлишига қарамай, тилшуносликда психологияга таяниш ҳаракати бир қатор янги йўналишларнинг очилишига сабабчи бўлди. Жумладан, тилшуносликда халқ руҳини очишга интилиш туфайли, фольклорни, мифологияни топишмоқ, мақол, маталларга ва уларда ифодаланган халқ урф-одатларини чуқур ўрганишга эътибор кучайди. Улар халқ донолигинингифодаловчилари сифатида қаралди.

Психологик йўналиш тарафдорлари В.фон Гумбольдт ғояларига содиқ қолган ҳолда, тилни доимо ривожланиб борувчи динамик, тарихий ҳодиса сифатида баҳоладилар. Бундай ёндашув қиёсий-тарихий тилшунослик ғояларига мос келади. Шу билан биргаликда, ассоциатив психология тушунчалари ва амалини тилшуносликка киритиш ҳаракатида психологик йўналиш тарафдорлари жонли нутққа, бевосита нутқий жараёнга, тилнинг ички томонига, сўз ва гапларнинг маъно томонига асосий эътиборни қаратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, тилнинг моҳиятини ва келиб чиқишини яхшироқ тушунишга қулай имконият беради.

Психологик йўналиш вакилларининг бевосита жонли нутққа эътибор қаратишларида ҳам В.фон Гумбольдтнинг таъсири кузатилади. В.фон Гумбольдт тил ва нутқни фарқлаган ҳолда, жонли нутқни ўрганиш жараёнида, гарчи маълум бир тил вакиллари бир умумий тилда гаплашсалар ҳам, улар айна пайтда ўз тилларига ҳам эгадир, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам жонли нутқни ва айна пайтда, индивидлар нутқини ўрганиш лозим деган ғояни олға ташлайди.

Маълумки, В.Гумбольдт асарларида “тилнинг ички шакли” тушунчаси марказий ўринни эгаллайди. Бу жуда кенг тушунча бўлиб, халқ руҳи, урф-одатлари ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Психологик йўналиш тарафдорлари ҳам бу тушунчага катта эътибор бердилар. Ҳ.Штейнтал уни тил тарихига нисбатан ҳам қўллашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, тарихгача бўлган даврда тиллар жуда бой ички шаклга эга бўлган, тарих даврида эса улар аста-секин камайиб борган. Бу фикрлар машҳур француз файласуфи Ж.Руссо қарашларига ҳам ғоят монанддир.

“Ички шакл” тушунчасидан психологик йўналиш вакиллари сўзнинг пайдо бўлиш жараёнини тушунтириб беришда ҳам фойдаландилар. Хусусан, бу тушунча рус тилшунослигида психологик йўналишнинг йирик вакили А.Потебня асарларида қўлланган “ички шакл” атамаси остида В.Гумбольдт тушунган “халқ руҳи” эмас, балки сўзнинг келиб чиқишига асос бўлган “образ маркази” тушунилади. Масалан, *медведь* сўзининг пайдо бўлиши учун хизмат қилган ички шакл, образ маркази айиқнинг асал ейиш белгиси бўлган.

Тил бирликларининг пайдо бўлишини тушунтиришда психологик йўналиш вакиллари психологиянинг “ассимиляция”, “ассоциация”, “апперцепция” каби атамаларидан фойдаландилар. Айниқса, “ассициация” тушунчаси А.Потебнянинг сўзнинг пайдо бўлиши, сўз этимологиясини баён қилишда кенг қўлланилади.

Психологик йўналиш тарафдорлари юқоридаги санаб ўтилган психологик атамаларга кўпроқ мурожаат қилганликларидан кўриниб турибдики, улар асосан бевосита нутқий жараёнга эътиборни қаратдилар. Улар биринчилардан бўлиб В.Гумбольдтнинг боғли нутқни лингвистик текшириш объектига айлантириш лозимлиги ҳақидаги фикрига тадқиқотчилар диққатини тортдилар.

Психологик йўналиш асосчилари тил тараққиётида психологик омилларнинг ролини ошириб юбордилар. Кўпинча психологик категориялар билан грамматик категориялар қориштирилди.

Психологик йўналиш вакилларининг бундай кучсиз томонларини англаш XIX асрнинг 70-йилларида тилшуносликда янги йўналиш – ёш грамматикачилар мактабининг шаклланишига олиб келди.

Ёш грамматикачилар мактаби ғоялари Германиянинг Лейпциг университети олимлари томонидан яратилди. Бу мактаб психологик йўналиш бағрида ривожланди ва унга танқидий ёндашиш асосида шаклланди. Ёш грамматикачилар тилнинг психологик табиатини эътироф



этган ҳолда, этнопсихологияни илмий уйдирма сифатида рад қилди ва тилшуносликнинг текшириш объектига бериладиган ягона реаллик индивид тили деб баҳоланади. Шунинг учун ҳам улар асосий эътиборни нутқий жараёни, нутқий жараёндаги фонетик ўзгаришларни ўрганишга қаратдилар.

Тилшуносликнинг ягона методологик асоси индивидуал психология эканлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, тилнинг моҳиятини психология билан қориштирадилар, тилнинг моддий томонини текширишга алоҳида диққат қилдилар.

Тилшуносликда психологик ёндашув анъанаси узоқ давом этди. XX аср бошларида А.Марти асос солган универсал грамматика назарияси учун ҳам ана шу ёндашув пойдевор бўлиб хизмат қилди.

А.Марти универсал грамматика яратиш мумкинлигининг таянч нуқтаси сифатида барча тилларнинг бир хил психологик мазмунни ифодалашини ва ҳар хил ички қурилишга эгв эканлигини, чунки ҳар қандай инсон, қайси тилга мансуб бўлишидан қатъи назар, умумий психофизиологик тузилишга эна бўлишини таъкидлайди. А.Мартиннинг фикрига кўра, тилшуносликнинг асосий вазифаси универсал тил воситалари орқали ифодаланган мазмун ва психик функцияларни аниқ тавсифлаш ва таҳлил қилишдан иборат бўлиш керак.

Психоллингвистиканинг ўрганиш объектига қуйидагилар киради:

А. Нутқнинг вужудга келиш механизмини ўрганиш.

Б. Болалар нутқининг шаклланиш жараёнини ўрганиш.

В. Турли нутқий вазиятда нутқни сўзловчи билан тингловчи ўртасидаги муносабатни ҳисобга олган ҳолда ўрганиш.

Г. Нутқнинг ахборот ташиш функциясини ўрганиш ва бошқ.

### **3. Тилшуносликнинг этнография билан муносабати. Этнолингвистика**

Тил билан шу тил эгаси бўлган халқ узвий алоқададир. Халқ тарихидаги ҳар бир воқеа, халқнинг урф-одатлари, турмуш тарзи унинг тилида акс этади. Шунинг учун ҳам тил билан шу тил эгаси бўлган этнос ўртасида қандай алоқа мавжуд бўлса, уларни ўрганувчи тилшунослик билан халқ тарихи ва этнография ўртасида ҳам шундай алоқа мавжуддир.

Халқ элатларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ҳар қандай ўзгариш унинг тилида ҳам ўз ифодасини топади. Шу сабабли халқ тарихи учун тарихий ҳужжатлар, археологик ёдгорликлар гувоҳлик бера олмаган тақдирда ҳам, унинг тили қимматли материаллар бериши мумкин. Айниқса, топоним, этноним, этнотопонимлар халқ тарихини инобатга олмай туриб ўрганиб бўлмайди. Шу билан биргаликда, тилшунослик этнография билан ҳам узвий алоқададир.

Тилнинг шу тил эгаси бўлган этнос маданиятига бўлган муносабатини, тилнинг функцияланиш ва ривожланиш жараёнида тил этномаданият, этнопсихологик омиллар ўртасидаги алоқани ўрганишга эҳтиёж туфайли этнолингвистика йўналиши вужудга келди.

Этнолингвистика атамаси грекча **этнос** – халқ, қабила ва лингвистика сўзларидан олинган бўлиб, мустақил лингвистик йўналиш сифатида XIX асрнинг 70-йилларида Шимолий ва кейинроқ Марказий Америкадаги индус қабилаларининг тили, маданияти ва урф-одатларини ўрганишнинг кучайиши билан пайдо бўлди. Лекин бу йўналишнинг илк даврида кўпроқ этнография масаларига диққат жалб қилинди, фақат ўтган асрнинг 20-йилларида лингвистик томонига аҳамият кучайтирилди.

Этнолингвистиканинг мустақил лингвистик йўналиш сифатида шаклланишида Америка тилшуноси, этнографи Ф.Боас ва унинг издошлари хизмати катта бўлди. Улар йўналишнинг муаммолар доирасини ва тадқиқот методларини белгиладилар. Этнолингвистика Америка олимлари асарларида кўпинча “антропологистика”, “этносемантика” атамалари билан ҳам алмаштириб қўлланилади.

Этнолингвистика муаммоларидан энг муҳими сифатида Америка индуслари тилларининг генетик қариндошлигини аниқлаш масаласи қаралди.

Бу тилларнинг таснифи дастлаб маълум тамойилга асосланмаган ҳолда, тахминларга асосланиб қилинган бўлса, кейинчалик Э.Сепир, С.Лем, М.Сводиш, Дж.Л.Трейжер ва бошқалар томонидан аниқ илмий методларга таянилди. Индуслар тилларини синфларга бирлаштиришда ҳиссий-тарихий, глоттохронологик, тарихий-типологик ва ареал ва каби методлардан фойдаланилди.

Тилларнинг таснифидан ташқари, яна тилларнинг ва маданиятларнинг ўзаро таъсири, билингвизм масалалари, тил тарққиётига ижтимоий маданиятнинг таъсири муаммолар ҳам этнолингвистиканинг ўрганиш доирасига киритилди.

Дастлаб этнолингвистика доирасига семантика ҳам киритилган эди, лекин кейинчалик дескриптив лингвистиканинг авж олиши натижасида семантика лингвистик тадқиқотлар доирасидан чиқарилди.

Тилнинг семантик томонига ўтган асрнинг 50-йилларида Э.Сепир-Уорф гипотезасини кенг муҳокама қилиш жараёнида қайта жонланди. Айни пайтда этнолингвистика масалаларига ҳам яна эътибор кучайди. Бу даврда семантикага эътиборнинг қаратилиши натижасида узвий таҳлил методи амалиётда кенг қўлланилди. Бундай усул ёрдамида турли тилларда социал-маданий хусусиятларни ифодаловчи сўзлар гуруҳи (қариндош-уруғ номлари, ранг билдирувчи сўзлар) атрофлича таҳлил этилди.

Шунингдек, турли этник гуруҳларда қўлланиладиган паралингвистик воситалар, фольклор материалларини ўрганиш ҳам этнолингвистика объектига киритилди. Хусусан, ўтган асрнинг 70-80-йилларида этнолингвистиканинг фольклор материалларига эътиборнинг тортилиши тил ва маданият ўртасидаги алоқанинг янги турларини очишга

имконият яратди ва бу билан этнолингвистиканинг ўрганиш доирасини кенгайтди.

Ҳозирги кунда этнолингвистика дунёнинг деярли барча мамлакатларида тилшуносликнинг бир йўналиши сифатида эътироф этилди ва бу йўналиш бўйича кенг тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

#### **4. Тилшуносликнинг социология билан муносабати. Социolingвистика**

Тил ижтимоий ҳодиса бўлганлигидан, у жамият билан, жамиятнинг ҳаёти билан узвий алоқадир. Демак, тилнинг ижтимоий моҳияти, ижтимоий вазифаси, тилга социал омилларнинг таъсири, тил тарққиётида тил сиёсатининг роли каби қатор масалаларни ўрганиш билан шуғулланувчи тилшунослик йўналишининг шаклланишига катта эҳтиёж туғилди.

Илмий техник революциянинг ривожланиши унинг ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий, фалсафий муаммоларнигина актуаллаштирмай, балки ижтимоий-лингвистик муаммоларни ҳам актуаллаштирамоқда, бу эса ўз навбатида дунё тилларининг фаолиятига, ривожланишига, ўзаро муносабатига, дунё лингвистик жараёнига улкан таъсир кўрсатади.

Тиллар фаолияти ва ривожланишининг ички қонунларини социolingвистик ва структуралистик ёритишда социolingвистлар ва структур лингвистика (айниқса тилларнинг шаклланиш муаммолари билан) шуғулланувчи тилшунослар ўртасидаги айрим баҳслар манбаси бўлиб, тилларнинг фаолияти, ривожланиши, ўзаро муносабатида жамиятнинг тилга онгли ҳамда стихияли таъсирини фарқлаган ҳолда синхрон ва диахрон аспектда кўриб чиқишда ижтимоий факторларнинг роли ҳақидаги масала хизмат қилади.

Жамият лисоний ҳаётига илмий техника революцияси таъсирининг характери, темпи, кулами, сохҳалари ва хусусийликларини аниқлаш - социolingвистиканинг энг муҳим ва актуал вазифасидир.

Замонавий ижтимоий ривожланиш ҳамда илмий техник революция тилни социolingвистик ва структур ўрганиш муаммоларини чуқур таҳлил қилишни ҳаётий зарурият қилиб қўйди.

Глоссематика асосчиларидан бири Л.Ельмслев концепциясининг моҳияти "тилни мутонисибликлар соф структураси сифатида қарашдир".<sup>68</sup>

Социал лингвистика фонологик система бирликларидан тортиб бутун тил структурасигача бўлган барча тил ходисаларини ижтимоий шартлашган ходисалар деб қарайди.

Дунё лингвистик жараёнининг социolingвистик тадқиқотлар объекти бўлмиш томонлари илмий техника ривожланишининг энг кучли

<sup>68</sup> Л.Ельмслев. Метод структурного анализа в лингвистике. В кн. В.А. Звегинцев История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч " М. 1965, стр. 106



қеёәаі хіеәә һіәәәеёё, еç÷еёеёе, çеәәёуоәә ёçё қçеіәһеёё оаііеёёә аһһеәә  
çдәәіеёәә еіеіеёуò үдәдөёәе.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб илмий тадқиқотлар парадигмаси ўзгарди. Агар илгари фундаментал фанлар назарий ғояларни илгари сурган ҳолда, бу ғоялар аста-секин муаяйн технологияларга мувофиқ равишда ҳаётга жорий қилинган бўлса, яъни «назариядан амалиётга» тамойили устуворлик қилган бўлса, ҳозирги кунда кўп ҳолларда унинг акси кўзга ташланмоқда: у ёки бу технологиянинг тараққиётига эҳтиёж назарий тадқиқотлар йўналишини белгиламоқда. В.И.Герасимов ва В.Петровларнинг таъкидлашларича, агар лингвистика бу янги шароитга тайёр бўлмаса, тил коммуникациясининг бугунги кундаги муҳим муаммоларини ўрганишда ўзининг обрўсини йўқотиши мумкин (1).

Бугунги кунда коммуникация жараёнида тилни сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги амалий билимисиз, уни эътиборга олмаган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолди. Структур тилшуносликнинг отаси ҳисобланган Ф. де Соссюр ҳам тилшуносликни тилнинг қайси жиҳатдан ўрганилишига кўра ички ва ташқи лингвистиканинг ўзаро ҳамкорлигини таъкидлаган эди.

Ҳозирги кунда бу икки лингвистиканинг ўзаро муносабатига катта эътибор қаратилмоқда. Тилнинг ички тузилишини ўрганиш билан бирга, тил эгасининг коммуникация жараёнидаги роли, оламнинг лингвистик қиёфаси каби масалалар лингвистик тадқиқот доирасига тортилмоқда.

Сунъий интеллект назарияси тараққиётнинг ҳозирги даврида мантиқ, лингвистика, психология ва герменевтика сингари ташқи томондан ундан узоқроқ бўлиб кўринган фалсафий йўналиш натижаларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб тилшунослик ҳам когнитив фанлар концептуал базаси бўлган когнитив фан ўзининг катта бурилиши даврига кўтарилди. Натижада янги назарий манбаларни қидириш эҳтиёжи вужудга кела бошлади.

Оламнинг лингвистик билишда Гуссерлнинг интенционал феноменология назарияси катта аҳамиятга эгадир. Гуссерл интенционаликни объектга йўналганлик белгиси орқали тушунтирар экан, уни ҳатто иллюзия ва галлюцинация каби ментал актларда ҳам мавжуд эканлигини таъкидлайди.

Интенционал феноменология назарияси тарафдорлари хилма-хил ментал актлардаги объектлар сифатида сезги аъзоларимизга берилувчи конкрет объектларни ҳам афсонавий объектларни ҳам, галлюцинация, яъни «кўзларингизга кўринувчи» ёлғон объектларни ҳам эътироф этадилар. Уларнинг ҳаммасини умумлашган ҳолда ифодалаш учун ноэма атамасидан фойдаландилар. Шундай қилиб, ҳар бир нутқий акт унинг объектга йўналишини таъминловчи ноэмага эга бўлади (2).

Бугунги кунда когнитив фанлар олға сурган борлиқни ментал гавдалантириш ғояси билан герменевтика ғоялари кўп жиҳатдан уйғунлашмоқда. Хусусан, борлиқдаги моддий ва рухий олам ўртасига

қатъий чегара қўйишга танқидий муносабатда бўлиб бизнинг сезги аъзоларимизга берилган борлиқ узвлари ментал, яъни фикрий ҳосила (ментал концепт) эканлиги эътироф этиш ғоялари орқали умумийликни ҳосил қиладилар.

Кўринадики, феноменология ва герменевтика ғоялари бугунги кунда оламни лингвистик билиш ғоясини тарғиб қилаётган ва ривожлантираётган синтактик семантиканинг таркибий қисми бўлган синтактик прагматика учун назарий таянч нуқталар бўлиб хизмат қилмоқда (3).

Когнитив фанларининг марказий тушунчаси борлиқни ментал гавдалантиришдир, ёки тил менталлигидир.

*Тил менталлиги* деганда объектив айрим қисмлари ва унинг тил тасаввурлари ўртасидаги муносабат тушунилади.

Борлиқнинг тил тасавури деганда эса, борлиқнинг тил орқали онгда акс этиши, тил тафаккури тушунилади.

Тилга менталистик нуқтаи назардан қаралганда, тил орқали борлиқ акс эттирилади, тасаввур қилинади деган ғоя илгари сурилади. Оламни акс эттириш ёки тасаввур қилиш чўққилар тамойиллигига асосланади. Уларнинг фикрича, оламни акс эттириш унинг чўққиларини акс эттириш орқали амалга оширилади.

Бошқача қилиб айтганда, акс эттиришга бир бутун олам эмас, балки, факт уни чўққилари берилади. Яъни сўзловчи томонидан оламнинг энг муҳим, релевант белгиси сифатида кўринган қисмлари тасаввур қилинади (4).

Тил менталлиги назариясига кўра борлиқ ёки олам атамаси остида инсонни қуршаб турган оламгина эмас, балки инсон томонидан яратилган, яъни инсоннинг нутқий фаолияти ва унинг ҳолати олами ҳам тушунилади.

Тил менталлиги ҳозирги кунда синтактик семантиканинг таянч тушунчаси бўлган фреймлар билан узвий боғлиқдир. Шу билан биргаликда лексик майдон назарияси билан фреймлар семантикаси ўртасида ҳам муайян боғлиқлик ва ўзига хослик мавжуд.

Фрейм - бу қўйма (стереотип) вазиятларни гавдалантиришнинг бир усули саналади (5). Масалан: *хона тасвири, тўй тасвири* ва бошқалар. *Опа, ака, ука, сингил, амма, хола: душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, нонушта, тушлик, кечқурунлик; саҳар, эрталаб, туш, оқшом, кечқурун* каби сўзлар онгингизда маълам гуруҳларни ташкил қилади. Уларнинг ҳар бирини бир бутун сифатида ўрганиш қулайроқ ҳисобланади. Чунки ҳар бир гуруҳ олам ҳақидаги билимларимизнинг маълум даражадаги схематизациясининг лексик вакиллари саналади. Ҳар бир гуруҳга мансуб муайян аъзонинг маъносини билиш учун энг аввало, уларнинг барчаси нимани билдириши ҳақида билимга эга бўлишимиз талаб этилади. Ҳар қайси гуруҳга мансуб бўлган лексеманинг маъноси остида ётган билимга ҳар бир гуруҳни бир бутун моҳият сифатида қараш орқали эришилади.

Юқоридаги гуруҳ аъзолари ўзаро сўзловчиларнинг олам ҳақидаги билими асосида ўзаро боғлангандир. Онгимизда бундай сўзлар алоҳида

унификациялашган билимлар қурилмаси орқали ўзаро боғланади. Ана шундай билимларни ифодалаш учун сўнгги даврларда фрейм когнитив модел, сахна глобал модел ёлғон текст (жеводотекст) атамалари қўлланилмоқда.

Биз у ёки бу тилдаги ҳафта кунлари ва у билан боғлиқ бошқа сўзлар ҳақидаги тушунчамизни аниқ ифодалашимиз учун ягона тасвирлаш фреймига мурожаат қилишимиз мумкин. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) қуёшнинг ҳар кунги ҳаракати билан боғлиқ бўлган циклни тушуниш; 2) бир кунлик цикл қачон тугаб, қачон бошланишини билиш; 3) етти кундан ташкил топган ҳафталик катта календар циклини билиш; у ҳафта кунларининг иш ва дам олиш билан боғлиқ даражаси ҳақидаги билим. Ана шу билимларга эга бўлиш бу лексемаларнинг концептуал базасини ҳосил қилади.

Кўринадики, фреймлар семантикаси лексик майдон назарияси билан узвий боғлиқдир. Лекин лексик майдон ва фрейм тушунчалари маълум хусусиятларига кўра ўзаро фарқланади.

## **6. Тилшуносликнинг неврология билан муносабати. Нейролингвистика**

Тилшунослик тиббиётнинг неврология фани билан ҳам узвий боғланган. Кейинги йилларда психология, неврология ва тилшунослик фанлари оралиғида нейролингвистика номи билан юритилувчи янги фан тармоғи вужудга келди.

Бу фан нутқий фаолият бош миянинг маҳсули эканлиги, мия касалланишининг нутқий фаолиятга таъсири масалаларини ўрганади. Содда қилиб айтганда нейролингвистиканинг ўрганиш объекти афазиядир.

Мия нутқ зонасининг зарарланиши ва бунинг натижасида нутқий фаолиятнинг бузилиши масаласи бобокалонларимиз Ибн Сино, Беруний асарларида қайд этилган ва бу касални даволашга эътибор берган бўлсалар ҳам, лекин у алоҳида фан тармоғи сифатида шакллана олмади.

Мия зарарланишининг нутққа таъсири муаммоси изчил равишда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўрганилди.

Нейропсихология ва у билан узвий боғлиқ бўлган нейролингвистика махсус фан сифатида яқиндагина – ўтган асрнинг етмишинчи йилларида шаклланди. Бу фаннинг вужудга келишида А.А.Леонтьев, А.Р.Лурия, Э.С.Бейн, Р.М.Боскис, Е.Н.Венарская, О.С.Виноградова, Н.А.Эйслер сингари олимларнинг хизматлари каттадир.

Нейролингвистика фани тўғрисида батафсил маълумот берувчи китоб А.Р.Луриянинг “Нейролингвистиканинг асосий муаммолари” номли асари ҳисобланади.<sup>69</sup>

<sup>69</sup> Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. МГУ. 1975.

Нутқий ахборот бериш жараёни, яъни кишиларнинг ўзаро нутқ ёрдамида бир-бирига ахборот бериш ва бир-биридан ахборот қабул қилиш жараёни бир қанча фанларнинг ўрганиш объекти саналади. Хусусан, бу жараён тилшунослик ва психология фанлари томонидан чуқур ўрганилган.

Тилшунослик кишиларнинг асосий алоқа воситаси бўлган тил ва унинг бевосита алоқа-аралашув жараёнида воқеланувчи нутқни ажратган ҳолда, ички тузилиш, тузилиш бирликлари, бу тузилиш бирликларининг нутқий жараёнда турли-туман воқеланиши, “ички тузилиш”дан “ташқи тузилиш”га ўтишнинг асосий босқичлари ва юқоридаги икки тузилишнинг ўзаро муносабатлари каби қатор масалаларни атрофлича ўрганди.

Инсон борлиқни онгида акс эттиради. Акс эттириш сезги ёрдамида амалга оширилади. Сезги органлари эса ташқи олам ҳақида муайян ахборотларни мияга узатади. Мия эса бу ахборотларни умумлаштиради. Кўринадики, объектив оламни акс эттириш жараёни марказий нерв системаси, бош мия орқали юзага чиқади.

Нерв системаси одатда икки гуруҳдаги нерв системаларини ўз ичига олади:

1) марказий нерв системаси ва 2) чегара нерв системаси. Борлиқ ҳақида ахборот берувчи нутқ ва уни тушуниш чегара нерв системалари марказга қараб йўналиши орқали амалга оширилади. Чегара нерв системалари марказий нерв системаларига объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг муайян белгилари ҳақидаги маълумотни беради. Шунинг учун ҳам чегара нерв системасига алоқадор аъзоларни таҳлил қилувчилар (анализаторлар) деб юритилади. Улар кўриш, эшитиш, таъм-маза аъзолари саналади. Ҳар бир анализаторда икки турдаги нерв системаси ажратилади.

1) ахборотни мазкур сезги органидан бош мия пардасига элтувчи структура;

2) борлиқ предметларига йўналтирувчи структура (миянинг билиш зонаси).

Учинчи сатҳ сифатида мураккаб анатомик тузилишга эга бўлган тил пардаси зонаси ажратилади. Бу зонада миянинг турли анализаторларидан келган белгилар комплекси бирлаштирилади ва натижада сезги ҳиссиётидан тил умумлашмасига ўтиш имконияти туғилади.

Лингвистика ва тиббиётнинг қўлга киритган янги-янги ютуқлари нейролингвистиканинг текшириш усуллари такомиллаштириб боради.

Ҳозирги кунда нейролингвистика психоллингвистика, нейропсихология, нейрофизиология, психоакустика, кибернетика каби оралиқ фанлар ғоялари ва методларидан баракали озиқланмоқда. Шундай қилиб, нейролингвистика инсоннинг оламни белгилаштириш табиатини комплекс равишда ўрганишнинг бир тармоғи сифатида ривожланиб бормоқда.

## **7. Тилшуносликнинг математика билан муносабати. Математик лингвистика**



Ҳар қандай фан математика билан чамбарчас боғлиқ бўлгандагина юксак мақсадларга эриша олади. Тилшунослик ҳам ундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам XX асрнинг ўрталарига келиб, тилшуносликда бир қатор лингвистик тушунчаларнинг аниқлаштиришга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида математик лингвистика номи билан юритилувчи алоҳида йўналиш майдонга келди.

Муайян математик аппаратлардан фойдаланиладиган лингвистик тадқиқот усули математик лингвистика деб юритилади.

Ҳозирги кунда бу атама остида икки хил фан соҳаси тушунилмоқда. Биринчиси математиканинг бўлими бўлган математик лингвистика. Унинг текшириш методлари кўп жиҳатдан математик мантиқ, айниқса, унинг алгоритм назарияси бўлимлари билан кўп жиҳатдан умумийликка эга.

Иккинчиси лингвистика йўналиши бўлган математик лингвистика математик усуллардан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган ҳар қандай лингвистик тадқиқот методи тилшуносликда математик лингвистика жеб юритилади.

Тилни математик йўл билан таснифлаш Ф.де Соссюрнинг тил ҳақидаги таълимотига тилга шу тил эгаларининг нутқий фаолиятида вазифа бажарувчи механизм сифатида қарашига асосланади.

Нутқий фаолият натижасида “тўғри матн” деб юритилувчи нутқий birlikлар кетма-кетлиги майдонга келади. Бу нутқий birlikлар муайян қонуниятларга бўйсунди ва уларнинг кўпчилиги математик тавсифга берилади.

Гапларни математик тавсифлаш усулларини ишлаб чиқиш ва ўрганиш математик лингвистиканинг асосий вазифаларидан биридир. Бундай вазифа математик лингвистиканинг синтактик структурани тавсифлаш усуллари назарияси бўлими зиммасига тушади.

Гапнинг синтактик структурасини тавсифлаш учун икки хил усулдан фойдаланилади: гап таркибидан унинг алоҳида синтактик birlik сифатида амал қиладиган иштирокчиларини ажратиш; 2) гап таркибидаги сўзларнинг тобеланиш муносабатини тавсифлаш. Масалан, ***Ўқувчилар мактабимиз боғида ҳар хил меваларни ўстирадилар*** жумласи биринчи усулга кўра, аввало яхлит ҳолда муайян ишора билан белгиланади ва у тадрижий равишда иштирокчиларга бўлинади.

Бундай усуллар Америка структур тилшунослигида кенг қўлланилди ва биринчиси “Бевосита иштирокчилар грамматикаси”, иккинчиси эса “Тобелилик грамматикаси” номи билан юритилди. Уларнинг ҳаммаси трансформацион грамматиканинг турли кўринишлари саналади.

Математик лингвистиканинг яна бир тармоғи формал грамматика назариясидир. Бу грамматика ҳам машҳур Америка тилшуноси, трансформацион грамматика асосчиси Н.Хомский номи билан боғлиқдир. Формал грамматика алоҳида матнларни эмас, балки бир қанча

тўғри матнларни ва қонуниятларни тавсифлаш усулларини ўрганеди. Бу қонуниятлар формал грамматиканинг абстракт символлари орқали белгиланади. Шу асосда “туғдириш грамматикаси” ёки “генератив лингвистика” майдонга келди. Булардан ташқари, тилшуносликда инвариантлик назарияси ҳам математика таъсирида вужудга келган. Математикада инвариант атамаси орқали ўзгарувчан сонлар остидаги ўзгармас, барқарор микдор тушунчаси англашилади. Шунингдек, тилшуносликда кенг қўлланилаётган статистик методлар ҳам математика фанининг таъсири натижасида майдонга келган.

### АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М.,1966.
2. Аристотель. Сочинения. Т.2. М., 1978.
3. Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы. – Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., 1961.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
5. Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. – В.кн.: «Проблемы порождающей грамматики». М., 1976.
6. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979.
7. Баранникова Л.И. Основы сведения о языке. М., 1982.
8. Бегматов Э, Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985.
9. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
10. Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975-
11. Блумфилд Л. Язык. М.,1968.
12. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. М., 1963.
13. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси, Тошкент, 1973.
14. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. М., 1990.
15. Виноградов В.В. Русский язык. –М., 1972.
16. Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка / Морфология. М., 1979.
17. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
18. Горский Д.П. Роль языка в познании.// Мышление и язык.- М., 1957.
19. Дегтерев В.И. Основы общей грамматики. Ростов на-Дону, 1973.
20. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., 1982.

21. Звегинцев В.А. Семасиология. М.: МГУ, 1957.
22. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. МГУ, 1973.
23. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П. -М., 1960.
24. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент, 2007.
25. Калинин А.В. Лексика русского языка. – М.: МГУ, 1971.
26. Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации, -сб. «Проблемы языкознания», -М., 1967.
27. Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка. КазГУ, 1989.
28. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М.,1979.
29. Курилович Е. Понятие изоморфизма -Очерки по лингвистике, М., 1962.
30. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
31. Литературная норма и вариантность. М., 1981.
32. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. М.,1976.
33. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: МГУ, 1979.
34. Мартине А. Основы общей лингвистики. -В кн. Новое в лингвистике М, 1963.
35. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995.
36. Мирзакулов. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспектлари ва уларнинг муносабатлари. Хўжанд, 1991.
37. Милославский П. Г. Морфологические категории современного русского языка. М., 1981.
38. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент, 1993.
39. Новиков Л.А. Семантика русского языка М., 1982.
40. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1990.
41. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992.
42. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. Тошкент, 2001.
43. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. Андижон, 2006.
44. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент, 2002.
45. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. Тошкент, 2001.
46. Основные направления структурализма. -М., 1964.
47. Расулов Р. Умумий тилшунослик. 1-қисм. Тошкент, 2005.
48. Расулов Р. Умумий тилшунослик. 2-қисм. Тошкент, 2006.
49. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. Тошкент., 2002.

50. Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. –М., 1987.
51. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлению языка. –М., 1983.
52. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.; 1971.
53. Соссюр Ф. Курс общей лингвистике. М.: 1977.
54. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975.
55. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960.
56. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972.
57. Филичева Н.И. Синтаксические поля. М., 1977.
58. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. 1-китоб. –Самарқанд-Тошкент. 1930.
59. Хомский Н. Синтаксические структуры.-Сб. Новое в лингвистике. П.1966.
60. Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. - М., 1970-
61. Хомский Н. Синтаксические структуры. –Новое в лингвистике. Вып.2, -М., 1962.
62. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. М., 1974.
63. Шермухаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Тошкент, 2005.
64. Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент, 1981.
65. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1980.
66. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002.

## **МУНДАРИЖА**

### **СЎЗ БОШИ**

#### **ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ**

- 1. Система ҳақида маълумот**
- 2. Тилнинг система эканлиги**
- 3. Тилнинг белгилар системаси эканлиги**
  - 3.1. Лингвистик белги ҳақида**
  - 3.2. Лингвистик белги тузилиши**
- 4. Муносабат ва унинг турлари**
- 5. Тил структурасининг иерархик тузилиши**
  - 5.1. Тил ва нутқ**
  - 5.2. Тил сатҳлари ва сатҳларга ажратиш тамайиллари**

- 5.3. Тил сатҳлари ўртасидаги изоморфлик
- 6. Фонетик сатҳ
  - 6.1. Фонема ва унинг бирлиги
  - 6.2. Фонологик назариялар
- 7. Морфемик сатҳ
  - 7.1. Морфема ҳақида тушунча
  - 7.2. Морфемалар таснифи
- 8. Сўз ясалиши
- 9. Лексик сатҳ
  - 9.1. Лексик маъно
  - 9.2. Лексик маъно тузилиши
  - 9.3. Лексик-семантик гуруҳ
  - 9.4. Лингвистикада майдон назарияси
- 10. Морфологик сатҳ
  - 10.1. Сўз ҳақидаги назариялар
  - 10.2. Сўзларни туркумларга ажратиш тамойиллари
- 11. Синтактик сатҳ
  - 11.1. Гап ва унинг белгилари
  - 11.2. Гап бўлаклари иерархияси
  - 11.3. Гапда шакл ва мазмун
- 12. Матн назарияси

## **ТИЛШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ**

- 1. Билиш усуллари ва тилшунослик методлари
- 2. Тилни ўрганиш методологияси ва методи
- 3. Тавсифий метод
- 4. Қиёсий-тарихий метод
- 5. Структур метод ва унинг йўналишлари
  - 5.1. Глоссематика
  - 5.2. Функционал лингвистика. Прага структурализми
  - 5.3. Америка структурализми
- 6. Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методлари
  - 6.1. Дистрибутив таҳлил методи
  - 6.2. Бевосита иштирокчилар методи
  - 6.3. Трансформация методи
- 7. Анъанавий ва систем тилшунослик муносабати масалалари

## **ЛИНГВИСТИКАНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ**

- 1. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати.  
Лингвопоэтика
- 2. Тилшуносликнинг психология билан муносабати. Психолингвистика
- 3. Тилшуносликнинг этнография билан муносабати. Этнолингвистика

- 4. Тилшуносликнинг социология билан муносабати. Социоллингвистика**
- 5. Тил ва тафаккур муносабати. Менталингвистика**
- 6. Тилшуносликнинг неврология билан муносабати. Нейролингвистика**
- 7. Тилшуносликнинг математика билан муносабати. Математик лингвистика**